

ISSN 1305-5992

Türkiyat Araştırmaları

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

Sayı 10 Bahar 2009

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları
Kurucusu: Prof.Dr. M. Cihat ÖZÖNDER

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü adına
Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Ülkü ÇELİK ŞA VK

Danışma Kurulu

AKSOY, Yrd.Doç.Dr. Erdal, (Gazi Ü.)
ASKER, Dr. Ramiz (Azerbaycan)
ATABEY, Öğr.Gör.Dr. İbrahim (Başkent Ü.)
BARAN, Doç.Dr. Aylin Görgün (Hacettepe Ü.)
BAŞTÜRK, Prof.Dr. Mehmet (Atatürk Ü.)
BOZBEYOĞLU, Prof.Dr. Sibel (Hacettepe Ü.)
ÇAĞLAR, Prof.Dr. Ali (Hacettepe Ü.)
ÇAKIN, Prof.Dr. İrfan (Hacettepe Ü.)
ÇOBANOĞLU, Prof.Dr. Özkul (Hacettepe Ü.)
DOĞAN, Prof.Dr. Abide (Hacettepe Ü.)
EFEGİL, Yrd.Doç.Dr. Ertan (Beykent Ü.)
EKER, Doç.Dr. Süer (Başkent Ü.)
ERASLAN, Prof.Dr. Kemal (İstanbul Ü.)
ERCİLASUN, Prof.Dr. Bilge (Hacettepe Ü.)
ERGAN, Prof.Dr. Nevin Güngör (Hacettepe Ü.)
EROL, Prof.Dr. Burçin (Hacettepe Ü.)
HAFIZ, Prof.Dr. Nimetullah (Kosova)
HORATA, Prof.Dr. Osman (Hacettepe Ü.)
İBRAYEV, Prof.Dr. Şakir (Kazakistan)
İSBİR, Prof.Dr. Eyüp G. (Gazi Ü.)

KARASOY, Prof.Dr. Yakup (Selçuk Ü.)
KUTLAR OĞUZ, Doç.Dr. F. S. (Hacettepe Ü.)
MEDER, Prof.Dr. Mehmet Fatih (Pamukkale Ü.)
MÜDERRİSOĞLU, Yrd.Doç.Dr. F. (Hacettepe Ü.)
ÖZ, Prof.Dr. Mehmet (Hacettepe Ü.)
ÖZDEMİR, Prof.Dr. M. Çağatay (Gazi Ü.)
ÖZDEN, Doç.Dr. Mehmet (Hacettepe Ü.)
ÖZKAN, Prof.Dr. Nevzat (Erciyes Ü.)
REICHL, Ord.Prof.Dr. Karl (Almanya)
SAĞLAM, Yrd.Doç.Dr. Serdar (Hacettepe Ü.)
SEZER, Yrd.Doç.Dr. Ayten (Hacettepe Ü.)
ŞAMAN, Doç.Dr. Nermin (Hacettepe Ü.)
TAŞKIRAN, Prof.Dr. Cemalettin (Kırıkkale Ü.)
TUNA, Prof.Dr. Korkut (İstanbul Ü.)
ÜREKLİ, Prof.Dr. Bayram (Selçuk Ü.)
YALÇIN, Prof.Dr. Semih (Gazi Ü.)
YILDIRIM, Prof.Dr. Dursun (Hacettepe Ü.)
YILDIZ, Doç.Dr. Musa (Gazi Ü.)
YÜKSEL, Doç.Dr. Mehmet (Ankara Ü.)
ZEKİYEYEV, Prof.Dr. Mirfatih (Tataristan)

Editörler: G. Gonca GÖKALP ALPASLAN, Cahit GELEKÇİ

Yayın Kurulu: Evren ALPASLAN, Mikail CENGİZ, Elçin ELİAÇIK,
Serdar SAĞLAM, Tevfik Orçun ÖZGÜN, Fatma TÜRKYILMAZ, Haydar YALÇIN

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları ISSN: 1305-5992

Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü himayesinde yılda iki kez yayımlanan **hakemli, yerel ve süreli** bir dergidir.

Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazılarda ifade edilen görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazılar, iki alan uzmanının "yayımlanabilir" onayından sonra Yayın Kurulu'nun son kararı ile yayımlanır. Gönderilen yazılar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez.

İngilizce Editörü: Evren ALPASLAN

Kapak Tasarımı: Serdar SAĞLAM, Şeref ULUOCAK

İdare Yeri

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 06800 Beytepe ANKARA

Tel: 0312.297 67 71- 297 67 72

Belgeç: 0312. 297 67 71

e-posta: turkiyat@hacettepe.edu.tr

Basımçı: Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi

06100, Sıhhiye ANKARA Tel: 0 312. 310 97 90

Yayın Tarihi : 19 Haziran 2009

Bu Sayının Hakemleri

Prof.Dr. Ali ÇAĞLAR (Hacettepe Üniversitesi)
Prof.Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof.Dr. Bilge ERCİLASUN (Hacettepe Üniversitesi)
Prof.Dr. Önal KAYA (Ankara Üniversitesi)
Prof.Dr. Nebi ÖZDEMİR (Hacettepe Üniversitesi)
Prof.Dr. Ülkü ÇELİK ŞAVK (Hacettepe Üniversitesi)
Doç.Dr. Alaattin AKÖZ (Selçuk Üniversitesi)
Doç.Dr. G.Gonca GÖKALP ALPASLAN (Hacettepe Üniversitesi)
Doç.Dr. Dilek YALÇIN ÇELİK (Hacettepe Üniversitesi)
Doç.Dr. Nermin ŞAMAN DOĞAN (Hacettepe Üniversitesi)
Doç.Dr. Konuralp ERCİLASUN (Maltepe Üniversitesi)
Doç.Dr. Metin ÖZARSLAN (Hacettepe Üniversitesi)
Yard.Doç.Dr. Selim ASLANTAŞ (Hacettepe Üniversitesi)
Yard.Doç.Dr. Erkin EKREM (Hacettepe Üniversitesi)
Yard.Doç.Dr. Cahit GELEKÇİ (Hacettepe Üniversitesi)
Yard.Doç.Dr. Muhammet GÖRÜR (Gazi Üniversitesi)
Yard.Doç.Dr. Hatice ORUÇ (Ankara Üniversitesi)
Yard.Doç.Dr. Turgay YAZAR (Cumhuriyet Üniversitesi)
Yard.Doç.Dr. Abdulkadir ZORLU (Kırıkkale Üniversitesi)

Yazarlar

ANDERSON, Rebecca, Dr., Illinois State University, Department of English.

BAKIRER, Ömür, Prof.Dr., Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü.

CANER, Çağla, Dr., Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü.

CEFEROVA, Fahriye, Nahçıvan Öğretmenlik Enstitüsü.

ÇINAR, Burak, Tarih Doktoru.

KERİMOV, Paşa, Doç.Dr., Azerbaycan Bilimler Akademisi, Elyazmaları Enstitüsü.

KIVRIM, İsmail, Yard.Doç.Dr., Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

NORMAN, York, Newyork Buffalo State College, Department of History, USA.

SARIÇİÇEK, Mümtaz, Yard.Doç.Dr., Erciyes Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

ŞAMAN DOĞAN, Nermin, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.

TEKEL, Ayşe, Gazi Üniversitesi, Mühendislik Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü.

TÜRKYILMAZ, Dilek, Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Türkiyat Araştırmaları

Yıl: 6, Sayı: 10, Bahar 2009

İÇİNDEKİLER

Rebecca Anderson

The Nasreddin Hodja in the 19th Century United States Literature: Meanings Past and Lessons Present /

19. Yüzyıl Birleşik Devletler Edebiyatında Nasrettin Hoca:
Geçmişin Anlamı ve Bugünün Dersi 5

Ömür Bakırcı, Çağla Caner

Anadolu Selçuklu Dönemi Yapılarından Medrese ve Camilerde Portal /
Anatolian Seljuk Portals in Medrese and Mosque Architecture 13

Fahriye Ceferova

Azerbaycan Aşk Destanlarında Elmadan Doğuş Motifleri /
The Motives of Birth From Apple in Love Eposes 31

Burak Çınar

Moğolların İkinci Japonya Seferi : Kyushu 1281 /
The Second Mongolian Campaign on Japan: Kyushu 1281 37

Paşa Kerimov

Ali Şir Nevai ve XVII. Yüzyıl Azerbaycan Lirik Şiiri /
Ali Şir Nevâyî and Azerbaijani Lyric Poetry of the 17th Century 57

İsmail Kıvrım

17. Yüzyılda Gaziantep'te Ailenin Yaşadığı Mekan: Ev (Özellikleri ve Fiyatları) /
The Venue Where the Families Who Lived in Gaziantep in the 17th Century:
House (Properties and Prices) 69

York Norman

Osmanlı Bosna'sının Avrupalı Mirası / Ottoman Bosnia's European Legacy 99

Mümtaz Sarıççek

Coşkun Ertepinar'ın "Hatırlar mısın?" Şiirinin Ontolojik Tahlil Metoduyla İncelenmesi /
Ontological Analysis of "Hatırlar mısın" Poem by Coşkun Ertepinar 109

Nermin Şaman Doğan

Kapalı Avlulu Bir Medrese: Uluborlu Gargılı Lala /Taş Medresesi /
An Indoor Courtyard Madrasah: Uluborlu Gargılı Lala/ The Taş Madrasah 121

Ayşe Tekel

Alişveriş Merkezlerinin Kamusal Mekân Nitelikleri Üzerine Bir Değerlendirme:
Ankara Panora Alishveriş Merkezi Örneği / An Assessment of Public Space
Characteristics of Shopping Centers: The Case of Ankara Panora Shopping Center 141

Dilek Türkyılmaz

Masal Bilmecce Bağlamında Türk Masallarında Bilmecce Unsurları /
Tale Riddle Components in Context of Turkish Tale Riddle 155

Türkiyat Araştırmaları Dergisi Dizini (2007/1- 2008/2) 165

Yazım Kuralları 181

THE NASREDDIN HODJA IN THE 19TH CENTURY UNITED STATES LITERATURE: MEANINGS PAST AND LESSONS PRESENT

Rebecca ANDERSON

Abstract

Originally the product of the pre-Ottoman Anatolian peasantry's oral tradition, written versions of the body of tales featuring the famous tricksterish character, Nasreddin Hodja ("Hodja"), suddenly appeared on many American bookshelves in 1888. Their journey across the Atlantic Ocean was made possible by one of America's most beloved humorists, the tricksterish Mark Twain. Twain published five Hodja tales as part of a collection of stories in the popular *Mark Twain's Library of Humor* ("Library"), a book whose introduction specifically identifies its contents as representatives of American humor. Indeed, that most of *Library's* tales are of unmistakably American origin gives rise to the question: why did Twain choose to include the equally unmistakably Turkish Hodja tales in this collection? Striking parallels between the Turkish culture that produced the Hodja tales and the American culture of Twain's post-Civil War era suggest an answer to this question. Both cultures were in flux, experiencing momentous changes that triggered profound anxieties. The wise humor of the Hodja tales provided both cultures not only diversion from those anxieties, but also ways to constructively reframe them. The story of the Hodja's emergence in nineteenth-century America is thus a story about the commonalities of the Turkish and American peoples.

Key words: Nasreddin Hodja, Turkish folklore, Turkish humor, Mark Twain, American humor.

19. Yüzyıl Birleşik Devletler Edebiyatında Nasreddin Hoca: Geçmişin Anlamı ve Bugünün Dersi

Özet

Özgün olarak Osmanlı öncesinin sözlü gelenekte yaşayan kurnaz köylü karakterine ait yazılı fıkralar 1888'de birdenbire Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkar ve kitaplıklarda yerini alır. Bu Mark Twain sayesinde mümkün olmuştur. *Mark Twain Mizah Kitaplığı* adıyla çıkan ve girişinde Amerikan mizahını yansıttığını düşündüğü bir kitabında Twain, 5 tane Nasreddin Hoca fıkrasına yer vermiştir. Bu kitapta yer alan anlatıların çok büyük çoğunluğu Amerikan kökenliken Mark Twain niçin Nasreddin Hoca fıkralarını da, Amerikan mizahına uygun olarak görmüş ve seçmiştir? Hoca fıkralarını yaratan Türk kültürü ile İç Savaş

sonrası Amerikası arasında şaşırtıcı benzerlik ve paralelliklerde bu sorunun cevabını bulabiliriz. Her iki kültür de geçmişten gelen hoşnutsuzlukların ve son derece büyük değişikliklerin olduğu bir dönemde ve bilge Nasreddin Hoca fıkraları hem rahatsızlıkları yatıştırmış hem de onları yeniden şekillendirmiştir. Nasreddin Hoca fıkralarının ortaya çıktığı 19. yüzyıl Amerikalılarıyla Türkler arasında ortaklıklar vardır. Bu da onların hikayesidir.

Anahtar kelimeler: Nasreddin Hoca, Türk folkloru, Türk mizahı, Mark Twain, Amerikan mizahı.

“The Hodja’s Donkey on His Veracity.

A friend calls on Narr-ed-din [Nasreddin]¹ to borrow his donkey. ‘Very sorry,’ says the Hodja, who does not want to lend the animal, ‘but the donkey is not here; I have hired him out for the day.’ Unfortunately, just at that moment the donkey begins to bray loudly, thus giving the direct lie to the Hodja. ‘How is this, Hodja?’ says his friend; ‘you say the donkey is away, and here he is braying in the stable!’

The Hodja, nothing daunted, replies in a grave manner: ‘My dear sir, please do not demean yourself so low as to believe the donkey rather than myself – a fellow-man and a venerable Hodja with a long gray beard.’

The moral of the last fable some people will never perceive. It is this:

An ass [donkey] will always reveal himself by some inappropriate remark. Asses should be seldom seen, and never heard. The wise man hideth his ass when the borrower cometh around” (Clemens, Samuel Langhorne eds., 1969: 288).

The story about the emergence of the Nasreddin Hodja (“Hodja”), famous tricksterish character of Turkish folklore, in nineteenth-century United States publications is one that exposes an intriguing relationship between the young republic and Turkey’s predecessor, the Ottoman Empire. While the historical record points to modest levels of engagement between the two countries, a careful examination of two books published by the famous and much-beloved American author, Samuel Clemens (referred hereinafter by his *nom de plume*, “Mark Twain,” or “Twain”), suggests that elements of Ottoman culture resonated on a deep level with the younger country. This article explores that resonance and the conditions from which it arose.

¹ One of many English-spelling variations of the Nasreddin Hodja’s name.

Hodja tales first appeared on bookshelves in the country that is America today when it was still a colonial possession of the British Empire.² However, not until 1888, approximately 150 years later, when Twain included five Hodja tales in *Mark Twain's Library of Humor* ("Library"), did large numbers of Americans encounter the Turkish folklore character. This 1888 publication is remarkable for two reasons.

The first reason has to do with Twain's stance toward the Ottoman culture. On the surface it appears to have been an ambivalent one. Certainly, Twain's earlier observations about the Ottomans in the highly popular *Innocents Abroad*, which describes Twain's 1867 journey to the Ottoman Empire (amongst other countries), are not flattering. However, it is important to note that virtually none of Twain's observations about the various cultures he encounters on this journey are flattering. Why? *Innocents Abroad* is a comic satire, and, as such, is not meant to be understood literally. In this book Twain employs colorful, outrageously hyperbolic language for the purpose of eviscerating one and all, from Americans to the citizens of every country he visits. Indeed, the primary targets of Twain's scathing commentary are not the citizens of foreign countries – certainly not the Ottomans – but those of his own country: his fellow Americans. Thus, for instance, Twain refers to the American captain of his ship as a "smooth-faced animated outrage," and the ship's American first mate as a "spider-legged gorilla" (Twain 1869: 35-36). The generosity with which Twain doles out these comic insults suggests, then, that the following unflattering description of Constantinople's market district and its occupants may not, and in fact, probably does not, convey Twain's real sentiments:

² Their route was circuitous, and originated in France. In 1694 Antoine Galland, the French scholar, and former diplomat to the Ottoman Empire, who famously introduced to Europeans *The Thousand and One Nights*, published a lesser-known work entitled *The Remarkable Sayings Apothegms and Maxims of the Eastern Nations; Abstracted and Translated Out of Their Books, Written in the Arabian, Persian and Turkish Language: with Remarks, by Monsieur Galland, Who Lived Many Years in those Countries* ("Apothegms"). *Apothegms* represents the first known instance of the western language publication of Hodja tales *in toto*. Approximately one year later, in 1695, a London publisher produced an English language translation of *Apothegms*.

The prominent American colonist, Cotton Mather, obtained a copy of *Apothegms* some time prior to 1724. Mather includes a Hodja tale from Galland's book in his own publication, *The Angel of Bethesda*, calling the tale "a pretty Story" (Isani 1970: 58; Bullough 1973: 206). Interestingly, for the remainder of the eighteenth century, as the colonies underwent their transition to an independent republic, Hodja tales seem to have disappeared from the written record.

“The shops here are mere coops, mere boxes, bath-rooms, closets – any thing you please to call them – on the first floor. The Turks sit cross-legged in them, and work and trade and smoke long pipes, and smell like – like Turks. That covers the ground. Crowding the narrow streets in front of them are beggars, who beg forever, yet never collect any thing; and wonderful cripples, distorted out of all semblance of humanity, almost . . . A street in Constantinople is a picture which one ought to see once – not oftener” (Twain 1869: 359).

Nor is it at all likely that Twain literally means what he writes when he adds:

“Commercial morals, especially, are bad. There is no gainsaying that. Greek, Turkish and Armenian morals consist only in attending church regularly on the appointed Sabbaths, and in breaking the ten commandments all the balance of the week. It comes natural to them to lie and cheat in the first place, and then they go on and improve on nature until they arrive at perfection (Twain 1869: 369).

In *Innocents Abroad* Twain’s tricksterish persona obscures his sentiments about the Ottoman peoples. *Library*, published nearly twenty years afterward, suggests a clarification of his stance. *Library* comprises, almost exclusively, tales of American origin. Indeed, the book’s introduction is explicit on the matter of its inherent Americanness: “of the different kinds of *American* humor [in this book]. . . the native flavor prevails throughout; and whether Yankee, Knickerbocker, Southern Californian, refined or broad, prose, verse or newspaper, *it was and is always American*” (emphasis added) (xii-xiii). Thus, it is highly interesting that a handful of tales are of clearly foreign origin, and even more interesting that almost all of these tales of foreign origin are none other than Hodja tales.

What motivated Mark Twain, “arguably America’s greatest (and trickiest) writer” to present multiple Hodja tales in a book self-identified as American humor (Reesman, 2001: ?) The answer likely has to do with the tricksterish qualities characterizing the Hodja tales. Like post-Civil War America, the Hodja tales emerged from a region and era marked by significant upheaval. Indeed, these tales appear to have evolved, in part, in response to that unrest. During the early years of the Ottoman Empire, the large peasant population suffered from “turmoil on a grand scale” that “drastically changed the political, social, and demographic fabric of the land” (Başgöz and Boratav 1998: 13). Much of this turmoil occurred as a result of policy directives that, ultimately, successfully established order throughout the Empire.

“Between the eleventh and fourteenth centuries,” although large segments of the Ottoman population were sedentary, a number of nomadic tribes ranged the landscape (Başgöz and Boratav 1998: 13). When clashes took place between the two groups that “threatened the very foundation of the sedentary society,” the Empire responded by working to convert the nomadic groups into settled, tax-paying citizens. This was a slow, tension-filled process (Başgöz and Boratav 1998:13). Tension also arose from another large-scale change then occurring throughout the Empire. As the Anatolian peoples turned from “the folk religion of the Turkish tribes” to Islam, the adjustment process was sometimes difficult, creating frictions within communities (Başgöz and Boratav 1998: 13). The turmoil that made the Hodja’s world a restless and uncertain one thus imbued it with many of the same psychological pressures evident in post-Civil War America.³

Post-Civil War America was an America in flux. A number of factors contributed to this state of affairs. One important factor was the terrible aftermath of the Civil War. The northern states having defeated their southern neighbors, relations between the two regions immediately after the war were fraught with tension. Both sides had suffered horrific losses in terms of human life. Recovery from the war was more complicated, however, for the South than it was for the North. Not only had the South experienced significant property damage, but its cultural fabric had been rent; with slavery abolished, the region was obliged to reconstruct itself both culturally and materially.

Impacting the entire country – both North and South – was the Industrial Revolution. The effect of America’s transformation from agricultural to industrialized society simply cannot be overstated. It brought prosperity to the nation; it also brought problems. One significant issue had to do with the need for a larger workforce than the country’s population could provide. The American government and businesses responded by recruiting workers from abroad. While the resultant influx of immigrants eased the labor shortage, it also triggered racial tensions. Conflicts erupted not only between the dominant culture and newly arrived immigrants, but also between different groups of immigrants. Members of the dominant culture, specifically, men like Mark Twain, who were Caucasian, and of western European descent, perceived these post-Civil War changes as threats to their way of life, and to their personal identities. They felt marginalized – pushed aside – in their own culture (Ammons and Rohy 1998: 13-22).

For this reason Twain and many of his male readers likely found resonance not only in the issues shaping Hodja tales, but also in the character of

³ The American Civil War began when the southern states seceded in 1861, and ended with its defeat in 1865.

the Hodja himself. Although the Hodja's profession places him in a position of authority over his peasant neighbors, he is poorly compensated for his services. Obligated to supplement his income by working "on the land along with the peasants," the Hodja thereby becomes "an integral part of the village community and economy." He is thus "at once a central and a marginal figure" (Başgöz and Boratav 1998: 7). As such, the liminal Hodja is ideally situated to appeal to the post-Civil War generations of Caucasian men. Positioned as powerful by virtue of their gender and race, they suffered from feelings of "defeated masculinity" as a result of the forces of industrialization and modernization that were then converting their country into an unfamiliar landscape (Habegger 1976: 886-87). The rules that shaped their world had undergone significant changes since pre-industrial times. New ones tended to challenge the control that Caucasian men had previously exercised over their families and within their communities. The resultant hybrid of shifting physical reality and psychological perspective made liminal figures of broad swathes of post-Civil War Caucasian men. A way to re-frame their culture, the better to control it, is what the Hodja tales offered their readers.

Such re-framing is evident in this article's prefatory and concluding Hodja tales. In both instances, the Hodja is responding to everyday circumstances that challenge his sense of control. He cannot control his tattletale donkey of the first tale, but he can wield language in a way that transforms a potentially awkward situation into a humorous one. Likewise, good manners prevent him from expressing blunt annoyance with the importunate beggar described below. Nevertheless, the Hodja manages to communicate his opinion of the man's rude behavior in a way that is guaranteed to prevent further occurrences.

The humorous appeal of these tales draws from the Hodja's clever ability to wrest control over mundane confrontations. That he does so within the parameters of society's rules of civility is critical to the stories' appeal for post-Civil War Americans searching for a way to retain their legitimacy as leaders of the established culture. The Hodja tales thus provided a useful paradigm for this audience, empowering them just as many centuries ago they empowered Ottoman peasants.

"A mendicant [beggar] knocks at the Hodja's door.

'What do you want, my friend?' asks the Hodja, putting his head out of an upper floor window.

'Come down, Hodja Effendi, and I will tell you,' replies the mendicant.

The Hodja obeys, and coming down to the door, asks again of the man what is wanted.

'Alms,' is the answer.

‘Oh! Very well,’ said the Hodja, ‘come with me up-stairs.’
Leading the way, the Hodja conducts the man to the top-most floor
of his house. Arrived there, he turns round and remarks:
‘I am very much distressed, my good friend, but I have no alms to
give you.’
‘Why did you not say so down below?’ inquires the man angrily.
‘Why did you not tell me what you wanted when I asked you from
the window? Did you not make me come down to the door?’
retorts the Hodja.
The moral whereof is:
Be polite and considerate when you beg favors” (Twain 1996:
196).

Excavating the Twain translations of the Ottoman Hodja stories
provides us with yet another story, a new and important one about
contemporary Turkey and America. It is the story about our shared response to
anxious uncertainty, about our historical commonalities of values and
perspective. This new story contains many names, both Turkish and American,
but the name of its inspiration is Turkish, through and through: the immortal
Nasreddin Hodja.

References

- AMMONS, Elizabeth and Valerie Rohy, (1998). eds. *American Local Color Writing, 1880 – 1920*. New York, Penguin.
- BAŞGÖZ, İlhan and Pertev N. BORATAV, (1998). *A Thematic Analysis of Hoca Stories*. Bloomington, IN: Indiana University Turkish Studies Series.
- BULLOUGH, Vern, (1973). Rev. of *The Angel of Bethesda*, by Cotton Mather. *Early American Literature.*: 205-209.
- CLEMENS, Samuel Langhorne, William Dean Howells, and Charles Hopkins Clark, eds., (1969). *Mark Twain’s Library of Humor*. 1888. New York: Garrett Press, Inc.45
- HABEGGER, Alfred, (1976). “Nineteenth-Century American Humor: Easygoing Males, Anxious Ladies, and Penelope Lapham.” *PMLA*, 91.5: 884-99.
- ISANI, Mukhtar Ali, (1970).“Cotton Mather and the Orient.” *The New England Quarterly*, 43.1: 46-58.
- REESMAN, Jeanne Campbell, (2001). *Trickster Lives: Culture and Myth in American Fiction*. Athens: University of Georgia Press.
- TWAIN, Mark, (1996). *The Innocents Abroad or The New Pilgrims Progress*. 1869. New York: Oxford University Press.

ANADOLU SELÇUKLU DÖNEMİ YAPILARINDAN MEDRESE VE CAMİLERDE PORTAL

Çağla CANER - Ömür BAKIRER

Özet

Anadolu'da, Selçuklu döneminde inşa edilmiş olan anıtsal yapıların cepheleri; elemanları, elemanlarının oluşturdukları kompozisyonlar ve biçimleri bakımından belirgin özellikler gösterirler. Her ne kadar, hiçbir iki cephe kendisini oluşturan elemanlarıyla ve cephe kompozisyonundaki artikülasyonuyla aynı görünme de, dikkat çekici derecede benzerlikler sergilerler. Cephe kompozisyonlarının genel formülasyonunda, girişler bir başka isimlendirmeye portaller (taçkapı); yalnızca kendi elemanlarıyla değil, aynı zamanda üzerinde buldukları cephenin birincil elemanı, vurgulayıcı bileşeni olarak da Anadolu Selçuklu cephe kavramını yansıtmaları bakımından ilgi çekicidirler.

Bu çalışma, Anadolu Selçuklu cephelerini mimariyle ilişkilendirerek analitik bir araştırma önermektedir. Çalışmanın önemi, yapının önemli mimarî elemanı olan portalleri ait oldukları yapıyla ilişkileri bakımından incelemesinde, diğer bir deyişle portalleri mimarî bağlamda değerlendirmesindedir. Bu bağlamda, portaller; plândaki yerleşimlerine ve yönelimlerine, kütle birleşmeleri ve boyutlarına, kendilerinin ve üzerinde buldukları cephenin kompozisyonuyla bağdaşma ve birleşimlerine göre irdelenmekte ve sınıflandırılmaktadır. Sonuçta, portalleri ait oldukları yapıyla bir arada değerlendirmesi bakımından bütünsel bir yaklaşımla çalışılan bu çalışmada, mimarlık bağlamında portallerin sergilediği tipolojiler ortaya çıkarılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Anadolu Selçuklu yapıları, portal, portal - yapı ilişkisi, cephe tasarımı.

Anatolian Seljuk Portals in Medrese and Mosque Architecture

Abstract

The forms, articulation and compositions of the façades of the monumental buildings displayed a recognizable character during the rule of the Seljuks in Anatolia. Even though no two façades appear to be the same with their constitutive elements and with the articulations in their compositions, they seem to attain remarkable similarities. Within the general formulation of the façade compositions, the gateways namely the portals (*taçkapı*) come forth to reflect the architectural façade concepts of

the Anatolian Seljuks, not only with their individual elements but also as the major element of the façade; acting as the focal component.

This study proposes an analytical research of the Seljuk portals within an architectural context. The significance of the study lies in the evaluation of the building elements, namely the portals in relation to the buildings they belong to, in other words, the evaluation of the building elements within their architectural context. In this sense, the portals are examined in terms of their direction and location in the plan, in that sense, their relation to circulation scheme and plan layout of the buildings they belong to, mass articulation and dimensional relations, and their combination and integration with the composition of the façade they belong to. Consequently, in this research, which displays a synthetic methodological approach, possible typologies of portals within an architectural context, are discovered.

Key words: Anatolian Seljuk buildings, portals, portal – building relations, façade design.

Giriş

Anadolu’da, Selçuklu döneminde inşa edilmiş olan anıtsal yapıların cepheleri, biçimleri ve kompozisyonlarıyla ayırt edilir özellikler gösterirler. Anadolu Selçuklu mimarisinde, cephe kavramı, cephenin ne şekilde ele alındığı incelendiğinde, anıtsal yapı girişleri olan portaller, diğer bir deyişle taçkapılar, cephe kompozisyonunda en önemli, en vurgulu cephe elemanı olarak dikkat çekerler. Portaller, plân ve cephelerde dışarıya doğru çıkıntı yapan öğelerdir. Bu özellik, portallerin kendi bileşenlerinin oluşturduğu kompozisyonla birer mimarî elemana dönüşmesinin zeminini hazırlar. Dolayısıyla ait oldukları yapıların önemli elemanları olan portaller, taşıdıkları anlamlar, ifade ettikleri anıtsallıkla Anadolu Selçuklularının mimarî yaklaşım ve uygulamalarını gösteren, mimarlık anlayışlarını temsil eden elemanlardır.

Anadolu Selçuklu portallerinin kökenleri, Selçuklu öncesi döneme ve Anadolu dışı coğrafyalara işaret etmektedir. Araştırmacılar arasında portallerin kökenine dair iki temel görüş vardır. Bir grup araştırmacı portallerin ortaya çıkış yerinin Orta Asya ve İran olduğunu ileri sürmektedir. P. A. Andrews ve atıfta bulunduğu P. Soucek, L. Golombek ve D. N. Wilber ve de O. Grabar, Y. Crowe gibi araştırmacıların portal kavramı, portalin anlamı ve sembolik ifadesi üzerine farklı yorumları vardır (Andrews 1993: 313; Ettinghausen, Grabar 1987: 271; Crowe 1984: 259). Ancak, bütün bu araştırmacılar, portallerin önemli birer mimarî eleman olarak Orta Asya ya da İran’da ortaya çıktığını öne sürerler. Bu görüşü destekler şekilde, R. H. Ünal’ın Anadolu’daki Türk-İslam portallerinin öncülleri olarak verdiği örnekler de Orta Asya ve Orta Doğu’dan türbe örnekleridir (Ünal 1982: 19-21). Diğer bir grup araştırmacı ise, K. A. C. Creswell ve J. Bloom’un görüşlerini desteklemekte ve portallerin ilk olarak

Mısır'daki Fatimi Mimarisi'nin bir ürünü olarak ortaya çıktığını ileri sürmektedir (Creswell 1995: 830-832; Bloom 1995: 15-36).

Portallerin Anadolu'da kullanımı ve Anadolu'ya hangi yollarla geldiği göz önüne alındığında, ilk grubun yaklaşımı daha doğru görünmektedir. Temel öğeleriyle portal tasarımının Anadolu'da kullanıma başlanmasında, doğudaki öncül Büyük Selçuklu geleneğiyle etkileşimlerin payı dikkate değerdir. Kökenleri her ne kadar Anadolu Selçuklu öncesi dönemine ve Anadolu dışı coğrafyalara işaret etmekteyse de 13. yüzyılda Anadolu, portallerin biçimleri ve kompozisyonlarındaki gelişimleriyle, mimarî bağlamda kendilerine has bir stil yarattıkları ve bu anlamda teklüklerini ve özgünlüklerini ortaya koydukları yer olmuştur. Anadolu Selçuklu devletinin tarihten silinmesinden sonra bile, Selçuklu portal tasarımının etkileri hem yakın coğrafyalardaki kültürlerde hem de Selçuklu sonrası Anadolu'da ortaya çıkan kültürlerde izlenebilmektedir.

Anadolu Selçuklu dönemine ait sanat ve mimarlık tarihi çalışmaları içerisinde önemli bir araştırma konusu olarak yer alan portaller üzerine önceden yapılmış çalışmalar genel anlamda cephe düzeni ve portallerin kompozisyon ve süsleme özelliklerine yoğunlaşmıştır.¹ Burada ise, portaller, ait oldukları yapıyla birlikte değerlendirilmiş, mimarlık bağlamında, yapıyla kurdukları ilişkiler göz önüne alınarak portaller üzerine analitik bir araştırma sunulmuştur. Portaller, mimarlık bağlamında üç ana başlık altında irdelenmişlerdir: Portalin Yerleşimi ve Yönelimi, Portalin Boyutları, Cephe Kompozisyonunun Birincil Elemanı Olarak Portal. Çalışmanın içeriği, hem mekân örgütlenmeleri göz önüne alınarak hem de araştırmayı belirli bir çerçevede tutmak için, Selçuklu Mimarisi'nin diğer anıtsal yapılarından kervansaraylar ve türbelerde de portal olmasına rağmen, medrese ve camilerde portal - yapı ilişkisiyle sınırlandırılmıştır.

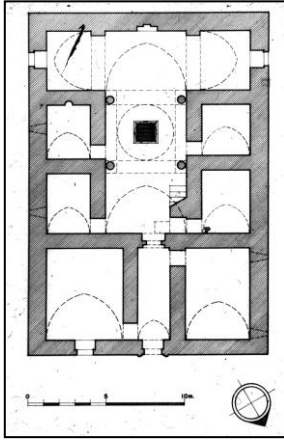
Portalin Yerleşimi ve Yönelimi

Bir yapının girişinin yapıdaki yerleşimini belirlemede iki önemli etmeden söz edilebilir. Birincisi yapının içinde bulunduğu inşaat alanıdır. Çevre yapılar, yollar ve yapıya yaklaşımlar, yapının inşa edildiği arazi üzerindeki yerleşimini, aynı zamanda girişin yapıdaki yerleşimini belirlemede etkilidir. İkincisi yapının plân örgütlenmesidir. Yapı içindeki mekân dağılımı, mekânların işlevleri arasındaki ilişkiler, dolaşım şeması girişin yapıdaki yerleşimini etkiler.

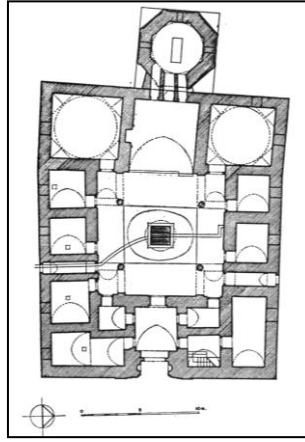
¹ Portaller üzerine önceden yapılmış çalışmalar, içerik ve metodoloji bakımından daha detaylı bir şekilde irdelenmiş ve değerlendirilmiştir (Caner, *baskıda*).

Yapıların plân şemalarına göre, yapı tiplerini medrese ve cami yapıları olarak ayırıp sınıflandırmak ve yapıların portallerini yerleşim ve yönelimleri bakımından iki grup altında incelemek faydalı olacaktır. Çünkü farklı işlevlere sahip bu yapılar farklı plân örgütlenmeleri sergilerler. Medrese yapıları incelendiğinde, portal - yapı ilişkisi üzerinden portalin yapıdaki yerleşimi ve yönelimiyle ilgili olarak aşağıdaki gözlemler izlenebilir.

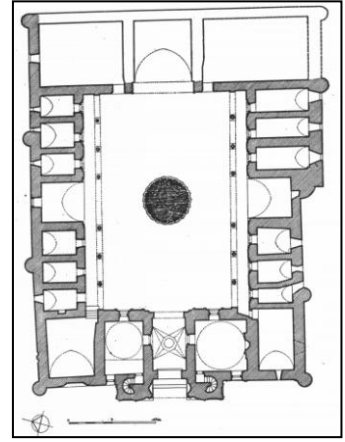
1) Ana eyvanın mescit görevi gördüğü yapılarda portalden mihrap nişine doğrusal bir aks uzanır. Bu durumda portal kuzeye yönelir (Şekil 1).

Şekil 1. Plan, Afyon Sincanlı'da Boyalıköy Medresesi (1210).
Kuran A. cilt 1. s.4

Şekil 2. Plan, Isparta'da Atabey Ertokuş Medresesi (1224).
Kuran A. cilt 1. s.48

Şekil 3. Plan, Sivas'ta Gök Medrese (1271).
Kuran A. cilt 1. s. 92.

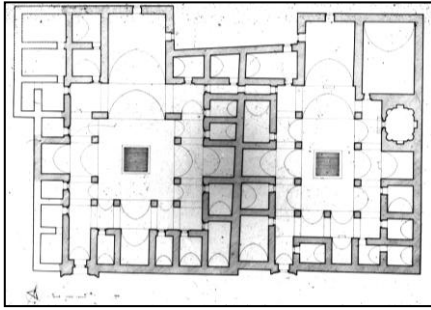
Afyon Sincanlı'da Boyalıköy Medresesi (1210), Çorum Alaca'da Karahisar Medresesi (13. yy'ın 1. yarısı), Kırşehir'de Cacabey Medresesi (1272), Tokat'ta Gök Medrese (1275) ve Afyon Çay'da Yusuf Bin Yakup Medresesi (1278), bu duruma örneklerdir.

2) Ana eyvanın mescit görevini gördüğü diğer bazı yapılarda mihrap nişi ana eyvanın yan duvarlarında yer alır. Bu durumda portal doğu ya da batıya yönelir (Şekil 2).

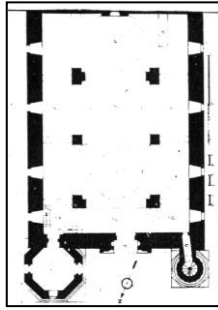
Isparta'da Atabey Ertokuş Medresesi (1224), Konya'da Sırçalı Medrese (1242) ve Antalya'da Karatay Medresesi (1250), bu duruma örneklerdir.

3) Ana eyvanın mescit görevi görmediği yapılarda portalden ana eyvana doğrusal bir aks uzanır. Bu durumda portal güney, doğu ya da batıya yönelir (Şekil 3).

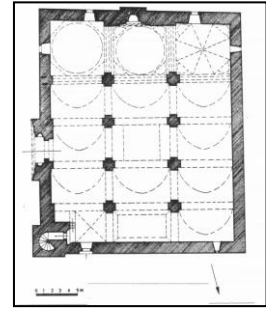
Diyarbakır'da Zinciriye Medresesi (1198), Akşehir'de Taş Medrese (1210-1250), Sivas'ta Keykavus Şifahanesi (1217-19), Divriği Şifahanesi (1228), Kayseri'de Hunat Hatun Medresesi (1237), Kayseri'de Hacı Kılıç Medresesi (1249-50), Konya'da İnce Minareli Medrese (1258-79), Sivas'ta Gök Medrese (1271), Sivas'ta Buruciye Medresesi (1271-72) ve Erzurum'da Yakutiye Medresesi (1310), bu duruma örneklerdir.

Şekil 4. Plan, Kayseri'de Çifte Medrese (1205). *Kuran A. cilt 1. s. 66*

Şekil 5. Plan, Amasya'da Burmalı Minare Cami (1237). *Altun A. res.186*

Şekil 6. Plan, Niğde'de Alaeddin Cami (1223). *Aslanapa O. s.122.*

4) Kırık aks yaklaşımı (Şekil 4).

Diyarbakır'da Mesudiye Medresesi (1193, 1223-24), Kayseri'de Çifte Medrese (1205) ve Konya'da Karatay Medresesi (1251), bu duruma örneklerdir.

Bu sınıflandırmaya göre şu sonuçlar çıkarılabilir:

İlk olarak, portalden ana eyvana doğru, giriş eyvanı, avlu ve ana eyvan olarak devam eden bir doğrusal yönelme oluşturma eğilimi vardır. Bu demektir ki, ana mekânları hem hiyerarşik, hem görsel, hem de işlevsel olarak bağlayan mekânsal bir örgütlenme, diğer bir deyişle ana mekânlar arasında devamlılık sağlamaya yönelik bir eğilim vardır. Diyarbakır'da Mesudiye (1193, 1223-24), Konya'da Karatay (1251) ve Kayseri'de Çifte Medrese (1205) dışındaki diğer medrese yapıları bu duruma örneklerdir. İkincisi, kural dışı durumlar, yapının üzerinde bulunduğu araziye yerleşimine veya yapı içinde, mekânlar arasındaki işlevsel ilişkilerin gerektirdiği plân şemasından kaynaklanıyor olabilir. Son olarak, 13. yüzyılın ilk yarısında gözlemlenen, portal, giriş eyvanı, avlu ve ana eyvan olarak devam eden aksın net bir

doğrusallık göstermediğine rastlamak olasıdır ve Afyon Sincanlı'da Boyalıköy (1210) ve Isparta'da Atabey Ertokuş Medresesi (1224) örneklerindeki gibi, bu durumlarda portal hafifçe merkezden kenarlara kaydırılmış olabilir (Şekil 7).

Cami örnekleri incelendiğinde ise görülüyor ki:

1) Portalden mihrap nişine doğrusal bir aks uzanır. Bu durumda portal kuzeye yönelir (Şekil 5). Divriği Ulu Cami (1228), Ankara'da Aslanhane Cami (13. yy'ın 1. yarısı, 1289-90), Amasya'da Burmalı Minare Cami (1237), Amasya'da Gök Medrese Cami (1266) ve Konya'da Sahip Ata Cami (1258-59), bu duruma örneklerdir.

2) Kırık aks yaklaşımı (Şekil 6).

Niğde'de Alaeddin Cami (1223), Divriği Ulu Cami (1228), Ankara'da Aslanhane Cami (13. yy'ın 1. yarısı, 1289-90), Kayseri'de Hunat Hatun Cami (1237), Kayseri'de Hacı Kılıç Cami (1249-50), bu duruma örneklerdir.

Yapılan sınıflandırmadan şu sonuçlara varılabilir:

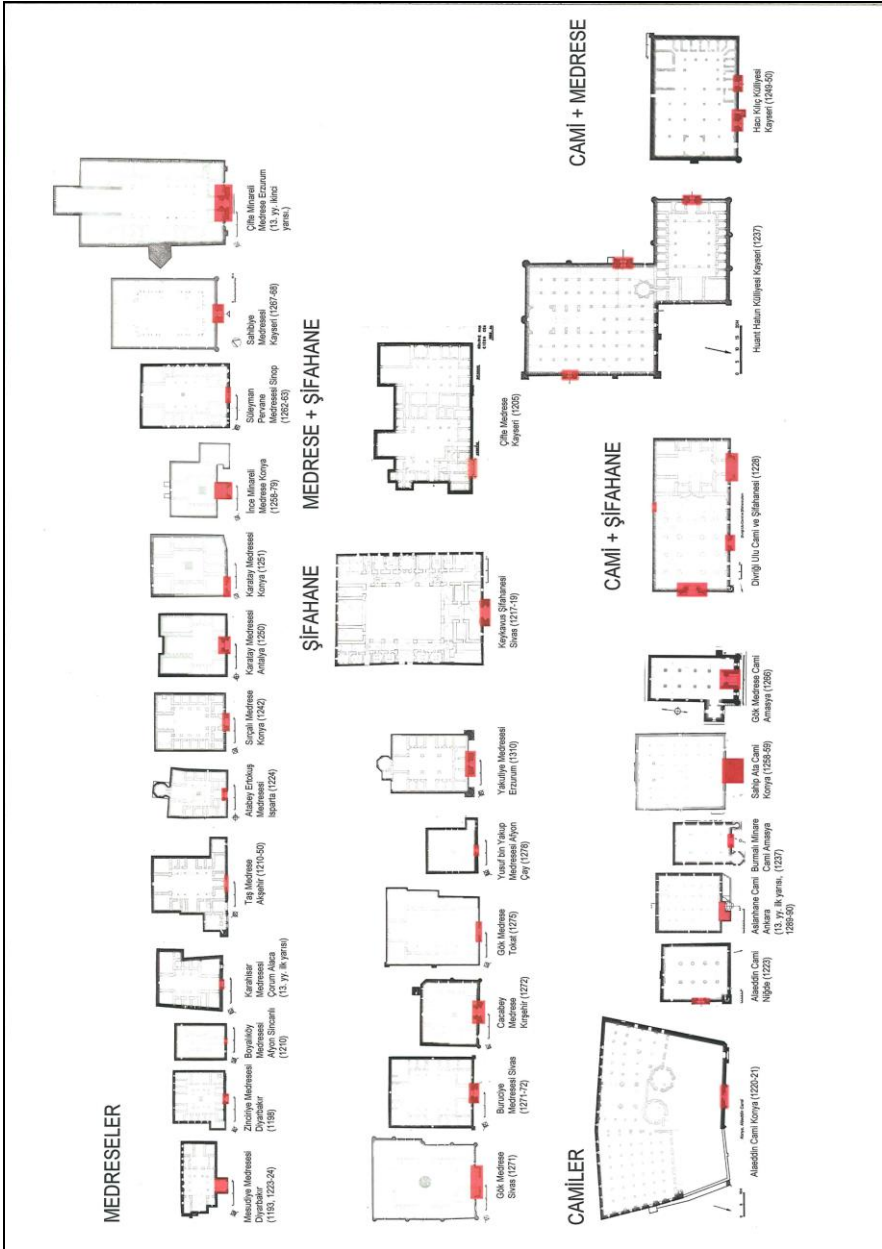
Öncelikle, Amasya'da Burmalı Minare (1237), Gök Medrese Cami (1266) ve Konya'da Sahip Ata Cami (1258-59) gibi örneklerden yola çıkarak portalden mihrap nişine devam eden bir doğrusal yönelim arayışından söz edilebilir. Niğde'de Alaeddin (1223) ve Kayseri'de Hacı Kılıç Cami'de (1249-50) olduğu gibi kural dışı durumlar, yapının üzerinde bulunduğu araziye yerleşiminden kaynaklanıyor olabilir. Ayrıca, Divriği'de Ulu Cami (1228), Ankara'da Aslanhane (13. yy'ın 1. yarısı, 1289-90), ve Kayseri'de Hunat Hatun (1237) gibi camilerde birden fazla girişe rastlamak olasıdır. Dolayısıyla bir camide hem doğrusal hem de kırık aks yaklaşımı gözlemlenebilir (Şekil 7).

Portalın Boyutları

Portalleri kütle ve boyutlarına bağlı olarak, ait oldukları yapıların kütle ve boyutlarına göre değerlendirirken de farklı işlevlere sahip medrese ve camileri iki ayrı grup altında incelemek yararlı olacaktır. Çünkü medreselerde girişler bir taneyken, camilerde yapının boyutlarına ve kütlelerine de bağlı olarak birden fazla girişten söz edilebilir.

Şekil 7. Portalın Yerleşimi ve Yönelimi

Şekil 8. Portalın Boyutları

Portalin boyutlarını belirlemede yapının toplam taban alanı ve yüksekliği etkili faktörler olabilir. Medrese yapıları yapı yüksekliği göz önüne alınarak iki grupta incelenebilir:

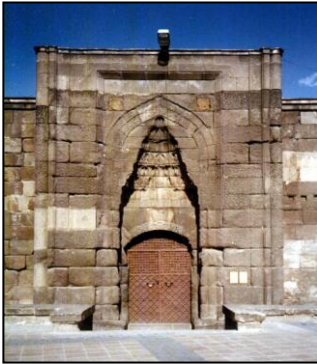
1) Tek katlı medrese yapıları

Diyarbakır'da Zinciriye Medresesi (1198), Kayseri'de Çifte Medrese (1205), Afyon Sincanlı'da Boyalıköy Medresesi (1210), Akşehir'de Taş Medrese (1210-1250), Sivas'ta Keykavus Şifahanesi (1217-19), Isparta'da Atabey Ertokuş Medresesi (1224), Kayseri'de Hunat Hatun Medresesi (1237), Kayseri'de Hacı Kılıç Medresesi (1249-50), Antalya'da Karatay Medresesi (1250), Konya'da Karatay Medresesi (1251), Konya'da İnce Minareli Medrese (1258-79), Sinop'ta Süleyman Pervane Medresesi (1262-63), Kayseri'de Sahibiye Medresesi (1267-68) ve Afyon Çay'da Yusuf Bin Yakup Medresesi (1278), bu duruma örneklerdir. Kırşehir'de Cacabey Medresesi (1272) ve Erzurum'da Yakutiye Medresesi (1310) örneklerinde, yapıların bütünü iki katlı olmadığından, bu medreseler tek katlı medreselere dâhil edilebilir.

2) İki katlı medrese yapıları

Diyarbakır'da Mesudiye Medresesi (1193, 1223-24), Erzurum'da Çifte Minareli Medrese (13. yy'ın 2. yarısı), ve Tokat'ta Gök Medrese (1275), bu duruma örneklerdir.

Bu durumda, iki katlı medrese yapılarının tek katlı medrese yapılarına göre daha yüksek portalleri olduğu görülmektedir (Resim 1, 2). Portal kompozisyonunda süslemede yoğunlaşma ve giriftleşme arayışları da portal kütesinin ve boyutlarının belirlenmesinde etkili olabilir. Konya'da İnce Minareli (1258-79), Kayseri'de Sahibiye (1267-68), Sivas'ta Buruciye (1271-72), Kırşehir'de Cacabey (1272) ve Erzurum'da Yakutiye bu duruma örnek gösterilebilir. Bununla beraber çift minareli düzenlemelerin kullanımı portal kütesinin ve boyutlarının arttırılmasında etkilidir (Resim 2).

Resim 1. Kayseri'de Hunat Hatun Medresesi (1237)

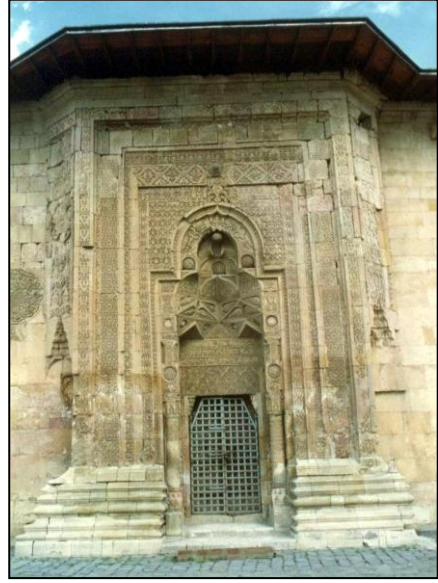

Resim 2. Erzurum'da Çifte Minareli Medrese (13. yy'ın 2. yarısı)

Cami yapılarına yoğunlaştığında ise, bina kütlesi arttığında portal sayısının arttığı, dolayısıyla yapıya girişlerde sunulan seçeneklerin çoğaldığı söylenebilir. Örneğin, Divriği Ulu Cami (1228), ve Kayseri Hunat Hatun Cami'nde (1237) birden fazla portal görülür (Şekil 8). Birincil portaller en fazla işlenmiş, bezenmiş, aynı zamanda da boyutlar ve dolayısıyla kütle bakımından en büyük olanlardır (Resim 3). İkincil portaller ise bunlara göre daha yalın ve boyut olarak küçük kalırlar (Resim 4).

Resim 3. Divriği Ulu Cami,
Kuzey Portali (1228)

Resim 4. Divriği Ulu Cami, Batı
Portali (1228)

Diğer taraftan camilerde, minarelerin, portale bitişmiş ve/veya portalle bütünleşmiş olarak kullanılması, portalin anıtsal ve kütleli ifadesine katkıda bulunur, portalin yapıdaki vurgusunu artırır. Ankara'da Aslanhane Cami (13. yy'ın 1. yarısı, 1289-90), Kayseri'de Hacı Kılıç Cami ve Konya Sahip Ata Cami'de (1258-59) bu durumu gözlemlemek olasıdır.

Portalın ait olduğu yapıyla ilişkili olarak boyutlarına bağlı özellikler ele alındığında, portalin dışarıya çıkma yaptığı plândaki uzunluğunun, portalin üzerinde bulunduğu cephenin plândaki uzunluğuna oranı değerlendirilebilir. Kural dışı örneklerin sayısı azımsanamayacak kadarsa da, 13. yüzyılın başına tarihlendirilen yapıların portal uzunluğunun üzerinde bulunduğu cephenin

uzunluğuna olan oranlarında göreceli olarak daha düşük yüzde değerlerine rastlanabilir. Yüzyılın ortasında, %23-28 arasına denk gelen 1/4 oranı görülebilir. Daha sonra ise, diğer cephe elemanlarının tanıtımına bağlı olarak plândaki cephe uzunluğunda gözlemlenen artış plândaki portal uzunluğunun da artmasıyla dengelenmiştir.

Ayrıca çifte minarelerin portal kütesine birleşmesiyle %34 başka bir deyişle 1/3 oranı görülür. Sonuçta elde edilen bulgular Bayburtluoğlu'nun cephe düzeni ve oranlarıyla ilgili çalışmalarıyla bir bakıma paralellik göstermektedir (Bayburtluoğlu 1977). Ancak kural dışı örneklerin sayısı dikkate alındığında, bu konuda genel ve kesin yargılara varmak çok doğru bir tavır olmayabilir (Şekil 8).

Cephe Kompozisyonunun Birincil Elemanı Olarak Portal

Yapıların işlevleri dikkate alındığında, cephe tasarımının bileşenleri arasında farklılıklar olabilir. Bu nedenle önce medrese yapıları daha sonra da camiler, cephe tasarımını oluşturan elemanları ve bu elemanların birlikteliklerine ve gruplaşmalarına göre sınıflandırılmıştır.

Medrese yapıları, cephe kompozisyonu ve portalin cephe tasarımına katkısı bakımında incelendiğinde şu şekilde sınıflandırılabilir:

1) Tek elemanı portal olan cepheler (Resim 5),

Diyarbakır'da Mesudiye Medresesi (1193, 1223-24), Diyarbakır'da Zinciriye Medresesi (1198), Kayseri'de Çifte Medrese (1205), Sivas'ta Keykavus Şifahanesi (1217-19), Isparta'da Atabey Ertokuş Medresesi (1224), Kayseri'de Hacı Kılıç Medresesi (1249-50), Antalya'da Karatay Medresesi (1250) ve Konya'da Karatay Medresesi (1251), bu duruma örneklerdir.

2) Portali ve yatay elemanları olan cepheler;

a. portali ve bir açıklığı olanlar (Resim 6),

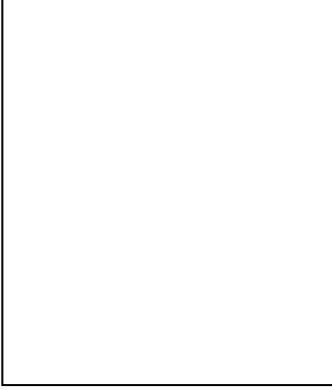
Afyon Sincanlı'da Boyalıköy Medresesi (1210), Çorum Alaca'da Karahisar Medresesi (13. yy'ın 1. yarısı), bu duruma örneklerdir.

b. portali ve birden fazla açıklığı olanlar (Resim 7),

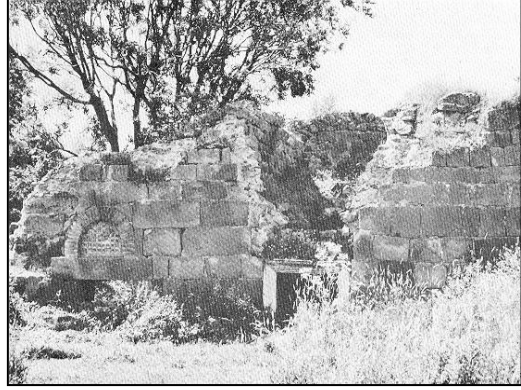
Divriği Şifahanesi (1228), Konya'da Sırçalı Medrese (1242), Sinop'ta Süleyman Pervane Medresesi (1262-63), Tokat'ta Gök Medrese (1275) ve Afyon Çay'da Yusuf Bin Yakup Medresesi (1278), bu duruma örneklerdir.

3) Portali ve düşey elemanları olan cepheler;

a. portali ve destek kuleleri olanlar (Resim 8),

Resim 5. Kayseri’de Hacı Kılıç Medresesi (1249-50)

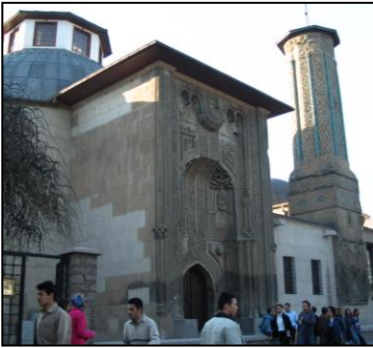
Resim 6. Afyon Sincanlı’da Boyalıköy Medresesi (1210) *Kuran A. cilt 1. res. 70.*

Resim 7. Sinop'ta Süleyman Pervane Medresesi (1261-63)

Resim 8. Kayseri’de Sahibiye Medresesi (1267-68)

Resim 9. Konya'da İnce Minareli Medrese (1258-79)

Resim 10. Sivas'ta Çifte Minareli Medrese (1271)

Kayseri’de Hunat Hatun Medresesi (1237), Kayseri’de Sahibiye Medresesi (1267-68) ve Erzurum’da Yakutiye Medresesi (1310), bu duruma örnektirler.

b. portali ve minareleri olanlar (Resim 9),

Akşehir’de Taş Medrese (1210-50), Konya’da İnce Minareli Medrese (1258-79) ve Erzurum’da Yakutiye Medresesi (1310), bu duruma örnektirler.

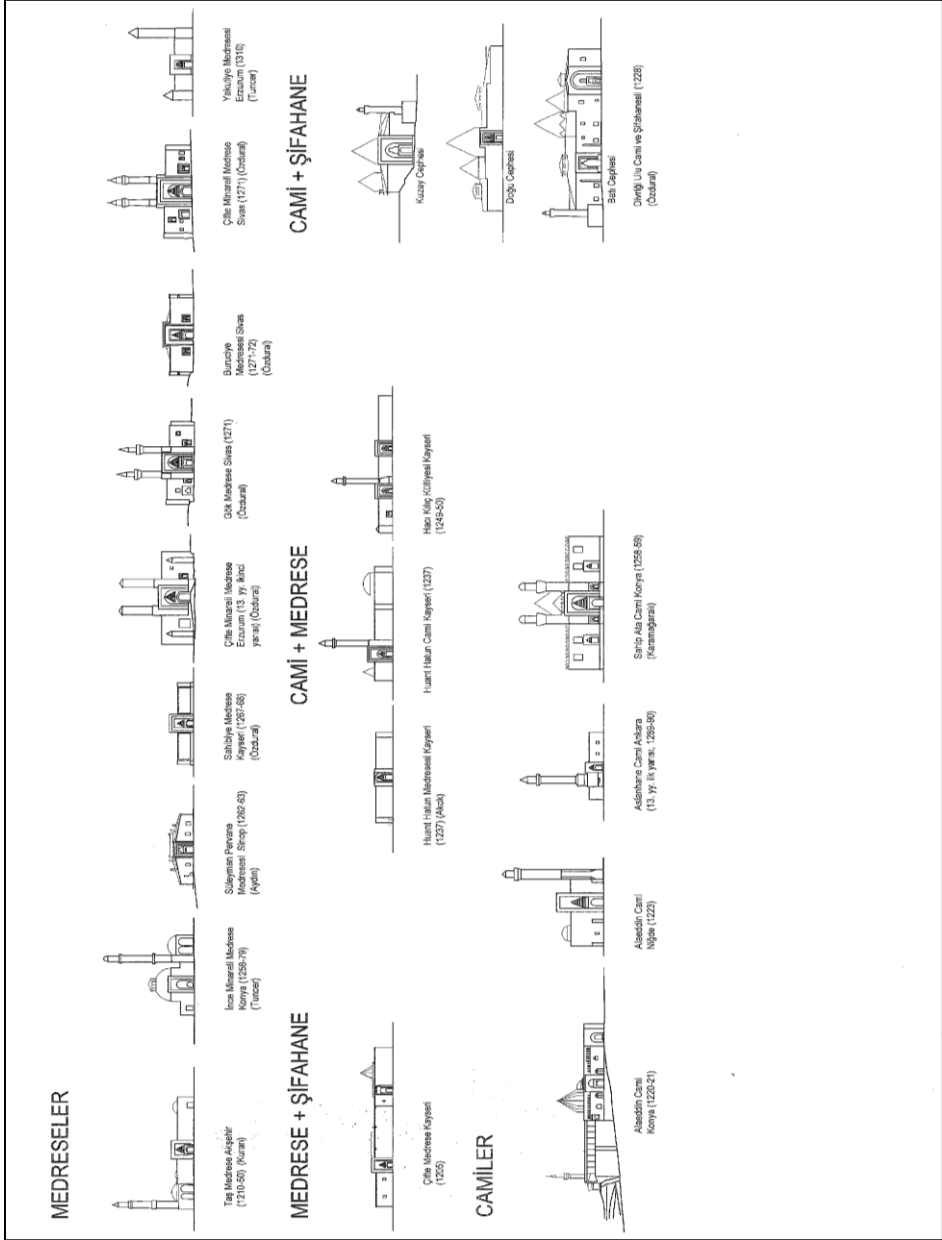
4) Portali ve hem yatay hem düşey elemanı olan cepheler (Resim 10).

Erzurum’da Çifte Minareli Medrese (13. yy’ın 2. yarısı), Sivas’ta Gök Medrese (1271), Sivas’ta Çifte Minareli Medrese (1271), Sivas’ta Buruciye Medresesi (1271-72) ve Kırşehir’de Cacabey Medresesi (1272), bu duruma örnektirler.

Bu sınıflandırma sonucunda aşağıdaki yargılara varmak olasıdır: İlk olarak, 13. yüzyılın ilk yarısında cephe tasarımı dikkate alındığında kullanılan cephe elemanları ve genel oranlarına bağlı olarak kompozisyonda yataylığın vurgulandığı gözlemlenir. İkinci olarak, 13. yüzyılın ikinci yarısında ise cephe tasarımında yataylık ve düşeylik bakımından daha dengeli bir dağılım gözlemlenir. Son olarak, 13. yüzyılın ikinci yarısına doğru, hem portale katkıda bulunan diğer cephe elemanlarının sayısında artış hem de cephe kompozisyonunun işlenmesinde bir incelmeye ve gelişmeye göze çarpar. Bu anlamda, örnek olarak Kayseri’de Çifte Medrese (1205) ve Hunat Hatun Medresesi’nin (1237) cepheleri Erzurum’da Çifte Minareli (13. yy’ın 2. yarısı), Sivas’ta Çifte Minareli (1271) ve Gök Medrese’nin (1271) cepheleriyle karşılaştırılabilir (şekil 9).

Camilerin cephe kompozisyonları çalışıldığında ise yatay ve düşey cephe elemanlarının birlikteliği gözlemlenir. Cami işlevinin beraberinde getirdiği minare kullanımından kaynaklanan cephelerdeki düşey vurgu 13. yüzyıl Anadolu camilerinde de izlenebilir². Medrese yapılarının sınıflandırılmasından sonra sonuç olarak görülen cephe elemanlarının artışı ve cephe kompozisyonlarının işlenişindeki incelmeye olarak değerlendirilebilecek kronolojik gelişimi, 13. yüzyılın ikinci yarısına doğru cami cephelerinde de gözlemlemek olasıdır. Bu anlamda, örnek olarak Niğde’de Alaeddin Cami’nin (1223) cephesi Konya’da Sahip Ata Cami’nin (1258-59) cephesiyle karşılaştırılabilir (Şekil 9).

² Ancak seçilen örnekler arasında Konya Alaeddin Cami (1220-21) ve Amasya Gök Medrese Cami (1266) kural dışıdır.

Şekil 9. Cephe Kompozisyonunun Birincil Elemanı Olarak Portal

Sonuç

Görülüyor ki, anıtsal girişler olan portaller, Anadolu Selçuklu mimarlık anlayışı ve uygulamalarının ifade bulduğu yapı öğeleridir. Selçuklu portallerinin, sadece portal kompozisyonu, süsleme özellikleri ya da genel anlamda cephe bölümlenmesi ve geometrisi üzerine yoğunlaşan çalışmaların aksine burada, yapı/portal ilişkisi farklı biçimde ve farklı yöntemle ele alınmıştır. Anadolu Selçuklu portallerinin ait oldukları yapılarla ilişkilerine ağırlık verilmiş, giriş mekânının yapıyla beraber nasıl ele alındığı incelenmiş ve mimarlık bağlamında portaller üzerine analitik bir çalışma sunulmuştur. 13. yüzyıl Anadolu'sundan seçilen anıtsal yapı örneklerinde, portal tasarımının ait oldukları yapıların mimari özellikleriyle olası ilişkileri üzerinde durulmuştur. Bu anlamda, incelenen portaller, ait oldukları yapılarda yerleşim ve yönelimlerine, kütle oranları ve orantılarına göre ve cephe kompozisyonlarına katkılarına göre, sergiledikleri benzerlik ve ayrılıklar bakımından sınıflandırılıp değerlendirilmiştir.

Elde edilen sonuçlar, kronolojik olarak değerlendirildiğinde, 13. yüzyılın ilk yarısından ikinci yarısına doğru, medrese ve camilerde mimarî formun gelişimi, portal tasarımının gelişimiyle bir paralelliğe işaret etmektedir. 13. yüzyılın ikinci yarısına ait yapılarda hem tasarım, hem biçimsel özellikler hem de işçilik kalitesi bakımından daha ustalaşmış bir incelik ve dikkat göze çarpar. Mekân örgütlenmeleri ve plân şemalarındaki gelişimler, cephe kompozisyonlarındaki gelişimlerde de takip edilebilir. Benzer şekilde, portal tasarımında da kompozisyon ve süsleme özelliklerindeki gelişimler izlenebilir. Diğer bir deyişle, mimarlık anlayışı ve uygulamalarında varılan gelişim ve ilerleme, portal tasarımı ve cephe kompozisyonunda da görülür.

Ancak, kronolojik bir gelişim sunan Anadolu Selçuklu portallerini, yerleşim ve yönelimleri, boyutları ya da cephe düzenine katkıları gibi kriterler doğrultusunda bölgesel farklılıkları bakımından karşılaştırabilmek pek de olası değildir. Bölgesel etkiler daha çok yapı malzemesinde, portal kompozisyonunda ve süsleme özelliklerinde görülebilir. Bu durum, 13. yüzyılda Anadolu'da çeşitli bölgeler ve görevlerde bulunan Türk ve yabancı sanatçılarla bağlantılı olabilir.

Son olarak, 13. yüzyıl Anadolu'sunun mimarlık anlayışı ve uygulamalarının portal tasarımlarında da temsil edildiği söylenebilir. Her ne kadar portalin kökeni Anadolu'dan farklı coğrafyalara işaret etse ve önceki kültürlerle tarihlendirilebilse de Anadolu Selçuklu portalleri tasarım özellikleriyle yaratıcı bir gelişim sergilemişler ve kendilerine özgü bir stil oluşturmuşlardır. Dolayısıyla, Anadolu Selçuklularının cephe düzenleri ve portal tasarımları, Anadolu'da devam eden Türk-İslam mimarisıyla birlikte yakın coğrafyalardaki İslam toplumlarının mimari yaklaşımları ve pratikleri çerçevesinde de etkili olmuştur.

Anadolu'da Beylikler dönemi mimarisinde, Selçuklu portal tasarımının baskın etkileri görülebilmektedir. Selçuk'ta İsa Bey Cami (1374) ve Niğde'de Akmedrese (1409) yapılarında Selçuklu benzeri portal kompozisyonlarından yararlanılmıştır. Bu yapıların portalleri yeni kompozisyon elemanları tanıtmakla birlikte genel anlamda Selçuklu portal tasarımına bağlı kalmışlardır. Hatta, Bursa'da Yeşil Cami (1414-24) gibi erken Osmanlı dönemi yapılarından bazılarında da giriş mekânının kurgusunda, başka bir deyişle giriş cephesinin düzeninde ve portal tasarımında Anadolu Selçuklu etkileri görülebilir. Anadolu Selçuklu portallerinin yakın coğrafyalardaki İslam mimarisine etkileri tartışıldığında ise Kahire'deki Sultan Hasan Medresesi (1356-60) dikkate alınabilir. Çift minareli portal tasarımının uygulanması ve süsleme özellikleriyle yapı, Sivas'taki Çifte Minareli ve Gök Medrese gibi 13. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen Türk-İslam yapılarına benzer bir cephe mimarisi sergilemektedir (Rogers 1971).

Kaynakça

- ALTUN, Ara, (1988). *Ortaçağ Türk Mimarisinin Ana Hatları İçin Bir Özet*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- AKOK, Mahmut, (1967). "Kayseri Huant Hatun Külliyesi'nin Mimari Rölevesi", *Türk Arkeoloji Dergisi*, 16/1: 5-44.
- AKOK, Mahmut, (1968). "Kayseri'de Gevher Nesibe Hatun Darüşşifası ve Sahibiye Medresesi Röleve ve Mimarisi", *Türk Arkeoloji Dergisi*, 17/: 133-184.
- AKÇAY, İlhan, (1966). "Yakutiye Medresesi", *Vakıflar Dergisi*, 6: 146-152.
- ANDREWS, Peter A., (1995). "Pishtağ", *The Encyclopedia of Islam*, C. E. Bosworth, E. Van Donzel, W. P. Heinrichs ve G. Lecomte, Leiden, E. J. Brill: 313-316.
- AREL, Hilmi, (1962). "Divriği Ulu Camii Kuzey Portalinin Mimari Kuruluşu", *Vakıflar Dergisi*, 5: 99-111.
- AREL, Hilmi, (1962). "Divriği Ulu Cami'nin Tekstil Kapısı ve Diğerleri", *Vakıflar Dergisi*, 5: 113-125.
- ASLANAPA, Oktay, (1993). *Türk Sanatı*, 3. Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- AYDIN, Filiz, (1973). "Alaiye (Süleyman Pervane) Medresesi", *Vakıflar Dergisi*, 10: 251-272.
- BAKIRER, Ömür, (1999). "The Story of Three Grafitti", *Muqarnas*, 16: 42-69.
- BAYBURTLUOĞLU, Zafer, (1977). "Anadolu Selçuklu Devri Büyük Programlı Yapılarında Önyüz Düzeni", *Vakıflar Dergisi*, 11: 67-106.
- BLOOM, Jonathan M., (1995). "The Mosque of al-Hakim in Cairo", *Muqarnas*, 1: 15-36.
- BRENDT, Barbara, (1975-76). "The Patronage of Fahraddin Ali İbn al- Husain and the Work of Kaluk İbn Abdallah in the Development of the Decoration of Portals in Thirteenth Century Anatolia", *Kunst des Orients*, 10, Heft ½: 160-186.

- CANER, Çağla, (2002). *A Study on Portal Composition and its Contribution to Façade Design in Anatolian Seljuk Buildings*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, (Yayımlanmamış).
- CANER, Çağla, (2005). “Yapı Bağlamında Yapı Elemanlarının İncelenmesi: Anadolu Selçuklu Portalleri”, *Türkiye’de Sanat ve Mimarlık Tarihçiliği Sorunları Sempozyumu*, Erciyes Üniversitesi, 04-06 Nisan 2005, Kayseri, Baskıda.
- CRESWELL, Keppel A. C., (1995). “Bab”, *The Encyclopedia of Islam*, C. E. Bosworth, E. Van Donzel, W. P. Heinrichs ve G. Lecomte, Leiden, E. J. Brill: 830-832.
- CROWE, Yolanda, (1984). “Central Asia and Afghanistan”, *Architecture of the Islamic World; Its History and Social Meaning*, (der. G. Michell), London, Thames and Hudson.
- ETTINGHAUSEN, Richard, GRABAR Oleg, (1987). *The Art and Architecture of Islam: 650-1250*, London; Penguin Books.
- KARAMAĞARALI, Haluk, (1982). “Sahip Ata Cami’nin Restitüsyonu Hakkında Bir Deneme”, *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, 3: 49-77.
- KUBAN, Doğan, (1999). *Divriği Mucizesi, Selçuklular Çağında İslam Bezeme Sanatı Üzerine Bir Deneme*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- KURAN, Aptullah, (1969). *Anadolu Medreseleri*, 1-2, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ORAL, Zeki, (1961). “Konya’da Sırçalı Medrese”, *Belleten*, 25/99: 335-396.
- ÖDEKAN, Ayla, (1977). *Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Mukarnaslı Portal Örtüleri*, İstanbul, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- ÖGEL, Semra, (1957). “Bir Selçuklu Portalleri Grubu ve Karaman’daki Hatuniye Medresesi Portalı”, *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, 2: 115-119.
- ÖGEL, Semra, (1966). *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÖGEL, Semra, (2006). “Taçkapılar”, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygartlığı*, 1, A. U. Peker, K. Bilici, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÖNEY, Gönül, (1966). “Kayseri Hacı Kılıç Cami ve Külliyesi”, *Belleten*, 30/119: 377-390.
- ÖNEY, Gönül, (1978). *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları*, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları.
- ROGERS, Michael J., (1965). “The Çifte Minare Medrese at Erzurum and the Gök Medrese at Sivas”, *Anatolian Studies*, 15: 63-85.
- ROGERS, Michael J., (1971). “Seljuk Influence on the Monuments of Cairo”, *Kunst des Orients*, 7, Heft 1, Wiesbaden: 41-68.
- ROGERS, Michael J., (1972). “The Date of the Çifte Minare Medrese at Erzurum”, *Kunst des Orients*, 7, Heft ½, Wiesbaden: 77-119.
- SÖZEN, Metin, (1970). *Anadolu Medreseleri, Selçuklu ve Beylikler Devri*, 1-2, İstanbul, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- TUNCER, Orhan C., (1981). “Orantı ve Modül Üzerine Selçuklu Yapılarından Bazı Örnekler”, *Vakıflar Dergisi*, 13: 449-487.

- TUNCER, Orhan C., (1982). “Birkaç Selçuklu Taçkapisında Geometrik Araştırmalar”, *Vakıflar Dergisi*, 16: 61-76.
- TUNCER, Orhan C., (1997). “Kayseri Yedi Selçuklu Taçkapisında Geometrik Düzen”, *Vakıflar Dergisi*, 26: 105-152.
- ÜNAL, Rahmi H., (1982). *Osmanlı Öncesi Anadolu – Türk Mimarisinde Taçkapılar*, İzmir, Ege Üniversitesi Yayınları.
- YÖRÜKOĞLU, Ömer, (1978). “Çifte Minareli Medrese (Hatuniye) Hafriyatı”, *Vakıflar Dergisi*, 12: 235-246.

AZERBAJCAN AŞK DESTANLARINDA ELMADAN DOĞUŞ MOTİFLERİ

Fahriyye CEFEROVA

Özet

“AŞk destanları” iki yönlü kahramanlık destanlarıdır. Âşık ve Maşuk bunlarda rol oynar. Fakat eğer biz öykünün eylem yapısına dikkat ederseniz âşıkların daha aktif ve liderlik konumunda olduğunu görürüz. Muharrem Caferli (Muharram Jafarli) bu tip doğumları üç tipe ayırır: Dua ve hayır hasenat yoluyla çocuğa hamile kalma; derviş tarafından verilen bir elmanın yenmesiyle çocuğa hamile kalma; diğer mucize doğumlar. AŞk destanlarında bu üç tip doğuma da rastlanır. Çoğunlukla ikinci tip doğumlar daha yaygındır. Örnek olarak, Latif Şah, Tahir ile Zühre ve Şah İsmail hikâyelerinin kahramanlarının doğumu verilebilir.

Anahtar kelimeler: Halk hikâyeleri, elmadan doğum motifi, folklor, romanslar, Türk folkloru, Azerbaycan Türk folkloru.

The Motives of Birth From Apple in Azerbaijani Love Eposes

Abstract

Love eposes are double sided heroic eposes. Lover and beloved take part here. But if we consider the activity structure of epos, we see that lovers are more active and they are seen as leaders. Maharram Jafarli divides birth into three types: The birth of a child as a result of praying or by means of a charity and distributing wealth; the birth of a child by means of eating apples given by a dervish; and other types of miracle births. In eposes one can come across with all these three forms of birth. However, the second type of birth is more dominant in love eposes (The birth of child as a result of parents' eating apples given by a dervish). As an example, the births of heroes of “Latif Shah”, “Tahir and Zohra”, “Shah Ismail” can be given.

Key words: Love eposes, motifs of birth from apple, folklore, romances, Turkish folklore, Azarbaijani Turkish folklore.

Kahramanlık destanlarından farklı olarak aşk destanları iki kahramanlı destanlardır. Burada hem âşık, hem de maşuk bulunuyor. Fakat destanın strüktüründeki aktiflik derecesini dikkate alsak, onda görürüz ki, erkek kahramanları (âşık) aktiftir ve daha sunucudur. Şöyle ki, âşık bu destanların esas konusuna dâhil olan, hatta diğer tarafı da belirleyen, harekete geçiren bir sima, bir tiptir.

Destanlarımızdan doğum motiflerinden bahsedende de sırf âşığın doğuşu dikkate alınıyor. Fakat bu doğuş birkaç şekilde kendini belirtiyor. Meherrem Ceferli doğuşu 3 tarza ayırmaktadır:

1. Var-devlet dağıtım, hayırlı işler görülmesi yolu ile alkış-duanın kabul olması sayesinde çocuğun doğması;
2. Dervişin verdiği elmayı velilerin yemesi sayesinde çocuğun doğması;
3. Diğer tarzlı mucizeli doğuşlar. (Caferli 2001: 27)

Bizim destanlarımızda doğuşun her üç şekli kendini belirtiyor.

“Kurbanı” (Abbasov 2005: 30-38), “Nevruz” (Abbasov 2005: 170), “Alı Han” (Abbasov, 2005: 198) destanlarında biz var-devlet dağıtım yolu ile gelecek kahramanın doğuşu motifiyle karşılaşıyoruz. “Kurbanı” destanına dikkat edelim:

“Günlerin bir gününde Mirzalı Han karısını çağırıp söyledi:

Hanım, tüm şu işler ona göre bizim başımıza geldi ki, bizim zürriyetimiz, arka-yardıımız yoktur. Derler ki, el duası kabul olur. Bir kurban götür, gidelim ocağa orada adak adayarak, kurban kesek, verelim yetim-kimsesize bir evladımız olur.

Sabah Mirzalı Han sadaka, bir tane de kurbanlık götürüp gittiler ocağa. Sadaka dağıttı, kurbanı da kesti. Allahu Teâlâ onların kurbanını kabul eyledi. Şöyle ki, şu işten bir süre sonra Mirzalı Hanın bir oğlu oldu ki, on dört gecelik ay gibi.” (Abbasov 2005: 39).

Belirlendiği gibi, gelecek kahraman sadaka dağıtım yolu ile doğar. Epik metinlerde gelecek kahramanın mucizeli yolla doğuşu onunla ilgilidir ki, kahraman gayri-adi güce, yeteneğe sahip olsun. Çünkü o, şu yeteneklerine göre diğer destan tiplerinden farklılaşmalı idi. Onun için de onun motifleri sırasında daha çok dikkati çeken ikinci tarz doğuştur. Yani dervişin verdiği elmayı velilerin yemesi sayesinde çocuğun doğması gibi... Elmayı yemekle evlatların dünyaya gelişi mitolojik düşünce ile ilgilidir, onun için ki, elma hayat ağacı ile alakadardır. “Latif Şah” destanında biz elmadan doğuş motifiyle karşılaşıyoruz.

Padişah ile Lâle yenice bağa girmişlerdi ki, birden nurani bir derviş onların karşısına çıktı, padişaha selam verip söyledi:

- Selamünaleyküm, Tasalı Şah!

Padişah:

- Sen benim tasalı olmalığımı nereden biliyorsun?

Derviş:

- Yüz-gözünden okuyorum.

Padişah:

- O zaman sen benim tasamın çaresini de biliyorsun. Söyle bakalım, benim tasamın çaresi nedir?

O zaman derviş cebinden bir kırmızı elma çıkarıp söyledi:

- Al, şu kırmızı elmayı tam ortadan ikiye böl! Yarısını sen ye, yarısını da hanımına ver! Gün geçer ay dolanır bir oğlunuz olur (Abbasov 2005: 233).

Böylece, gelecek kahraman elmayı validenin yemesi yolu ile doğar. Şu hakta H. Köroğlu şöyle yazıyor: Kahramanın gayrı-adi doğuşu, sihirli veya mucizevi güçlerin yardımı ile dünyaya gelişi tipoloji motif gibi dünya halklarının bir kısmının folklorik yaratıcılığında karşılaşılan bir örnektir (Köroğlu 1972: 69-71).

Gerçekten de, epik düşünce gelecek kahramanı farklı kılmak için onun doğuşunu mucizevi hâle getiriyor. Kahraman annesinin sihirli elma yemesinden yahut dirilik pınarından su içmesinden, çiçeğin kokusundan, güneş ışığından, yağmurdan, rüzgârdan, vs. doğar (Köroğlu 1972: 224)

Doğuş motifi, epik tefekkürün kendi kahramanını güçlü, yetenekli görmek isteğini belirtiyor. Onun için de onun doğuşu farklı şekilde ortaya çıkıyor. Onlar Tanrı'nın isteği ile dünyaya geliyorlar. Böyle kahramanlar gerçekten de diğer obrazlardan farklı olarak olağanüstü güce ve yeteneğe sahip oluyorlar. Destan boyunca çeşitli sınavlardan geçen bu kahramanlar sırf Tanrı'nın onlara verdiği yetenek ve başarı sayesinde bu sınavların üstesinden gelebiliyorlar. Çünkü onların doğuşunda bulunan derviş aslında ilahi bir varlıktır. İlahi varlık olduğu için de önemli bir güce sahiptir. Böyle bir varlığın yardımı ile doğan kahraman da sağlam karakterli olur, karşısında hiçbir güç duramaz.

Elmadan doğuş motifine “Tahir ve Zühre” destanında da rastlıyoruz. “Karaman şehrinde ikâmet eden Hatem Sultan’la kardeşi Ahmed vezirin evlatları yoktur. Ahmed vezir evladı olmadığı için çok üzgündür. “Günlerin birinde Ahmed vezir yine oturmuş evlat tasası çekiyordu, bu anda nurani derviş aniden görünüp selam verdi. Ahmed vezir selamın cevabını aldıktan sonra kalkıp dervişin keşkülünü aldı, içine bir ceng-i eşrefi koyup dervişe geri verdi. Derviş koltuğundan bir elma çıkarıp Ahmed vezire:

- Al, dileğin gerçek olur.” dedi ve çekip gitti.

Ahmed vezir elmanın o tarafına bu tarafına baktı, baktı ki, hayatında hiç bu kadar güzel elma görmemiş. Hiç dünya elmasına benzemiyor, Ahmed vezir

akşama kadar elmaya baktı. Akşam raht-ı hâba girip yattı. Gecenin bir vakti gördü ki, evin bir tarafında duvar ayrıldı ve anında elma veren nurani derviş içeri girdi. Derviş yüzünü Ahmed vezire çevirip dedi ki:

- Ey Ahmed vezir, dün sana verdiğim elmayı alıp Hatem sultanın huzuruna git. Elmayı tam ortadan ikiye böl. Bir parçasını karınla sen ye, diğer parçasını da Hatem sultan karısıyla yesin. İnşallah her ikinizin de bir evladı olur (Abbasov 2005: 126). Bundan sonra Hatem sultanın kızı, Ahmed vezirin ise bir oğlu olur.

Göründüğü gibi, insanın yaratılışında bulunan unsurlardan biri de ağaçtır. Bununla ilgili olarak, eskiden bu güne kadar insanlar ağacı kutsal saymış, ona kutsal varlık gibi yaklaşmışlardır. Onun için de onu yaratılış nesnesi seviyesine getirmişler.

Arap gezgini İbni Fadlan'ın ağaç parçasını boyunlarına asan Başkurlardan, Kıpçaklardan bunun nedenini sorduğunda “Ben ağaçtan doğmuşum ve ağaçtan başka yaradan tanımıyorum.” (Jirmunskiy 1962: 57) şeklinde bir cevap aldığı “Oğuzname”de kayıtlıdır.

Onun için ağaç, yaratıcı fonksiyon yerine getirir. O, kadınlara evlat verir ve bizim destanlarda kendine güvenilir yer tutar. Gelecek kahraman elma aracılığıyla doğar. Ağaç bizim destanlarda bazen anne bazen de baba olarak başlangıç kabul edilir.

“Kitabi-Dede Korkut” destanının “Basat’ın Tepegöz’ü Öldürdüğü” boyda Basat kendini şöyle sunar:

“Anam ismin sorar olsan Kaba ağaç,
Babam ismin söylersin Gogan Aslan,
Benim ismim sorar olsan, Aruz oğlu Basat!” (Seyidov 1984: 123).

Getirdiğimiz örnekte ağaç, anne başrolünde bulunuyor. Basat annesini Kaba ağaç diye sunuyor. Sırf onun içindir ki, Basat gayrı-adi güç sahibidir. Tüm Oğuz eline bela getiren Tepegöz gibi bir rakibe karşı çıkıyor. Onu yenmekle Oğuz elini beladan kurtarır. Ona göre ki, Basat da Tanrı'nın isteği ile dünyaya gelir ve onun korumasındadır. Onun için Tanrı'nın isteği ile dünyaya gelen kahramanın esas misyonu Tanrı'nın isteğini yerine getirmek, hak ve adaleti sağlamaktır.

Tabii ki, biz elma aracılığıyla doğan tüm epik kahramanları bu misyonun gerçekleştiricisi gibi görüyoruz. Onlar haksızlığa, adaletsizliğe karşı çıkıyorlar. Bu yolda savaş başlatıyorlar. Onların başlattıkları savaş zaferle sonlanıyor.

“Şah İsmail” destanında ise biz hem gelecek kahramanın hem de onun babasının doğuş motifiyle karşılaşıyoruz. Kandahar şehrinde ikâmet eden Adil

Padişah kırsırdır. Onun evladı yoktur. Bir gün vezir ona, mal-devletini üç kısım yapıp fakir-fukaraya dağıtmasını tavsiye eder. Adil Padişah vezirin söylediği gibi var-devletini üç kısma bölüp fakir-fukaraya dağıtır. Üzerinden uzun süre geçer. Bir gün padişahın kapısına bir derviş gelir. Padişah ona pay verince Derviş payı kabul etmeyip şöyle söylemiş:

- Biz pay kabul eden dervişlerden değil, pay veren dervişlerdeniz. Derviş, sözlerinden sonra cebinden bir elma çıkarıp padişaha vermiş ve söylemiş:

- Şu elmayı soy, kabuğunu kulunluğundan doğmayan Kamer Nişan kırsrağa ver, kendine de iki dilim yap, bir dilimi sen ye, diğer dilimi de karın yesin. Çok sürmez, bir oğlun olur. Oğlunun ismini Şah İsmail koy. Kemer Nişan kırsrağın da bir kulunu olur, onun da ismini Kamer Tay koy. Şah İsmail'i o Kamer Tay'dan başka hiç bir at taşıyamaz" (Ceferli 2001: 127).

Getirdiğimiz örnek belirtiyor ki, hem gelecek kahraman hem de onun babasının doğuşunda elma bulunuyor. Biliyoruz ki, mucizevi doğuş, kahramanı diğer tiplerden farklı olarak olağanüstü güç, yetenek sahibi ediyor. Şah İsmail elmanın ona verdiği güç, yetenek sayesinde Arap Zenci gibi yiğit bir kıza üstün geliyor. Hiç kimsenin yapamadığı bir işi yapıyor. Üç güzelle vatana geri dönüyor. Fakat babası oğlunun bu başarılarına sevinmiyor. Onda kıskançlık hissi başlıyor. O, oğlunu mahvetmek kararını verir. Bu ise mümkün olmaz. Çünkü Şah İsmail de Tanrı'nın isteği ile doğmuştur, her zaman onun korumasındadır. Sırf onun için de adaletsizliye, haksızlığa karşı savaş yürütüyor. Tanrı tarafından ona verilen güç, onun da başarısını sağlıyor. Babasını yenmekle yeryüzünde kötülöklere son veriyor, disiplini sağlıyor.

Tüm bunlar şu sonucu ortaya koymaktadır ki, ağaca inanma, ağaca tapınma Azerilerde olduğu gibi, diğer toplumlarda da var olagelmiştir. Dünya ağacını sembolize eden ağaçlar birçok toplumun inanç yeri olmuş, onlar ağaçlara yemin etmiş, hatta kurban kesmişlerdir. Sırf bu inanca göre de destanlarımızda doğuş aracılığına dönüşmüştür.

Kaynakça

- ABBASOV, İsrail, (2005). *Azerbaycan Destanları*, V Cilt, [III. Cilt], Bakü, Lider.
- CEFİRLİ, M., (2001). *Destan ve Mif*, Bakü, İlm.
- JIRMUNSIY, V. M., (1962). *Narodney Geroiceskiy Epos*, M-L.
- KÖROĞLU, H., (1972). *Turkmenskaya Literatura*, Moskova, Vıssşaya Şkola.
- SEYİDOV, M., (1984). *Kızıl Savaşçının Taleyi*, Bakü, Gençlik.
- TEHMASIB, M. H., (1978). *Kitabi-Dede Korkut*, Bakü, Gençlik.

MOĞOLLARIN İKİNCİ JAPONYA SEFERİ: KYUSHU 1281

Burak ÇINAR

Özet

1281 yılında Kubilay Han'ın emriyle Çin ve Kore kıyılarında dev bir çıkarma filosu hazırlanmıştı. Bu filo Moğol Ordusu'nun Çin ve Moğol askerlerini Japonya'yı işgal etmesi için Kyushu'ya taşıyacaktı. 1281 yazında Japonya'nın Kyushu Adası'nın Hakata koyuna yapılan çıkarma sonrasında Japon ve Moğol savaşçılar arasında kanlı bir mücadele başlamıştı. Ancak aniden patlak veren bir tayfunun işgal filosunu dağıtmasıyla bu işgal girişimi son buldu. Konu "İlk Temaslar", "İkinci Sefer" ve "Seferin Analizi" başlıkları altında üç bölümde incelenmiştir. İlkinde, Kubilay Han'ın Japonya'yı işgal etmek isteği ve 1274'teki daha küçük boyutlu ilk girişimi anlatılmıştır. İkinci bölümde ise, Moğol ve Japon ordularının karşılaştırmalı durumları incelenerek Kyushu Muharebeleri anlatılmış ve ardından seferin sonuç ve etkileri açıklanmıştır. Bunu seferin analizi takip ederek yazı sonuca bağlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Kyushu, Moğollar, Japonya, 1281, Kamakura.

The Second Mongolian Campaign on Japan: Kyushu 1281

Abstract

In 1281, on Kubilay Khan's order there was a huge fleet gathered on the coasts of China and Korea. This fleet would carry the Chinese and the Mongolian troops to Kyushu Island, to invade Japan. In the summer of 1281, after landing on the Hakata Bay, Kyushu Island, the Japanese and the Mongolian warriors were begun to a bloody struggle. However, the invasion attempt failed when a sudden typhoon scattered the invasion fleet. The subject was examined under subtitles "First Encounters", "The Campaign" and "Analysis of the Campaign". First, Kubilay Khan's ambitions for the invasion of Japan and his first attempt in 1274 were explained. Second, the conditions of the Mongolian and the Japanese armies were examined comparatively and Battles for Kyushu was related. The research was concluded with the analysis of the campaign.

Key words: Kyushu, Mongols, Japan, 1281, Kamakura.

Giriş

Uygarlıkların arasındaki iletişim türlerinden birinin savaş olduğunu söyleyebiliriz. Buradan yola çıkarak, uluslararası ilişkilerde uzun bir dönem ülkelerin diplomasisindeki anlaşmazlıkları çözmek için bir araç olarak görülen savaşların, ulusların olmadığı eski devirlerde de benzer özellikler gösterirken, medeniyetlerin yeni buluştukları ortamlarda bir nevi karşılıklı ilişki kurma aşamasında rol oynadığı düşünülebilir.

Birbirlerini keşfeden medeniyetlerin zaman içerisinde aralarındaki siyasi davranışları geliştirerek diplomasiyi oluşturmaları, zamanla birden fazla medeniyetin aralarında çeşitli ittifakların yapılması gibi ortak amaçlar uğrunda birleşmelerine kadar varmıştır. Zaman içinde birbirlerine karşı mücadele veren devletler, kısa bir süre önce savaştıkları devletlerle işbirliğine giderek başka ülkelere seferler düzenlemişlerdir. Bazen de devletler işgal ettikleri ülkelerin milletleriyle ortak çıkarlar uğruna benzer faaliyetlerde bulunmuşlardır.

13. yüzyılda Cengiz İmparatorluğu kurulduktan sonra Uzak Doğu'da yaşanan bazı siyasi gelişmeler incelendiğinde benzer davranışlara rastlanabilir. Bunun bir örneğine Kubilay Han'ın¹ Japonya'yı işgal etme düşüncesi ile başlayan olaylar zinciri içinde tanık olmaktadır. Çin ve Kore kıyılarından Japonya'ya yapılan çıkarmaya aslında bir kara milleti olan Moğolların başını çektiği Çinli ve Koreli askerlerin de içinde bulunduğu dev bir armadanın katılması ve karşılarında Japonların bulunması, 1281'de yapılan Moğolların Japonya'yı istila girişimini bu dört medeniyetin tarihte buluştuğu bir olay yapmıştır. Bu medeniyetlerin kesişme noktası ise Kyushu Adası olmuştur.

Aslında konuya yönelik yazılı ve çizili belgeler olmasına rağmen literatürde fazla rastlanmayan bu istila girişimi ile ilgili yapılan bu araştırmada, önceden yapılan çalışmalar ışığında bazı bilgilerin ortaya konması ve savaş tarihi açısından gerekli görülen bazı tespitlerin yapılması amaçlanmıştır.

İlk Temaslar

Çin'deki Tang hanedanının çöküşü ile birlikte Japon adası 9. yüzyıl sonlarından beri resmi olarak Çin'den kendini yalıtılmıştı (Mason 1999: 135). Sadece bazı Çinli tüccarlar Japon kıyılarına uğruyorlardı. Birçok Japon rahibi de eğitim amacıyla Çin'deki manastırlara gidiyordu. Japonya'da ekonomik durumun bozulması sebebiyle bazı küçük Japon samuraylar Kore kıyılarına korsan saldırılar düzenliyorlardı (Eberhard 1992: 91). Bu korsanlık faaliyeti

¹ Kubilay Han (1214-1294) Cengiz Han'ın torunu olup Moğolistan ve Kuzey Çin'deki Moğol toprakların varisi ve Çin'deki Yuan Hanedanı'nın (1280-1368) kurucusudur.

1223'te başlamıştı. İçlerinde az sayıda Çinli ve Korelinin de bulunduğu bir kaç korsan takımı, yüzlerce Koreliyi esir alıp birçok köyü de yakmışlardır (Nahn 1988: 91-92). Bunların yanında Japonların, Moğolların Güney Çin'deki Sung hanedanına (1127-1279) yönelttikleri istila sırasında Güney Çin ile Japonların iyi ticari ilişkiler içinde oldukları ve hatta Japonların Çinlilere asker önermiş olabilecekleri de söylenmektedir (Kirsch 2004).

Çin'in kuzeyine sahip olan Kubilay, 1274'te yapılan ilk istila girişimi başarısız olduktan sonra Güney Çin'i de fethederek kaynaklarını önemli ölçüde genişletti. 1280 yılında Kore ve Çin'in hâkimi olan Moğol imparatoru Kubilay, Japonya'ya son ve kesin bir sefer düzenlemek için kaynaklarını seferber etti.

Kubilay'ın Japonya Rüyası

Marco Polo'nun tanımıyla “dünyadaki bütün imparatorlardan daha güçlü bir saltanat süren” Kubilay Han (Komroff 1982: ix), Japonya'yı işgale yeltenen ilk lider olmuştur. Kubilay'ın Japonya'yı alma isteği bir ihtimalle imparatorluğunu en doğudan başlatmak istemesine dayalıydı. Buradan gelebilecek herhangi bir tehdit Çin'deki Moğol varlığının daha güneye veya daha güneybatıya inmesini engelleyebilir veya geciktirebilirdi. Ancak, antik Japon medeniyeti de Çin medeniyeti gibi belli bir toprak parçasının dışına taşmama özelliği taşımaktaydı. Bir başka deyişle yayılmacı değildi ve mevcut adalarının dışındaki dünya ile pek ilgilenmiyorlardı. Henüz bir ulus kimliğine kavuşmaktan uzak olan Japonya'da feodal dönem hüküm sürmekteydi. Buna rağmen Kubilay'ın geleceğe yönelik düşüncelerinde buradan bir tehdit sezindiği düşünülebilir.

Japonya'da zaten sınırlı olan kaynaklar burayı ekonomik önem açısından pek cazip bir yer yapmamaktaydı. Bu dönem zaten Japon adalarında görülen ekonomik sıkıntının ve askeri rejimlerin dönemiydi. Buna rağmen, bir bilginin verdiği rapor doğrultusunda Japonların zenginliğinin Kubilay'ı tahrik ettiği ve bu yüzden Japonlara bir elçi yollayarak hâkimiyeti altına almak istediği bilinmektedir. Ancak adayı 2.000 yıldır yöneten bir hanedandan olduğunu iddia eden Japonlar bunu bir aşağılanma olarak kabul ettiklerinden Kubilay'ı yanıtız bırakmıştır (Prawdin 1961: 338). 1277'de bazı Japon tüccarların Çin'e gelerek altın parayı buradaki bakır parayla değiştirmek istemeleri ise Japonya'da çok büyük altın rezervi olduğu izlenimi bırakmıştır (Eberhard 1992: 96). Marco Polo da seyahatnamesinde Japonya'da çok büyük altın rezervi olduğu belirtmiş, ancak kralın altının ülke dışına çıkarılmasını yasakladığı söylemiştir (Komroff 1982: 264).

Öte yandan Japonya'nın hâkimiyet altına alınması Çin'e Sung devrinden beri kapanmış olan bu satış bölgesini tekrar açacaktı. Bu yüzden

Çinliler sefere gemi ve asker verdiler ki, bu Çin'in Moğol devrindeki tek dış siyaset aktivitesi olmuştur (Eberhard 1987: 260-261).

Sonuçta Kubilay'ın Moğol karakterinden gelen fetih düşüncesinin istilanın arkasındaki önemli bir etmen olduğu söylenebilir. Çünkü Moğol kimliğinden gelen “fetih,” “yağmalama” ve “hâkimiyet” üçlüsü Cengiz Han ile birlikte kurulan Moğol devletlerinin dış politikalarının ortak özelliği idi ve bu fetihler ancak kesin bir yenilgi aldıkları sınırlanabiliyordu.² Bu yayılmacılık olgusu zaten bir Moğol geleneğidir ve Japonya'ya yönelik her iki istila girişiminin de en önemli sebebi olarak gösterilmektedir (Marshall 1993: 200). Kubilay ise Kore ve Güney Çin'den sonra üç seçeneğe sahipti: ya daha güneyi, Annam ve Burma'yı fethedecek, ya Tibet'e yönelecek ya da yüzünü Japonya'ya dönecekti. Kubilay yaşamı boyunca bu bölgelerden üçüne de sefer düzenledi ve aralarından sadece Japonya'ya düzenlediği seferde başarısız oldu.

1274 Seferi

Aslında 1281'deki istila girişimi Japonya'ya düzenlenen ikinci seferdir. İlk sefer ikinci seferden yedi sene önce, Kubilay'ın Kyushu'ya gönderdiği ve ikinci sefere oranla daha küçük ama yeterli sayıda Moğol, Koreli ve az sayıda Çinli askerlerin katılımıyla oluşturulan ordu ile yapılmıştı.

Güney Çin'deki Sung devletini istila etmeye çalışan Kubilay Han, bir yandan da Japonya'yı kansız bir şekilde himayesi altına almak için elçiler yolladı. Gönderdiği mesajda “Büyük Moğolistan İmparatoru'ndan Japon Kralı'na” diye hitap ediyordu ve ülkesinin imparatorluğundan daha aşağı statüde olduğunu kabul etmezse savaşla tehdit ediyor ve dominyonları ile dostça ilişkiler kurmasını istiyordu (Mason 1999: 135). 1266'da yola çıkması kararlaştırılan ilk elçiler Koreli tayfaların Japonya'ya varmanın güçlükleri ile ilgili abartılarından korkarak denize açılmaktan vazgeçtiler (Griffis 1971: 73). 1268'de Kyoto'daki İmparatorluk divanına ulaşan elçi, Korelilerin danışmanlığıyla hazırlanan bir teklifi sundu. Ancak imparatorun sıcak yaklaştığı bu teklif onay için Kamakura'daki vasilere gönderilince reddedildi (Tennant 1996: 111). 1269 Şubatı'nda Tsushima'ya varan bir başka elçi mesajı hedefine ulaştırmak yerine buradaki Japonlardan bilgi aldı ve iki Japon esiri de beraberine alarak Kore'ye döndü (Hall 1990: 135). Büyük ihtimalle, gücü tekrar vasilerden devralmak isteyen 37 yaşındaki Japon imparatoru Kameyama'nın Hojo tarafından devrilerek yerine 8 yaşındaki oğlu II. Uda'nın getirilmesi ve bu durumun yaratacağı iç savaş tehlikesini elçinin Kubilay'a bildirmek istemesi

² Burada Kyushu Muharebeleri ile Ayn Calut ve Kulikovo muharebeleri arasında bir bağ kurabiliriz. Nasıl Ayn Calut, Moğol yayılmacılığının güneybatı sınırını belirledi, Kulikovo ise kuzeybatı yolunu kestiyse, Kyushu'nun da aynı şekilde doğu çizgisini çizdiği söylenebilir.

geri dönmesine sebep olmuştu.³ Kubilay, 1271 başında özel elçisi olarak Chao Liang-Pi'yi Japonya'ya gönderirken Kore'de de bir ordu konuşlandırdı. Ancak Moğollar ve Korelilerden oluşan bu ordu Kore'de varolan isyancılara karşı kullanıldı. Aynı yıl Kore'de Moğolların Japonya'ya istila girişimine yönelik ön hazırlıklar yapıldığı haberleri de Japonya'ya ulaşmaya başladı (Hall 1990: 135-136). Bu sefer Japonlar Pekin'e bir elçi gönderdiyse de haraç götürmeyen elçiler hoş karşılanmadılar. Ancak Kubilay onlara iyi muamele edip geri yolladı (Eberhard 1992: 94). 1273'te Japonya'ya bir kez daha elçi gönderildi ancak bu da reddedildi.⁴ 1274'te Sung devleti iyice zayıfladığında, Kubilay Han Japonya'ya istila girişimini başlattı (Totman 2000: 159).

Moğollar istila için öncelikle Korelilerden 900 gemi, asker, denizci, marangoz ve çeşitli dallardan işçilerden oluşan 30.000 adam, yiyecek ve diğer ikmal malzemelerini temin etmelerini istediler (Nahn 1998: 91 ve Tennant 1996: 111). İlk başta Moğolların vasalı olan Koryu (Kore) divanı bunu imkânsız görerek karşı çıktılar. Korelilerin aksi davranışı Moğolları zorlamaya itti ve Koreliler oldukça ağır bir yükümlülük altına girerek ve 35.000 işçinin zorla çalıştırılmasıyla 900 gemi inşa ettiler (Han 1988: 172). Böylece 300'ü büyük, 600'ü küçük, toplam 900 parça gemiden oluşan büyük bir filo hazırlandı (Tennant 1996: 113). Dağınık ve donanımdan yoksun olan Japonlara karşı rahatlıkla baş edebilecek olan bu büyüklükteki Moğol-Kore ordusu, bu filoyla Japonya'ya doğru yola çıktı (Marshall 1993: 200). Sefere katılan toplam 40.000 askerin 7.000'i Koreli denizcilerden, 25.000'i Mançuryalı ve Kuzey Çinli askerler ile bir öncü Moğol süvari grubundan, 8.000'i ise Koreli askerlerden oluşuyordu.⁵

Hedef Japonya'nın Kore'ye en yakın bölgesi olan ve 500 sene kadar önce Japonların Kore'den gelmesi olası bir istilaya karşı savunmaya hazırlandıkları Kyushu adasıydı. O zaman bir istila gerçekleşmemişti (Mason 1999: 135). Ancak bu sefer ilk kez bir istila girişimi ile karşı karşıyadılar.

Moğollar öncelikle Kore ve Kyushu ar

asında stratejik önemi olan Tsushima ve Iki adalarını ele geçirdiler. Tsushima'da teslim olmayı reddeden 100 kişilik Japon garnizonu esir alınan iki kişi hariç tamamen kılıçtan geçirildi ve Iki'deki Japon garnizonu da aynı kaderi paylaştı (Tennant 1996: 113 ve Kirsch 2004). 19 Kasım 1274'te Lin Fok Heng komutasında Kyushu'nun Fukuoka Koyu'na çıkan Moğollar, kendilerini

³ 1247-1338 arasındaki Japon imparatorluk hanedanı için bkz: Murdoch 1996: 533.

⁴ Başka bir kaynağa göre 1268 ile 1274 arası Japonya'ya altı kez elçi gönderilmiştir. Bkz: Mason 1999: 135.

⁵ Bu sayılar genel olarak 25.000 Moğol ile 15.000 Koreli olarak belirtilmiştir. Bkz: Murdoch 1996: 512-513. Dolayısıyla bu sayılarda Mançuryalı, Kuzey Çinli ve Moğol askerler birlikte Moğol Ordusu olarak alınmış, Koreli denizcilerle askerler ayrıca verilmiştir.

karşılıyan Japonlara karşı rahat bir ilerleme sağladılar. Japonlara göre silah ve organizasyon konusunda açıkça üstün olan Moğollar Hahozaki'de ağır kayıplar verdirek onları püskürttüler.⁶ Heng bu çarpışmalarda ağır yaralandı. Karanlık basarken çekilen samurayların bastıran rüzgâr ve yağmuru da kullanarak gece saldırmasından endişe eden Moğollar tekrar gemilere binmeye başladılar. Gerçekten de Japonların birebir yakın dövüşte üstünlükleri ortaya çıkıyordu. Moğollar ise atlı okçu ve bomba atan mancınıklar sayesinde uzak mesafeden saldırılarla püskürttükleri Japonların kısa sürede toparlanamayacak kadar tükenmiş olduklarını bilmiyorlardı. Her iki taraf da birbirlerinin taktiklerini ve özelliklerini daha yeni tanıyordu. Karanlık ve bozan hava Japonların lehine gözüktüğü için ve Koreli tecrübeli denizcilerin de uyarılarıyla (Mason 1999: 136 ve Kirsch 2004) Moğollar böyle bir karar almışlardı. Ancak gece bir anda patlayan büyük fırtına yüzünden Koreli denizciler kayalıklara çarpmamak için filoyu açık denize çıkarmak zorunda kaldılar. 200 gemi battı, yüzlercesi birbirinin üstüne bindi ve bu esnada 13.000 asker ve denizci hayatını kaybetti (Marshall 1993: 200-221 ve Kirsch 2004). Kyushu'da kurdukları köprübaşını güven altına almalarına rağmen fırtınadan sonra kalan askerler de Kore'ye geri döndüler (Eggenberger 1985: 186). 40.000 kişinin katıldığı bu seferin, dağınık halde bile olsa Japonya'da mevcut olan toplam 400.000 savaşıya karşı sonuçta ne kadar başarılı olabileceği de böylece öğrenilemedi (Murdoch 1996: 507). Muharebe esnasında Japonların verdikleri kaybın ise Moğollardan çok daha fazla olduğu söylenmektedir (Murdoch 1996: 507, 512).

İki sefer arasındaki en önemli fark Güney Çin'in oynadığı roldür. İlk seferde bu bölgede henüz Sung devleti mevcuttu. Kubilay, 1279'da Sung devletine son vererek Güney Çin'e sahip oldu ve böylece 100.000 kadar Çinli askerin ve 3.500 kadar Çin gemisinin (Holmes 1988: 67) ikinci sefer katılması için zemin oluştu.

Birinci seferin ikinci sefere yaptığı katkılar ise daha çok Japonların lehineydi. İlk seferde şans eseri kurtulan Japonların yöneticisi Hojo hanedanının liderleri Hakato Koyu boyunca acilen büyük bir duvar inşa ettirerek geleceğe yönelik benzer bir istila girişimine önlem almaya çalıştılar. Bu duvar ikinci seferde Kore'den gelen ilk grubu yavaşlatma açısından son derece etkili olarak önemli bir rol oynadı. Ayrıca yeni garnizonlar oluşturularak yeni askerler eğitildi. Olası ikinci bir işgale karşı alıştırılmalarda ve yedek birliklerin hareketlerinde bazı düzenlemelere gidildi (Morton 1984: 72).

⁶ Bkz: Bruce, 1986: 126; Eggenberger 1985: 186 ve Laffin 1986: 191. Aslında Kyushu'da yapılan bu muharebeler bazı kaynaklarda Hahozaki, bazılarında ise Hakata Koyu olarak geçmektedir.

İkinci Sefer (1281)

Kubilay Han iki sefer arasında Japonya'ya elçiler yollamaya devam etti. 1275'te imparatorluk divanına beraberindeki çok sayıda Koreli vasallardan oluşan maiyetiyle elçi gönderdiyse de, bunlardan sadece Ritler bakanlığının müsteşarı Du Şicung,⁷ Savunma bakanlığı müsteşarı Ho Vin-cu ile hesap memuru olan Sadrettin, Kamakura'ya kabul edildiler (Eberhard 1992: 96). Ancak Japonlar Kubilay Han'ın tehditlerini görmezden geldi. 1280'de tekrar elçi olarak gönderilen Du Şicung'un kafası kesildi (Eberhard 1992: 96 ve Griffis 1971: 73). Elçilerin verdiği raporlar harpten korkan Japon imparatorunun müzakere yanlısı olduğu, Japonya'nın iç durumunun iyi olmadığı ve Kyoto ile Kamakura arasında ikilik olduğu yönündeydi (Eberhard 1992: 97). Kubilay ilk seferdeki başarısızlığın askeri yetersizlikten değil de tabiatın kaynaklandığını da göz önünde bulundurarak (Griffis 1971 73 ve Dolan 1992: 20), 1279'da Güney Çin'in fethini de tamamlandıktan sonra ikinci kez Japonya'yı istila emri verdi.

Kore'de, 1274 seferi öncesinde olduğu gibi Koryu Divanı'nın bütün protestosuna rağmen yine zorla 900 gemi hazırlandı ve askerler ile birlikte Kore'den tedarik edilen çok fazla sayıda pirinçle dolduruldu (Han 1988: 172). Güney Çin'deki Ch'üan-chou (Zayton) limanında da 3.500 parça gemilik dev bir filo hazırlanarak Çinli askerle dolduruldu.

Çin ve Kore filoları iki parça halinde Japonya'ya doğru yola çıktı. Bunlardan ilki Kore'den hareket etmişti ve diğerine nispeten daha küçüktü. Asıl büyük filo ise Güney Çin'den yola çıkmıştı ve ağır ağır Japonya'ya yaklaşıyordu. Her iki filonun da hedefi Japonya'nın kıtaya daha yakın olan Kyushu Adası idi ve buraya ulaşma zamanları planlananın dışında birbirinden iki ay kadar farklı olacaktı. Japonya'nın dışarıya kapalı olması sonucu belli başlı bölgeler haricinde Japonların ve Çinlilerin birbirlerinin topraklarına yönelik coğrafi bilgileri sınırlıydı. Çıkarma yerinin Kyushu olmasının bir sebebi de Çinli tüccarların uğradıkları Japon limanlarının daha çok Kyushu'daki Chikuzen eyaletinde olmasıydı (Prawdin 1961: 338).⁸ 1274 seferinde de olduğu gibi öncelikle Tsushima ve İki adaları ele geçirildi.

⁷ İsimlerin yazımında Eberhard'ın "Uzak Doğu Tarihi" isimli eserinin çevirisine dayanılarak Türkçeleştirilmiş halleri kullanılmıştır. Bkz: Eberhard 1992: 96.

⁸ Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz: Murdoch 1996: 492. Moğollar, 1280 Nisan'ında bir fırtına yüzünden Çin'e sürüklenen bir Japon gemisinin mürettebatına Japonya'nın batı kıyılarının haritasını çizdirmişlerdi. Bkz: Eberhard 1992: 97.

Moğol ve Japon Ordularının Karşılaştırmalı Durumları

İstila için hazırlanan 3.500 gemiden oluşan Çin ve 900 gemilik Kore donanmaları iki grup halinde 165.000 kadar Çin-Moğol askeri taşımaktaydı. Ordu toplamı 45.000 Moğol ve 120.000 Çin askerinden oluşuyordu.⁹

Moğollar büyük sayılarda süvari taktiklerine alışıklardı ve üstün silahlara sahiplerdi. Marko Polo'nun kendilerine yapılmasını öğrettiği mancınıklarla (Griffis 1971: 73) baruttan yapılmış bombalar atabiliyorlardı (Reischauer 1990: 45). Elllerinde top, arbalet¹⁰ ve sapanlar vardı. Moğol yayı, okları yaklaşık 230 metreye fırlatabiliyordu. Hakata Koyu'ndaki batık alanında yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu çok sayıda insan yapısı malzeme bulunmuştur. Bunların içinde arbalet sürgüsü, mızrak uçları, 80'den fazla kılıç, Moğol miğferi ve *tetsuahu* denilen seramik gülle mevcuttur.¹¹ Bununla birlikte Moğolların kullandığı büyük silahlar hakkında çeşitli bilgilere rastlanmaktadır. Ellerindeki topların gerçek top değil de bir tür fişek olduğu da söylenmektedir (Murdoch 1996: 509).¹² Japonlar üzerinde bir süre korku salmaktan başka daha çok etkisi olmadığı düşünülürse bu doğru olabilir. Ancak Moğolların gülle attıkları dönemin Japon çizimlerinde gösterilmiştir. Bununla birlikte birden fazla oku aynı anda atabilen bir çeşit balista¹³ ile tirbüset¹⁴ kullandıkları da söylenmektedir. Moğolların ayrıca küre şeklinde fitilli ilkel seramik el bombaları mevcuttu (The Learning Company 1996) ve büyük olasılıkla bunları tirbüsetler ile atıyorlardı.

⁹ Bu sayılar birçok kaynaktan farklılık göstermektedir. Sefere katılımın 140.000 ila 200.000 arasında olduğu kuvvetle muhtemel olup, Moğolların sayısı 40-45.000 ile sınırlıdır. Çinliler ise en az 100.000 kişi olarak geçmektedir. Yukarıda verilen gemi sayıları ise birçok farklı kaynaktan doğrulanmaktadır. Bir başka kaynaktan ise sefere katılanlar, Kore Filosu'nda 10.000 Kore askeri, 17.000 Koreli denizci, 15.000 Çin ve Moğol, Çin Filosu'nda ise 100.000 Çin askeri ve 60.000 Çinli denizci olarak verilmiştir. Bkz: Turnbull 1996: 85.

¹⁰ Tatar yayı. Bunlar ilk hızı kuvvetli olarak yatay atış yaptıkları için etki mesafeleri oklara göre çok daha kuvvetli olup 360 metreye kadar ulaşabiliyorlar (The Diagram Group 1991: 103) ve zırhları rahatlıkla delebiliyordu. İngilizlerin geliştirdikleri uzun yaylar bile 255 metre menzile sahiplerdi. Bunların menziline tek aşabilen 400 metreyi bulan menziliyle Türk yayı olmuştur (The Diagram Group 1991: 99).

¹¹ Fırtınada batan filonun enkazına 1980'lerin başında su altında yapılan araştırmalarda rastlandı. Enkazdan çıkarılan güllelerin dışının seramik kaplı, içinin barut dolu olduğu ve içinde demirden şarapneler bulunduğu belirlendi. Bkz: Delgado 2003.

¹² Burada bir bilgi karışıklığı göze çarpmaktadır. Eğer söylendiği gibi samurayları korkutmaktan daha fazla etkili olamıyorsa bunların fişeğe benzeyen ilkel roketler olması olasıdır. Ancak seramik bombaların kullanıldıkları da kesin olarak bilinmektedir.

¹³ Balista: Uzağa büyük oklar atmaya yarayan bir alet. Arbaletin büyük ve tekerlekli olanı.

¹⁴ Tirbüset: Uzağa taş atmaya yarayan ve gücünü karşı ağırlıktan alan mekanik bir savaş aracı. Menzili kıvrılarak güç verilen mancınığınkine yakın olmakla birlikte, otuz kat daha ağır taşları atabilmektedir (The Learning Company: 1991).

Moğolların en etkili bölümünü atlı okçular oluşturup kullandıkları Moğol yayı sayesinde 230 metreye kadar ok atabiliyorlardı (Kirsch 2004). Göçebe kültürüne sahip olan Moğollar daha çocuk yaşta ata binmeyi ve biraz büyüdüklerinde de ok atmayı öğreniyorlardı. Atları küçük ve dayanıklıydı. Bileşke malzemeden yapılan yayların ana malzemeleri ise bambu ve yak boynuzuydu. Askerler savaşa giderken yanlarına 60 ok alıyorlardı. Bunların yarısı uzağa seri atış yapabilen hafif oklardı. Diğer yarısı ise daha kısa menzilli ve zırha karşı etkili olan ağır oklardı. Oldukça ustalaşmış bir atlı okçu at sırtında giderken öne, arkaya ve yanlara tesirli atış yapabiliyordu. Ayrıca, Moğolların okların uç kısımlarına zehir sürdükleri de söylenmektedir (Murdoch 1996: 510 ve The Learning Company 1996).

Sürekli zaferlere alışan Moğollar yüksek moralli ve sıkı disiplinli askerlerdi. Ancak kuru bozkırlardan gelen bu kıta savaşçılarının deniz aşırı bir sefere uygun olduklarını söylemek zordur. Geniş kırlarda savaşmak ile dar bir kumsalda köprübaşı oluşturmak arasındaki farkın, Moğolların Japonlarla giriştikleri mücadelelerde zorlanmalarına sebep olduğu söylenebilir.

Klasik savaş taktiklerine göre Moğollar önce düşmanlarını şaşırtmak için savaş alanına yayılırlar, sonra birliklerini birleştirerek muharebeye girerlerdi. Bir bölüm süvari düşman hatlarına saldırırken bir bölümü de oklarıyla onlara destek verirlerdi. Ortadaki hafif süvari düşmanı tahrik edip çekilir ve eğer düşman takip ederse kanatlardan ağır süvari saldırarak düşmanı çevirirdi. Moğolların bu şekilde çevirerek dağılan düşmanı yok ettiğine sıkça rastlanmaktadır (The Learning Company 1996).¹⁵

Koreliler her ne kadar Moğolların acımasız eğitimine tabi tutulmuşsa da iyi birer asker oldukları söylenemez. Ne de olsa Kubilay'ın asker isteğini karşılamak için, Koryu kralı katilleri ve hırsızları asker yapıp yollamıştı. Çinliler ise daha çok paralı asker gibiydiler. Kubilay'ın Moğol olmadıkları için onları pek önemsemediği düşünülebilir (Kirsch 2004). Elllerinden gelenin en iyisini yapacak derecede savaşa motive olmasalar da köklü bir savaş kültürüne sahip olan Çinli askerlerin işgal gücünün sayı olarak çoğunu oluşturdukları da göz önünde bulundurulduğunda istilada önemli bir rol üstlendikleri görülmektedir.

Çin teknolojisinin Moğollara kazandırdığı sadece ateşli silahlar değildi. İstilanın yapılabilmesi için gerekli dev armadanın belkemiği Çin gemilerinden oluşmaktaydı. Çin'den gelecek 3.500 geminin 800'ü büyük gemilerdi. 70 metre uzunluğa sahip olduğu düşünülen bu büyük savaş gemileri o dönemin Avrupa'daki çağdaşlarının iki misliydi (Delgado 2003).

¹⁵ Türk tarihinde sıkça rastlanan bu muharebe şekline "kapan taktiği" denilmektedir.

O dönemde Japonya’da iki hükümet merkezi vardı. İmparator Kyoto’da oturuyordu. Ancak bu kukla bir yönetim niteliğindedi. Kamakura’daki vasi olan *shogun*¹⁶ asıl yöneticiydi ve buradaki gezgin çadır divanına *Kamakura Bakufu* deniyordu. Ülkede hâkim olan askeri yönetimdi ve gerçek yöneticiler Hojo hanedanından geliyordu (Kirsch 2004). Bu vasilik sistemine *shikken* deniyordu. İmparatorlar çocuk yaşta tahta çıkartılıyor, buluş çağına gelip de gücü kendi ellerine almak istediklerinde Hojo tarafından istifaya zorlanıyorlardı. Japonya’daki bu durum 1269’da Hojo’nun yeni imparatoru tahta çıkarırken, beş Hojo branşının oluşturduğu koalisyon sistemi *hikitsuke* ile son halini almıştı (Hall 1990: 137). Her iki istila girişimi sırasında da shogun Tokimune idi (Turnbull 1996: 271).

Kamakura’nın özelliği ilk yarı merkezi samuray yönetimi olmasıydı ve samuraylar askeri ihtisas sahibi olarak aristokrasi üzerinde egemen olmuşlardı. Ülkede en çok göze çarpan feodalizmin etkinliği idi. Vasallar güçlü siyasi otonoma sahiplerdi. *Daimyo* denilen ve maiyetindekilerin sayısı on ile iki yüz arasında değişen toprak sahipleri olan bağımsız savaş lordları mevcuttu. Moğollar gibi organize değillerdi. Ancak savaşa iyi motive olmuşlardı. Avrupa’nın şövalyelerinin benzeri olan samuraylar, efendileri için hayatını vereceklerine dair yemin ediyorlardı (Ikegani 1995: 333 ve Kirsch 2004).

Japonlar yakın dövüşte son derece ölümcül olup bütün düşmanlarından üstündüler. Bushi denilen savaş yöntemlerine uyarak teke tek dövüşüyorlardı. Kılıçları ve mızrakları Moğolların kullandıklarından daha üstündü ve bu iki silahı kullanma konusunda da Moğollara göre daha ustaydılar. Japonlar, itibarlı bir meslek olan demir dökümcülüğünde son derece ustalaşmışlardı. Demirciler kılıç yapımı için özel teknikler kullanıyorlardı. Kılıçları suçlular üzerinde deniyorlardı. Ürettikleri geleneksel samuray kılıcı *katana*, iki elle tutulan kabzası olan, son derece keskin, çok ince ve uzun bir kılıç olup, belki de dünyada en iyi olanıdır. Sırıklı silahlar kullananların bir kısmını piyadeye bir kısmını süvariye karşı kullanıyorlardı. Usta savaşçılar bu silahlar ile atılan okları bloke edebiliyorlardı. Japonlar okçulukta da ustaydılar. Ancak kendilerine has olan ve bambu ile ahşaptan yapılan uzun asimetric yayları, daha küçük ve hafif olan Moğol yayı kadar iyi değildi. Uzun oldukları için bu yayların kullanılabilirliği, Japon okçusunu hareket kabiliyeti daha yüksek olan Moğol atlı okçularına karşı duyarlı yapıyordu. Şimdiye kadar Moğolların topçularıyla da hiç karşılaşmamışlardı (Kirsch 2004 ve The Learning Company 1996).¹⁷

¹⁶ *Shogun* en yüksek rütbeli komutan olarak tanımlanabilir.

¹⁷ Doğu kültüründen gelen medeniyetlerin kılıçları kesmeye yönelik olduklarından oldukça eğimlidir. Batı tarzı kılıçlar ise daha çok delmeye yönelik olduğundan düz ve haç şeklindedir. Katana’nın hafif eğimi sayesinde hem kesmeye, hem delmeye yönelik olduğu söylenebilir.

1274'teki ilk istila girişimine kadar Japonlar uzun bir süre sadece birbiriyle savaşmışlardı. Muharebelerde samuraylar denk rütbelerle bire bir ve yaya olarak dövüşüyorlardı. İki tarafın ordusu karşılaştıkça küçük savaşçı grupları savaş planına göre birbirleriyle dövüşürlerdi (The Learning Company 1996). Moğollarla ilk karşılaşmalarında verdikleri ağır kayıplar bu taktiklerin yeniden gözden geçirilmesine sebep olmuştur.

Japonlar 1274'te sadece tek bir muharebeye sokabilecekleri bir avuç samuraya sahiptiler (Reischauer 1990: 45). Koryu'daki casuslarından edindikleri bilgiler doğrultusunda Kyushu'da ancak 6.000 ile 10.000 arasında samuray toplayabilmişlerdi (Kirsch 2004). Bunlar yaya birliklerinden oluşan ve köylülerle desteklenen birliklerdi ve mızrak veya ilkel kılıç kullanıyorlardı (Holmes 1988: 67). Sung ülkesinden Moğolların gaddarlığıyla ve askeri kabiliyetleriyle ilgili hikâyeler duymuşlardı (Kirsch 2004).¹⁸ İlk seferdeki asıl Japon kuvveti, kuzeyden gelecek yedekler olacaktı (Eberhard 1992: 96).

Hojo, 1281'e kadar organize olmuş eğitimli askerlerden birlikler hazırlamıştı. 1274'te ilk kez farklı taktiklerle tanışan Japonlar bu savaştan sonra yeni taktikler geliştirmişlerdi (Holmes 1988: 67). Artık düşmana birleşik gruplar halinde saldırmayı öğrenmişlerdi (The Learning Company 1996). 100.000 askeri Kyushu'da ve 20.000 yedeği de güney Honshu'da topladılar. Daha önce de söylendiği gibi, 1274'ten sonra yeni bir Moğol istilasına karşı Japonların Hakato Koyu boyunca beş senede ördükleri ve 19 kilometreyi aşan taş duvar,¹⁹ kıyıda 50 metre kadar içeride, 1,5-2,8 metreler arası yükseklikte ve 1,5-3,4 metreler arası genişlikte olup, (Hall 1990: 143) ellerindeki oldukça önemli bir kozdu. Bakufu iki sefer arasındaki dönemde elçilerin getirdikleri tehdit mesajlarını da dikkate alarak "istilacıların kafalarının kumsalda kesilmesi" emrini vermişti. Yani Japonlar, Moğolları yenmek için kıyı başına sahip olmalarını engellemeleri gerektiğini biliyordu.

Pasifik'teki bir ada ülkesi olmasına rağmen Japon denizciliğinin o dönemde yeterince gelişmediği görülmektedir. Büyük ihtimalle deniz aşırı işgallerle ilgilenmediği için ve ekonomik kaynakların sınırlı olmasından dolayı büyük gemi inşasına rastlanmamaktadır. Daha çok kıyı balıkçı gemilerinden yararlanıyorlardı. Kyushu'daki bazı Japon samuraylara iki istila arası dönemde yeni bir istilaya karşı *ön saldırıda*²⁰ bulunmaları için hazırlık emri verilmişti (Sansom 1987: 316). Yine de Japonlar istila filosuna karşı gelebilecek bir açık deniz filosu oluşturmaktan uzaktılar.

¹⁸ Öyle ki, Moğolların Çin'i fethinden önce Çin'deki nüfus elli milyonken, fetihten sonra dokuz milyona düşmüştür. Bkz: The Learning Company 1996.

¹⁹ Taş duvarın kalıntıları 1920'lerde ortaya çıkarılmaya başlanmıştır. Bkz: Delgado 2003.

²⁰ Düşmanın saldırısını haber alarak önceden karşı-saldırıda bulunmak. Bunun bir örneği 1967'deki Arap-İsrail Savaşı'nda görülmüştür.

Japonların belki de asıl kozları doğüstü bir güç olan *kamikaze*, yani kutsal rüzgârdı. Yöneticiler, her iki istila sırasında da Japon rahiplere tapınaklarına girerek dua etmelerini söylemişlerdi.

Kyushu Muharebeleri

Sefer daha başlarken terslikler belirmişti. Sefere komuta edecek olan Alahan hastalanmıştı ve yerine geçen Atahay ise bir harekât planına sahip değildi. Komuta-kontrol düzeninde oluşan aksaklıklar sonucu dağınıklıklar yaşanmaktaydı (Griffis 1971: 73). Çin Filosu, Kore Filosu'ndan bir ay kadar önce denize açılmıştı (Bryant 1992: 14).²¹ Ancak Çin Filosu gecikince Kore Filosu onu beklemeden 22 Mayıs'ta denize açıldı.²² Kore filosu denize açılırken bunu haber alan Japonlar da Hakata Koyu'nu çevreleyen duvarı askerle donatmaya başladılar.

İlk hedef yine stratejik öneme sahip olan Tsushima ve İki adalarıydı. Bu sefer buralardaki direniş daha çetin oldu. Ancak sonunda bir hayli güçlü olan Moğollara dayanamayarak her ikisi de düştüler (Kirsch 2004).

İki'nin alınmasından sonra Kore Filosu, Çin filosu ile buluşmak yerine doğrudan Hakata Koyu'na yöneldi. Küçük bir grup ise önce kuzeye Honshu'ya doğru döndü. Ancak Kore Filosu'nun çoğu 23 Haziran'da Hakata Koyu'nun kuzeyindeki duvarın kuzey sonundaki Shiga Spit'e çıktı. Buradaki kumsalda Japonların sert direnişiyle karşılaştılar ve ancak bir kaç günlük muharebeden sonra sadece bir birlik köprübaşı elde etmeyi başarabildi.

Çıkarma bölgesi Chikuzen eyaletindeydi. Kyushu Adası'nda Japonların daha önce Hakato Koyu çevresinde hazırladıkları tahkimat civarına çıkan Moğollar burada şiddetli bir Japon direnişiyle karşılaştılar. Japonlar, Hakato'daki tahkimat duvarın yardımıyla Moğolları yavaşlatmayı başararak hatlarını yarmalarına engel oldular. Bir önceki saldırıdan ders alan Japonlar çıkartma anında saldırarak Moğolların kıyıda organize olmalarını önüyorlar ve onları çekilmeye zorluyorlardı. Bu arada küçük ve hareket kabiliyeti yüksek olan Japon kıyı balıkçı gemileri koyun sığ sularından yararlanarak Kore Filosu'na vur kaç taktikleriyle ağır kayıplar verdiriyorlardı. Bu taktik öyle etkili oldu ki, Moğollar bu saldırıları önlemek için gemilerin arasına uzun ve kalın tahtalar döşediler (Kirsch 2004). Çekilen Moğollar yeniden toparlanıp tekrar

²¹ Bir başka kaynağa göre de Moğollar İki'yi aldıklarında Çin Filosu daha denize açılmamıştı. Bunun için bkz: Turnbull 1996: 85.

²² İstilaya katılmakta isteksiz oldukları düşüncesiyle Çinlilerin kasten yavaş giderek, Kore Filosu ile önceden Kyushu'ya çıkan Moğolların yıpranmalarına sebep oldukları da düşünülmektedir. Bkz: Sansom 1987: 322.

saldırıyorlardı.²³ Buna rağmen bir başarı elde edemediler. Her şeye rağmen yaklaşmakta olan asıl Çin Filosu muharebelerin kaderini tayin edecek özelliğe sahipti ve Japonların buna karşı yapabilecekleri fazla bir şey yok gibi görünüyordu.

16 Temmuz'da Çin Filosu'nun öncüleri İki adasında Kore Filosu ile buluştu ve bir sonraki saldırının daha güneyden yapılması kararlaştırıldı. Filonun ulaşması parçalar halinde oluyordu. İki'deki gemiler Hirado Jima'ya hareket ettiler ve Hirado adasını işgal ettiler. 12 Ağustos'ta Kore ve Çin filoları birleşti. İmari Körfezi'ne girerek körfezin ağzında bulunan Takashima Adası'nı işgal ettiler.

Bu arada devrik imparator Kameyama, *Büyük İse Türbesi*'ne giderek atası sayılan Güneş Tanrıçası *Amaterasu-O-mikami*'den ilahi destek istedi (Turnbull 1996: 87 ve Bryant 1992: 15). Böylece 1274'te olduğu gibi yeniden mucizevi bir kurtuluş düşünüyorlardı.

14-15 Ağustos gecesi kopan tayfun Kyushu Muharebeleri'nin dönüm noktası oldu. Denizden karaya doğru saatte 190 kilometreyi aşan bir hızla iki gün boyunca esen rüzgâr (Morton 1984: 72 ve Sansom 1987: 322) gemileri birbirleri üstüne bindirerek batırdı. 4.500 geminin 4.000 kadarı fırtınada batarken, sefere katılanlardan 100.000 kadarı bu esnada boğuldu. Çin'den gelen büyük grubun neredeyse tamamı fırtınada yok olmuştu. Artakalanlar İki adasına çıktılar ve Japonlar bunları öldürdüler, esir aldılar ya da soğukkanlılıkla kafalarını kestiler (Griffis 1971: 74). Japon adasını kurtaran bu ilahi güç tarihe *kamikaze*, yani kutsal rüzgâr olarak geçmiş ve ileride tekrar hatırlanacak bir şekilde Japon kültüründe yer edinmiştir.²⁴

Savaşta daha sınırlı bir rol oynayan Koreliler ise her iki istilada toplam bir kaç bin ölü verdiler ki, (Nahn 1986: 91) bunların çoğunun tayfunlarda batan gemilerde olduğu söylenebilir. Kyushu'daki bazı Moğol birlikleri savaşa devam etmek isteseler de bu korkunç olaydan sonra komutanları sağlam kalan bazı gemilerle kaçmışlardı. Kalanlar da aralarından yeni komutanlar seçtiler ve sallar inşa ederek kıtaya dönmek istediler. Ancak Japon samuraylar 20 Ağustos'ta onları yakalayarak birçoğunu öldürüp 20-30.000 kadarını da esir aldılar (Eberhard 1992: 98). Kore'den gelerek Kyushu'ya çıkan 50.000 askerden, iki

²³ Olasılıkla Moğollar 30 Haziran'da tekrar organize olmak için Takashima Adası'na çekilmişlerdir. Bkz: Turnbull, 1996: 85.

²⁴ Japonya İkinci Dünya Savaşı'nın son döneminde muharebelerde aldığı sürekli yenilgilerle gerilerken, 1944 yılında bir generalin öncülüğünde başlattığı ve Amerikan donanmasına yönelik etkili intihar hareketleri için yetiştirdikleri pilotlara kamikaze demişlerdir. Japonların pilotlarına bu ismi vermesinde büyük ihtimalle umutsuz bir durumda bir mucize ile savaşın kendi adalarına sıçramasını önleyebilecek bir taktik olduğuna inanmaları etkili olmuştur. Bu açıdan 1281'deki seferdeki olaylara bir gönderme yapıldığı düşünülebilir.

aylık çarpışmalardan ve fırtınadan sonra sadece 2.000 kadarı Kore'ye dönmeyi başarabildi (Laffin 1986: 233 ve Eggenberger 1985: 226).²⁵

Seferin Sonuç ve Etkileri

1281 yenilgisi Kubilay'ın Japonya rüyasını sona erdirmese de komutanlarının düşüncelerinde ciddi değişikliklere yol açmıştır. 1283 yılında Kubilay yeniden Atahay, Çö-li Timur ve Liu Ör Batur'u çağırarak Japonya'da önemli mevkiiler vaat etti. Atahay Japonya valisi olacaktı ve yeni bir donanma inşa edilecekti. Ancak üst düzey bir Moğol memurunun muhalefetiyle bu seferden vazgeçildi. Bunun üzerine Budizm'i kullanarak Japonlara ulaşmak isteyen Kubilay bu da tutmayınca ve güneyinde oluşan yeni tehlikeyi de göz önünde bulundurarak "Japonya'nın hiç bir zaman taarruzda bulunmadığını" açıklayarak bu düşüncelerinden vazgeçmiştir. 1294'te Kubilay'ın ölümünden sonra da bu proje ele alınmış, Japonya ile dini yoldan temasa geçilmişse de, bu hareket karşılık görmemiştir. Yeni imparator Japonya'ya düzenlenmesi muhtemel bir seferi "Şimdi zamanı değildir, ben bu işi düşünceğim." diye geçiştirmiştir (Eberhard 1992: 98-99).

Japonlar, Moğolların işgaline karşı koymayı başardılar ama bunun bedeli de ağır oldu. Zaten askeri bir yönetim olan Kamakura Bakufu, yüzyılın sonuna kadar savunma harcamalarına ağırlık verdiği için ekonomik sistem ve hukuk sistemi, dolayısıyla askeri rejim dönemi çökmeye başladı. Moğol tehlikesi henüz bitmediği için, *bakufu* Kyushu'daki tüm vasallara tahkimatın onarılarak savaşa hazır durulması emrini yolladı (Sansom 1987: 323).

Kamakura zamanında Budizm etkindi. Ancak Moğollarla mücadeledeki tayfunlardan sonra Şintoizm güçlenmeye başlamıştır (Hall 1990: 455). Japonya'daki ruhban sınıfı ise Moğolların yenilgisinin dayandığı kamikaze sayesinde oldukça çok bağış toplamaya başladılar ve böylece zenginlikleri çoğalarak güçlendiler (Sansom 1987: 99). Böylece Şintoizm tekrar yaygınlaşarak etkin olmaya ve Budizm'in yerini almaya başladı.

Bununla birlikte Kyushu'daki vasallar gitgide daha çok güçlendi ve Kamakura buraya daha fazla kaynak aktarmak zorunda kaldı. Moğollara karşı verilen mücadele adadaki tarım sektörüne de ciddi darbe vururken ülke genelinde üretim düşmüş, halk fakirleşmişti. Buna devam eden askeri harcamalar da eklenmekte ve böylece Kyushu'daki vasalların zenginliği artmaktaydı. Durumu kurtarabilmek için, zaten ekonomik sıkıntı içinde olan Japonya'da kaynak yetersizliğinden doğan seçicilik büyük ihtimalle Hojo

²⁵ Not olarak 3.000 kadar Moğol askerinin, atlarıyla birlikte deniz aşırı sefere çıkmalarından dolayı sıhhi ortamdan uzak bir ortam oluşması sonucu hastalanarak yüksek ateşten öldüklerini de eklemek faydalı olacaktır. Bkz: Kirsch 2004.

yönetiminin çifte standartlara başvurmasına ve bu da hukuk sisteminin gevşemesine yol açtı. Zayıflayan ekonomisi Kamakura'daki merkezi yönetimin etkisini giderek kaybetmesine yol açtı.²⁶

1319'da 32 yaşındayken tahta çıkarılan İmparator II. Daigo, Japonya'nın merkezi bölümünün yanı sıra batıda bulunan ve doğrudan Kamakura'ya bağlı olan vasalları da kazanarak askeri desteğini artırtı. 1331'de istifası istenince Kamakura'ya karşı koyan II. Daigo'nun gücü Hojo hanedanının devrilerek askeri rejimin ortadan kalkmasına yetti. 1333 Temmuz'unda Kamakura yanarken vasi ve maiyetindeki 300 kişi intihar etti (Eberhard 1992: 101-102 ve Sansom 1987: 328). Özet olarak Moğolların istila girişiminin Japonya'nın zaten bıçak sırtında olan içişlerini bozarak, zaten evvelden beri tekrar güçlenmek için fırsat kollayan imparatorlara bağlı Kyoto'daki merkezi yönetimin güçlenmesine sebep olduğunu ve böylece Japonya'da bir rejim değişikliğine yol açtığını söyleyebiliriz.

Seferin Analizi

Japonya'ya düzenlenen Moğol Seferi özellikle savaş tarihindeki bazı ilginç özellikler sergilemektedir. Öncelikle sefere katılım açısından Japon samuraylara karşı Moğol, Çin ve Kore'den iştirakler olması dikkat çekicidir. Bu dört farklı medeniyet belki de tarihte tek bir defa dördünün de aktif katılımıyla bir savaş içinde birbirlerine karşı mücadele etmişlerdir. Böylece Moğolların at sırtındaki savaş kabiliyetleri, Çinlilerin ateşli silahları ve Korelilerin denizdeki becerileri ile birleşmiş ve Japonların yakın dövüşteki hünerleri ile karşılaşmışlardır. Seferin başını çeken Moğolların ve Japonların en az birbirleri kadar savaşçı olmaları ve kendilerine özgü savaş kültürlerine ve özel taktiklere sahip olmaları Kyushu'daki muharebeleri daha da çekici yapmaktadır.

Dikkat çeken başka bir nokta ise sefer öncesinde Kubilay ile Japonlar arasındaki diplomasi trafiğinin tek yönlülüğüdür. Kubilay'ın diplomasiyi yayılmacı ve güce dayalı dış politikasında karşısındaki krallığı vasallaştırmaya yönelik bir araç kullanması, dış ilişkilere adım atmadığı için daha ilkel bir diplomasi anlayışına hâkim olduğu gözlenen Japonya'ya karşı ters tepmiştir. Elçi göndererek kendine bağlı olmasını istediği Japonya'da ise simgesel de olsa bir kral değil bir imparator bulunmaktaydı. Japon kültürünü de göz önünde bulundurarak, vasilerin Kubilay'ın hükümranlığını kabul ettirmesini bir aşağılama olarak kabul etmesi doğaldır. Ancak burada Japon imparatoru ile Kamakura Bakufu arasındaki ikilik de göze çarpmaktadır. Müzakere yanlısı

²⁶ Moğol istilasının Kamakura yönetimi üstündeki etkileri için bkz: Sansom 1987: 324-327.

olan imparator belki de gücü tekrar Kamakura'dan alabilmek için bu tehdidi kullanmayı istiyordu.²⁷

Bu arada diplomatik girişimlere Kubilay'ın her surette ve her zaman değer verdiği de görülmektedir. Öyle ki, sadece seferden önce değil, seferden sonra da Japonya ile ilgilenmeye devam eden ve 1283'te Doğu'ya İlerleme Bürosu kuran Kubilay, Japonya'ya iki kez daha elçi yollamıştı. Ancak bu elçilerden biri fırtınada ölürken, diğeri de Tsushima'da öldürülmüştü. Bu dönemde iç isyanlarla da uğraşan Kubilay'ın 1294'teki ölümü ise yeni sefer girişimlerini sonlandırmıştır (Hall 1990: 148).

Bu seferin bir özelliği de 1274 seferi haricinde Japonya tarihinde adaya doğrudan yapılmış ilk ve tek işgal girişimi olmasıdır. Aynı zamanda tarihte Japon medeniyetine yöneltilmiş en büyük tehdit olduğu da söylenebilir. Japon tarihçiler adaya yönelen Moğol tehdidinin Japon halkında milli birliklilik duygularının doğması yönünde tesir ettiğini düşünmektedirler (Sansom 1987: 319).

Seferde dikkati çeken başka bir nokta ise Çin ve Kore gemilerinden oluşan bu armadanın büyüklüğüdür. Tarihteki en büyük deniz aşırı sefer olarak nitelenen (Reischauer 1990: 45) bu savaşta 4.400 geminin toplanması, askerlerin bindirilmesi, bölünmüş filoların taşımaya ortak katılımı ve bunun için gereken lojistik destek 13. yüzyıla göre idaresi son derece zor olan bir başarıyı göstermektedir. Bunun bir sistem gerektirdiği düşünülebilir. Bu durumda Çinlilerin deniz aşırı bir operasyona katılan dev bir armadanın idaresini karşılayacak bir sistemi kısa bir sürede geliştirdiklerini söyleyebiliriz. Bunu da yerleşik ve köklü Çin kültürünü ve bunun paralelinde Avrupa'da sonradan birçok alanda geliştirilen teknolojiyi önceden kullanan Çinli bilim adamlarına dayandırabiliriz. Öyle ki, 1588'de Britanya'ya karşı sefere çıkan İspanyollar'ın *Yenilmez Armada'sı* 130 gemiden oluşuyordu ve 2.500 top ile 20.000 kadarı asker olmak üzere toplam 30.000 kişi taşıyordu (Eggenberger 1985: 413-414). 1944'teki Normandiya Çıkartması'na katılan gemi sayısı ise 7.000 civarındadır ki, C³ teknolojilerinin²⁸ oldukça geliştiği modern savaşın bu örneğinde bile bazı ciddi aksaklıklar ortaya çıkmıştır. O devirde Japonya'ya yöneltilen istila girişimi aynı zamanda cüretkâr ve belki de eşine daha önce rastlanmamış büyüklükteydi.

Seferin kıyı başı tutulmasına rağmen ne derece başarıya ulaşabileceği de merak konusudur. Bazı tarihçilere göre Moğollar yüz yıl kadar önce gelmiş olsalar bölünmüş bir Japonya ile karşılaşacaklarından başarıya ulaşma şansları daha yüksek olacaktı (Murdoch 1996: 503).

²⁷ Eberhard'a göre 1274'teki ilk savaşta bazı samuraylar harbe iştirak etmemişlerdir. Bkz: Eberhard 1992: 97.

²⁸ C³, Command, Control & Communications: Komuta, Kontrol ve Haberleşme.

Sonuç

Moğolların Kyushu'daki mücadeleleri başarıya ulaşıyorsa, seferin devamında Japonya'nın istilası mümkün olabilecekti. Bu durumda Japonya'daki askeri sistem kuvvetlenebilir veya ada Moğol ve Çin etkisine girerek Japonlar asimile edilebilirdi. Öte yandan Semerkant'ta ve Bağdat'ta daha önce sergilenmiş olan Moğol acımasızlığının buraya da yayılması, Japonları erken bir birleşmeye götürerek uluslaşma sürecini de hızlandırabilirdi. Kyushu Muharebeleri'nin kaybedilmesi Moğollar veya Çin için bir yıkım olmamıştır. Ancak Japonların önemli bir badire atlattıkları söylenebilir. Çünkü burada Moğol'dan çok Çin etkisi görülmesi daha olası bir durum olarak düşünülürse, yüzyıllar sonraki Japon yayılcılığının doğuşunu tersine çevirerek modern tarihte önemli değişimlere yol açabilirdi. Böyle bir durum, denizcilikte gelişmiş olan Çinlilerin keşifler yapabilecekleri Pasifik'te Japonya'yı üs olarak kullanmalarını sağlayabilirdi.

Moğol Tarihi açısından da sefer için söylenebilecek bir şey vardır. Seferin Ortadoğu ve Doğu Avrupa'ya kadar yayılmayı başaran Moğollara kaybettirdiği çok önemli bir şey yok gibi görünmekle birlikte, Kyushu'nun Moğol yayılcılığının doğu sınırını oluşturduğunu söyleyebiliriz. Her ne kadar Moğolların kendi kayıpları yeni bir seferden çekinmeye sebep olacak kadar büyük olmasa da, yaşanan olaylar daha ileride oluşabilecek yeni bir seferi zorlaştırmış olabilir.

Kaynakça

- BRUCE, George, (1986). *The Paladin Dictionary of Battles*, London, Paladin Books.
- BRYANT, Anthony J. ve MCBRIDE, Angus, (1992). *The Samurai*, London, Osprey, Elite Series No: 23.
- DELGADO, James P., (Jan/Feb 2003). “Relics of the Kamikaze”, *Archaeology*, Vol.56, (No.1), <http://www.archaeology.org/0301/etc/kamikaze.html> (11.2004, latest update: 08.04.2004).
- DOLAN, Robert E., ve WORDEN, Robert L. (der.), (1992). *Japan: A Country Study*, Washington D.C., Library of Congress.
- EBERHARD, W., (1987). *Çin Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi XIII. Dizi-Sa.3.
- EBERHARD, W., (1992). *Uzak Doğu Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları XIII. Dizi-Sa.20.
- EGGENBERGER, David, (1985). *An Encyclopedia of Battles*, Mineola, Dover Publications.
- GRIFFIS, William Elliot, (1971). *Corea: The Hermit Nation*, New York, AMS Press.
- HALL, John W., JANSEN, Marius B., Madoka Kanai ve Denis Twitchett (der.), (1990), *The Cambridge History of Japan Vol. 3*, Cambridge, Cambridge University Press.
- HAN, Woo-keun, (1988). *The History of Korea*, Honolulu, University of Hawaii Press.
- HARDING, David (der.), (1990). *Weapons*, New York, St. Martin's Press.
- HOLMES, Richard (der.), (1988). *The World Atlas of Warfare*, London, Mitchell Beazly.
- <http://www.emory.edu/COLLEGE/CULPEPER/RAVINA/PROJECT/Maps/Mongols> (11.2004).
- http://www.ucalgary.ca/applied_history/tutor/oldwrlld/armies/kamikaze.html (11.2004).
- IKEGANI, Eiko, (1995). *The Taming of Samurai*, Cambridge, Harvard University Press.
- KIRSCH, William, (2004). “The Divine Wind: A Study of the Mongol Invasion of Japan”, *Virtual Mongolia Online Magazine*, http://ubpost.mongolnews.mn/virtualmongolia/kara_korum/divine_wind.htm (11.2004).
- KOMROFF, Manuel, (der.) (1982). *The Travels of Marco Polo*, Markham, Penguin Books Canada Ltd.
- LAFFIN, John, (1986). *Brassey's Battles*, London, Brassey's Defence Publishers.

- MARSHALL, Robert, (1993). *Storm from the East*, Berkeley, University of California Press.
- MASON, R.H.R. ve CAIGER, J. G., (1999). *A History of Japan*, Rutland, Charles E. Tuttle Company.
- MORTON, W. Scott, (1984). *Japan: Its History and Culture*, New York, McGraw-Hill.
- MURDOCH, James, (1996). *A History of Japan Vol. I*, London, Routledge.
- NAHN, Andrew C., (1988). *Korea: Tradition & Transformation: A History of Korean People*, Elizabeth, Hollym International Corp.
- PRAWDIN, Michael, (1961). *The Mongol Empire: Its Rise and Legacy*, London, George Allen and Unwin Ltd.
- REISCHAUER, Edwin O., (1990). *Japan: The Story of a Nation*, New York, McGraw-Hill.
- SANSOM, G.B., (1987). *Japan: A Short Cultural History*, London, The Cressel Library.
- TENNANT, Roger, (1996). *A History of Korea*, London, Kegan Paul International.
- The Diagram Group, (1991). *Weapons*, New York, St. Martin's Press.
- The Learning Company, (1996). *The Battles of the World: Interactive History of War* (CD-ROM), London, Compton's Home Library.
- TOTMAN, Conrad, (2000). *A History of Japan*, Malden, Blackwell Publishers.
- TURNBULL, Stephen, (1996). *The Samurai: A Military History*, Richmond, Japan Library.

ALİ ŐIR NEVAYİ VE XVII. YÜZYIL AZERBAJCAN LİRİK ŞİİRİ

Paşa KERİMOV

Özet

In the lyric poems of M. Fuzuli and in the poems of great Çağatay poet Ali Şir Nevai the features 17th century Azerbaijani lyric poetry can be seen. Azerbaijani poets of this period Rahmeti, Sadıki, Emani, Zafer, Saib, Kovsi, Mirza Saleh Tabrizi, Melik bey Avcı and others recognized Navai as an expert literary figure. Fuzuli's influence can be seen in 'Nazire's of these poets that they wrote to 'Navai' poems. With the effect of Navai, 17th century Azerbaijani poetry gained elements of Çağatay language.

Anahtar kelimeler: Çağatay edebiyatı, Ali Şir Nevâyî, gazel, nazire, rubai.

Ali Şir Nevâyî and Azerbaijani Lyric Poetry of the 17th Century

Abstract

Azerbaijani lyric poetry of the 17th century alongside with M. Fuzuli have also influenced by great Çağatay poet Ali Şir Nevâyî. Azerbaijan poets of this period Rahmetî, Sâdikî, Emânî, Zafer, Sâib, Kavsi, Mirza Salih Tebrizî, Melik Bey Avcı and others recognized Nevâyî as a leading literature figure. Nazires of these poets written to Nevâyî verses also contain Fuzuli's influence. Due to Nevâyî, 17th century Azerbaijani poetry gained elements of Chagatai language.

Key words: Chagatai literature, Ali Şir Nevâyî, gazel, nazire, rubai.

Timurlular zamanında Orta Asya'da gelişen Çağatay Edebiyatı'nın en büyük şahsiyeti Ali Şir Nevâyî (1441-1501), XVI. ve XVII. yüzyıllarda Azerbaycan şiirini önemli şekilde etkilemiştir. Şairin dilinin, o zamanlar bir hayli Türk halkları tarafından kolaylıkla anlaşılabilmesi, şiirlerindeki insanseverlik, derin anlam, yüksek sanat örneği onun eserlerinin geniş bir coğrafyada -tüm Türkistan'ın yanı sıra Azerbaycan, İran, Türkiye ve Hindistan'da- yayılmasına neden oldu. Bu devirde Türk şiirinde iki şair - Nevâyî ve Fuzulî- çok büyük etki ve nüfuz sahibi olmuştur. XVII. yüzyıl Azerbaycan şairi Melik Bey Avcı bir gazelinde basit bir şair olduğunu, döneminde en çok saygı sahibi olan şairlerden olmadığını mütevazı bir şekilde aşağıdaki gibi ifade etmiştir:

*Ne Nevâyî, ne Fuzulî, ne Melik, ne Ademem,
Bende şaham Melik adlu, ne kenitü ne lakab*

Melik Bey Avcının bu beyti, XVII. yüzyılda Azerbaycan şiirinin gelişme yönünü ve bu dönemin edebî zevklerini çok güzel ifade etmektedir.

XVII. yüzyılda Nevâyî'nin Azerbaycan edebiyatına etkisi, Çağatayca sözlüklerin ortaya çıkmasına neden oldu. Bunlardan, elyazması Tahran Devlet Üniversitesi Merkez Kütüphanesinde muhafaza edilen Abdülcemil ibn Muhammed Rıza'nın 1669 yılında düzenlediği "Ferheng-i Türkî be-Farsî" sözlüğünü örnek olarak verebiliriz. Eser, Azerbaycan, Anadolu, Orta Asya ve Rusya'da yaşayan Türklerin kullandıkları sözlerin Farsça açıklamasını kapsayan 4 sözlükten oluşmaktadır. Abdülcemil, sözlüğün Çağatayca bölümünde, Ali Şir Nevâyî'nin diğer eserleriyle birlikte "Muhakemetü'l-Lügateyn" adlı eserinden de faydalanmıştır.

Prof. Cannet Nağıyeva, Fuzulî'den sonraki dönemde Nevâyî şiirlerinin, Azerbaycan edebiyatını Fuzulî vasıtasıyla veya Nevâyî'nin kendi eserlerini kullanmakla (11, s.163) etkilediğini ifade etmiştir (Nağıyeva 2001: 163). Edebiyat tarihinde Fuzulî'nin Nevâyî'nin bazı şiirlerinden etkilenecek gazeller yazdığı bellidir. Fuzulî'nin "görgeç", "gönül", "bahs", "tut", "teme", "şem" redifli ve başka gazellerinin Nevâyî'ye cevap gibi yazıldığını ifade eden Prof. C. Nağıyeva, bu şiirlerde yalnız redif birliği değil, ruh birliği, hayata, gerçekliğe yaklaşım birliği bulunduğu kanısındadır. Fuzulî'nin, Nevâyî şiirlerine yazdığı nazirelerin bile özgün bir eser olduğunu söylemeliyiz. Fuzulî'nin kendisinden sonraki Azerbaycan şiirine etkisi XVII. yüzyılda yazılan, örneğin "görgeç" redifli gazellerin sadece Nevâyî'ye değil, Fuzulî'ye de nazire olarak yazılmasına neden olmuştur. Devrin Zafer, Sâib, Vâhid-i Kazvîni, Kavsi, Tasir-i Tebrîzî gibi şairleri, "görgeç" redifli gazellerini yazarken Fuzulî'nin gazellerini örnek olarak yazmışlardır.

XVI. yüzyılın ortalarında Tebriz'de doğan, Hindistan'a sefer ederek 1616 yılında orada vefat eden Rahmetî Tebrîzî'nin eserlerinde Nevâyî'nin etkisi

görülüyor. Tagi Avhadî “Arafatu’l-Aşıkîn ve Arasatu’l-Arifin” adlı tezkiresinde, onun Hindistan seferinden önce (1605 yılından önce) 7-8 bin beyitlik Divan’ını gördüğünü yazmışsa da, şairin şimdilik elimizde olan, Azerbaycan Bilimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsünde bulunan şiirleri 2050 beyit tutarındadır. Bu şiirlerin çoğu Farsça olup, sadece 25 gazel ve 1 rubaisi (129 beyit) Azerbaycan Türkçesindedir. Rahmetî’nin Türkçe şiirlerinde Nevâyî ve Fuzulî’nin etkisini görüyoruz. I. Şah Abbas döneminde (1587-1629) Hindistan’a iltica eden şair, bu memleketin edebî meclislerinde yüksek değerlendirilen Nevâyî şiirleri ile daha yakından tanışmak imkanını elde etmiştir.

Rahmetî’nin Çağatayca kelimeleri çok fazla kullandığı “İtler ilen subha dek her gece feryâd eylerem”, “Dehr esbâbına, ey dil, çok dahi etme heves”, “Benim yerim fenâ bahri vü Mecnun yeri sâhildür” mısraları ile başlayan gazellerinde Nevâyî ruhu daha fazla görülür (Bağirov 2006: 187-188-191).

Dönemin Azerbaycan şairi, aynı zamanda ressam, hattat, âlim, olan tezkireci Sadık Bey Sâdıkî’nin (1533-1610) şiirleri, onun gerek Çağatayca’yı, gerekse de Azerî ve Osmanlı Türkçesini rahat kullanan bir şair olduğunu ortaya koymaktadır. Sâdıkî’nin, Nevâyî’nin “Mecâlisü’n-Nefâyis” adlı tezkiresini örnek alarak Çağatayca yazdığı “Mecmau’l-Havass” adlı tezkiresi ile ilgili olarak Prof. Turhan Gencei şöyle yazıyor: “Siyasi hudutlar ve sülaleler arasındaki ihtilafları bir tarafa bırakarak, Türk dili ve edebiyatını bir bütün halinde ele almış ve Türk dilinin mevcut üç edebî şivesinin şairlerini tanıtarak eserlerinden örnekler vermiştir” (Gandjei 1071:20).

Şiirlerinde Nevâyî ve Fuzulî şiirlerinden etkilenen Sâdıkî de bu büyük sanatçılar gibi geniş okuyucu kitlesinin sevgisini kazanan gazellere önem vermiştir. C. Nağıyeva, Sâdıkî’nin Nevâyî’den etkilenmesi konusunda şöyle yazıyor: Onun “bulgay kâş ki”, “kâş ki”, “ettin”, “kalmadı”, “subh” ve başka gazelleri de yalnız redif bakımından değil, fikir, mazmun ve bedîî ifade vasıtalarını kullanma bakımından da Nevâyî ile birleşiyor” (Nağıyeva 2001: 162).

Nevâyî gibi ansiklopedik bilgi sahibi olan Sâdıkî de yaratıcılığında toplumsal motiflere özel önem vermiş, dilinin sadeliğine çalışmıştır. Nevâyî’nin “bolmasun” redifli 7 beyitlik gazeline yazdığı naziresini okuduğumuzda Sâdık Beyin büyük Çağatay şairinin eserine çok dikkatle yaklaştığını, aynı zamanda, sadece nazire değil, özgün bir şiir yazdığını görüyoruz. Nevâyî’nin lirik kahramanının kalbi, sevgilisine en samimi duygularla doludur. Onun arzusu, gönül verdiği güzele hiçbir zarar değmemesi, bu dünya bahçesinde onuz ilkbahar olmamasıdır. Şairin isteği sevgilisinin serv-kaddinin yalnız çeşme-yi hayvandan, dirilik suyundan gidilmesidir

Gam elidin, yâ Rab, ol kulga gubâre bolmasun,

Belki ansız dehr bâğıda bahâre bolmasun.

*Kaddinin serviga kim, bâg-ı letâfet nahlidür,
Çeşme-yi hayvânıdın özge cuybâre bolmasun.* (Navoiy 1959: 495).

Bu gazele, Sâdıkî'nin aynı remel bahrinde yazdığı 6 beyitlik cevapta güzele sevgi, sadakat duyguları daha fazla derecede lirik kahramanla alakalı şekilde anlatılmıştır

*Köze ol şâh yolıdın özge gubârî bolmasun,
Mendin özge kimsege andın güzârî bolmasun.*

*Gülşen-i kuyinde kim, serv-i gadi mivesidür,
Her taraf eşkimden özge cuybârî bolmasun.*
(XVII. asır Azerbaycan lirikası 2008: 52).

Sâdıkî'nin gazelinde müellifin ferdiyeti daha çok öne çekilmiştir. Onun isteği, kendisi dışında kimsenin sevgilisinin yolunun kenarında durmaması, fedakar aşğın gözlerine yalnız yarının ayaklarının tozlarının dolması, serv-kaddini yalnız onun göz yaşlarının sulaması. Nevâyî sevgilisinin serv-kaddinin çeşme-yi hayvân, dirilik suyu ile sulanmasını diliyorsa, Sâdık bey sevgilisinin serv-kaddinin onun göz yaşları ile gıdalanmasını istiyor.

Nevâyî “kâş ki” redifli, 8 beyitten ibaret gazelinde, ayrılık derdini çekmektense bin ıstırap çekmenin daha iyi olduğunu, aşk derdinden deliler gibi sahraya düştüğünü, bunun için de önceleri güzellerle arkadaşlıkta bulunduğundan pişman olduğunu söylüyor. Bir beyitte gurbette gariplerin acı çektiğini, gurbet sözünü dile getirmeyi bile istemediğini bildiren şair gazelin sonunda arzusuna, vuslata yetişmek için ömürden mühlet istediğini yazıyor

*Bolgay erdi yüz tümen, ming renc ü mihnet kâş ki,
Bolmagay erdi belâ vü derd-i furkat kâş ki*

*Hâsiyet çun tilberep sahrâga yüzlenmek emiş,
Tutmagay erding periler birle ülfet kâş ki.*

*Yüz garib ahvâl bî-keslikde her dem bar emiş,
Ötmegey erdi tilimge lafz-ı gurbet kâş ki.* (Navoiy 1959: 607).

Sâdıkî bu gazele yazdığı aynı remel bahrinde 6 beyitlik nazirede, büyük Çağatay şairine sevgi ve dikkatini, Çağataycayı iyi bildiğini göstermiş, kendi özgün fikirlerini söylemiş, bu lirik şiire toplumsal motif eklemiştir. Nevâyî ayrılığın dertten daha kötü olduğunu yazıyorsa, Sâdıkî “her şeyin sonu ayrılık olacaksa, önceden ülfet, sevgi olmasa daha iyidir” diyor. Nevâyî gurbetin çok ağır bir dert olduğundan bahsediyorsa, Sâdık Bey “eğer vatan evlatları insanın değerini bilmiyorlarsa, gurbet bundan daha iyidir” diyor. Devrinin adaletsizliklerinden, kendisine karşı olan haksızlıklardan şikayet eden böyle mısralar Sâdıkî'nin şiirlerinde az değildir. Sadık Bey gibi çok yönlü yetenek

sahibi bir şahsın, ansiklopedik bilgiler sahibinin “böyle vatandansa gurbet daha iyidir” demesi, tabii ki, mevcut kuruluşa, devre karşı ciddi ithamdır

*Bilmes ermişler kişi kadrin vatan ebnâsı çün,
Tutgay erdi dâmenimni hâk-i gurbet kâş ki.
(XVII. asır Azerbaycan lirikası, 2008: 52):*

Çağatay edebiyatının, ilk önce Nevâyî'nin etkisi altında eserler yazan Muhammed Emânî'nin birçok şiirinde Çağatay dili unsurlarını görüyoruz. XVI.-XVII. yüzyıllarda yaşamış olan Emânî (1536-?) Safevî ordusunda komutanlık yapmış, Yezd vilayetinin valisi olmuş, şiirlerinde iftiharla kendisini “Kızıılbaş” olarak adlandırmıştır. Nevâyî'nin “bar”, “bolupdur”, “sensiz”, “lafz” ve başka redifli gazellerine yazdığı nazirelerde Emânî'nin Nevâyî yaratıcılığını ne kadar yüksek değerlendirdiğini görüyoruz.

M. Emânî'nin
*Ol perîveş kim, kad-i ra'nâ, ruh-ı zîbâsı bar,
Gönlüm ile aşkının yüz nâz u istiğnâsı bar (Emânî 1983: 39).*

matla'lı gazeli A. Nevâyî'nin

*Ol ki, yüz men dek cihânda vâle vü şeydâsı bar,
Neçe kim, bardur niyâzım nâz u istiğnâsı bar (Navoiy 1959: 209).*

beyti ile başlayan şiirine nazir edilmiştir.

Remel bahrinde yazılan bu lirik gazellerin her ikisinde de aşkının yolunda her bir fedakarlığa hazır olan âşık sureti yaratılmıştır. Nevâyî'nin lirik kahramanı, sevgilisine kavuşmak için canını bile kurban vermeye hazırdır. O, güzelin kapısının itlerini bile gönlüne misafir biliyor.

*İtlerin bolmuş Nevâyî köngli uçun mihmân,
Bu keçe ol kuy ara kör kim, aceb gavgâsı bar. (Navoiy1959:209).*

Emânî bir âşık gibi durumunun tuhaflığından söz eder: Onun aşkını ne bildirmeye, ızhar etmeye, ne de saklamaya takatı, imkanı vardır. Şair güzel, perî-sima bir sevgilisi olduğu için kendisini iki alemde de mutlu sayıyor.

*Turfe hâletdür, refîka, aşk istilâsı kim,
Gönlümün ni tâkat-ı ızhâr u ni ihfâsı bar.*

*Bu saâdet ikki âlemde, Emânî'ge yeter
Kim, anın dik dil-rübâ şuh-ı perî-likâsı bar. (Emânî 1983: 209).*

Emânî, Nevâyî'nin “lafz” redifli 7 beyitlik gazeline yazdığı aynı hacimli, aynı remel bahrindeki nazirede, Nevâyî şiirinin mazmununa da sadık kalmıştır. Nevâyî'nin sözden, onun insan hayatındaki rolünden, dolayısıyla bedîî sözün, şiirin, edebiyatın rolünden bahseden şiiri ilk önce lirik şiir gibi

sesleniyor. Güzelin dudaklarından çıkan sözleri şair, her tarafa saçılan can gibi değerlendiriyor.

*Rişte dikkatdür kelâmingda dür-i şahvâr lafz,
Riştega dürler çekersen çun tapar tekrâr lafz.*

*La 'l-i-canbahşing erür guyâ ki ruhullâh kim,
Saçılır cân her taraf kılğan sayı ızhâr lafz.* (Navoiy 1959: 303).

Nevâyî gibi Emânî de güzelin dudaklarından çıkan lafzı, sözü şahlara layık inci gibi adlandırıyor, onun dilinden duyulan sözün mucizeli özelliklerinden konuşuyor.

*Leblerinden kılsang ızhar, ey büt-i ayyâr, lafz,
Cânımın guşige olur lü 'lü-yi şahvâr lafz.*

*Zâhir eyler muciz-i İstî-yi Meryem bi-gümân,
Eylese vakt-i tekellüm ger tilin tekrâr lafz.* (Emânî 1983: 97) .

Nevâyî'nin, garibin gurbetteki durumunu anlatan bir rubaisi, okuyucular tarafından çok sevilmiş, değişik el yazmalarda yer almıştır.

*Gurbetde garîb şâdmân bolmas emiş,
El anga şefik ü mihribân bolmas emiş.*

*Altun kafes içre ger kızıl gül bitse,
Bülbülga tiken tek âşiyân bolmas emiş* (Navoiy 1959: 754).

Bu şiir, Fuzulî'nin Tebriz'de basılan kitaplarından birisine dahil edilmiş, H. Araslı da 1958 yılında Fuzulî eserlerinin 1. cildini tertiplerken rubainin Azerbaycan Türkçesine uyarlanmış şeklini kitabın ekinde vermiştir. Emânî'nin bir rubaisinde gurbet söz konusu olmasa da, burada Nevâyî'nin sözü geçen rubaisinin etkisini görüyoruz.

*Hîç kimse cihânda kâmrân bolmas imiş
Kim, âhir-i ömr bagrı kan bolmas imiş.*

*Ahvâl bu yanglıg oldugıçün, ey dil,
Ariflere meyl-i hânemân bolmas imiş.* (Emani 1983: 258).

Şair rubainin başında “dünyada kâmrân olmanın, arzuya varmanın imkansızlığını bilenlerin ömrünün sonunda pişman olmadıklarını” belirtiyor. Bunu bildiklerindedir ki, “arifler meyl-i hânemân olmuyorlar, evlerine sığmıyorlar”. Nevâyî'nin rubaisi garibin gurbetteki durumunu anlatıyor, Emânî'nin şiiri ise ariflerin sefere çıkma nedenlerinden bahs ediyor.

Hakkında çok az bilğimiz olan XVII. yüzyıl Azerbaycan şairi Mövci Aharî, Nevâyî'nin sözü geçen rubaisine cevap olarak aynı hezec bahrini, aynı redif ve kafiyeyi kullanarak gazel yazmıştır.

*Bîmâr-ı gam-ı aşka devâ olmaz imiş,
Bu derd merizine şifâ olmaz imiş.*

(XVII. asır Azerbaycan lirikası 2008: 257)

beyti ile başlayan gazelinde şair “aşk derdine düşenlerin iyileşmesinin imkansız olduğundan, güzellerin aşıklara karşı kayıtsızlığından, hicran gecesinin bitmez tükenmezliğinden” şikayet ediyor.

“Zafer” tahallüsü ile şiirler yazmış olan Murtazakulu Han Şamlu yaklaşık olarak 1591 yılında doğmuş, Safevî hükümdarlarından Şah Sefî (1629-1642) ve İkinci Şah Abbas (1642-1666) döneminde yüksek görevlerde bulunmuş, sarayda eşikağasıbaşı, divanbeyi, gorçibaşı, Kerman valisi, Seyh Safiyyüddin türbesinin mütevellisi olmuştur. Kendisinin belirttiği gibi yüz bin beyte yakın Farsça şiirleri vardır. 1669 yılında Azerbaycan Türkçesinde küçük bir “Divan” tamamlamıştır. Onun Türkçe şiirlerinde Ali Şir Nevâyî, Şah İsmail Hatayî ve M. Fuzulî'nin etkisi görülmektedir.

Zafer'in Türkçe “Divan”ının dibacesi, neredeyse Nevâyî “Divan”ının dibacesinin aynısıdır. Nevâyî dibacesinde, insanı diğer yaratıklardan üstün tutarak ona nutuk, konuşma, şiir yazma yeteneği veren Yaradan'a şükranlar ediyor: “*Şükr ve sipâs ol Kâdir'ga kim, çün âdem âsâyişgâhıdın vücud ârâyişi âgâhlarığa cilve verdi. İnsânı sâir mahlukâtın nutk şerefi bile mümtâz kıldı.*

Rubai

*“Ol kim, çü cihân hilkatın âğâz etti,
Sun'ı-kilkini nakş-perdâz etti.*

İnsân haylın nutk ile mümtâz etti,

Nutk ehlini nazm ile serefrâz etti” (Navoiy 1959:7)

Zafer, “Divan”ının dibacesinde, bazı söz ve ifadeleri değiştirirse de, metni Azerbaycan Türkçesine çevrildiğinde, onun Nevâyî'den etkilendiği açıkça görülür: “*Şükr ü sipâs-ı nâmütenâhî ol Kâdir-i biçuna kim, çün âdem âsâyişgâhıdın vücud ârâyişi âgehlerine cilve verib insânı sâir mahlukâtın bergüzide edib nutk-ı şerifine mümtâz kıldı”.*

Rubai

“Ol kim cihân hilkatın âğâz etti,

Sun'ını kilkle nakş-perdâz etti.

İnsânı kamu nutk ile mümtâz etti,

Nutk ehlini nazm ile serefrâz etti”. (Şamlu 2006: 17)

Nevâyî'nin fani dünyaya kayıtsız kalmayı, dünyevî işlere göre hareket etmemeyi, künc-i kanâatta, kanâatkarlıkta yaşayarak dünyadan el çekmeyi tavsiye eden “gerek” redifli kıt'ası da Zafer'in dikkatini çekmiştir. O, Nevâyî'nin

*Vech-i maâş uçun kişi kim, dise fikr itey,
Kismet rızâsıdın anga begânelik kirek* (Navoiy,1959:723)

matla'lı 9 beyitlik şiirine 3 beyitten ibaret bir nazire yazmıştır

*Vech-i maâş için gönül aralı fikr eder,
Bilmez ki, dehr-i fânîye bigânelik gerek.*

*Künc-i kanâat erçi irür pâdşâhlık,
Dünyâdan el götürmege merdânelik gerek.*

*Dîvânedir ol kim ki, eder ona itibâr,
Miskin Zafer gibi buna ferzânelik gerek.* (Şamlu 2006: 68)

XVII. yüzyılın en ünlü Azerbaycan şairlerinden biri olan Sâib-i Tebrîzî'nin (1601-1676) elimizde olan edebî mirasının ekseriyeti, 120.000 beyti Farsçadır. Onun Azerbaycan Türkçesinde yazdığı şiirlerinden 18'i elimizdedir.

Sâib'in Türkçe şiirleri Fuzulî'nin gazellerine nazire olsa da, şair, burada mevcut şekiller dahilinde yeni manalar ortaya koymaya muvaffak olmuştur. Onun “görgeç” redifli gazeli, Fuzulî'nin aynı redifli gazeline nazire olsa da, bilindiği gibi, Fuzulî de şiirini yazarken Nevâyî'nin aynı redifli gazelinesi örnek almıştır. Redif sözünün Çağataycada olduğu gibi “görgeç” olması, bunu bir daha ispatlıyor. Fakat Fuzulî'nin “görgeç” redifli iki gazelinesinden hiçbiri, Nevâyî'nin “*Köngüller nâlesi zülfiing kemândın nâgehân körgeç*” (Navoiy 1959: 114) mısrası ile başlayan, aynı redifli gazeline nazire sayılamaz. Çünkü, vezin ve kafiye farklıdır.

Sâib, bazı Türkçe gazellerini doğrudan Nevâyî gazellerine cevap olarak yazmıştır. Onun 8 beyitlik, “bar” redifli, remel bahrinde yazdığı gazeli Nevâyî'nin aynı redifli, aynı bahirde 9 beyitlik gazeline naziredir. Her iki şiirin birinci beyitlerinde kafiye aynı, mazmun yakındır. Nevâyî, sevgilisinden ayrı düşmüş aşğın, imkanı oldukça bütün gücü ile aşkı yolunda yanmasından bahsediyor. Sevgilisini İsa'ya benzeten şair, onun nefesinin ölüyü diriltme kudretini methediyor

*Bardı ol kim, sendin ayrılğay köngül tâ cânu bar,
Cevringe köydüm köngül, kil ança kim, imkânı bar.*

*Ey Mesihim, men katil-i ışk-men, tirgüz meni.
Bir nefes, dedim, kabul et kim, nefesing cânu bar.* (Navoiy 1960: 197)

Sâib de aşıkların imkanı, güçleri yettiği kadar güzelin yolunda canından geçtiğini söylüyor. Nevâyî sevgilisinin nefesini, hayat bahşeden İsa'nın nefesine benzetiyoorsa, Sâib güzelin yüzünden akan teri çeşme-yi hayvan, dirilik suyu olarak adlandırıyor

*Gül gibi her kim ki, gülzâr içre nakd-i cânı bar,
Sey eder döksün senin yolunda tâ imkânı bar...*

*İçmemiş cân bahşlar nezzâreden uşşâklara,
Terlü ruhsârın acâib çeşme-yi hayvânı bar.
(XVII. asır Azerbaycan lirikası 2008: 159)*

Ünlü Azerbaycan şairi Kavî Tebrîzî XVII. yüzyılda Azerbaycan Türkçesinde yazılan en büyük hacimli Divan'ın (4700 beyit) yazarıdır. Kavî'nin eserlerini okudukça onun Türk dilinin gelişmesi ve yayılması alanında bilinçli bir çalışma yaptığını görüyoruz. Büyük üstadları Nevâyî ve Fuzulî'nin ardınca Kavî de Türk dili karşısındaki sorumluluğunu anlıyor ve Türkçe şiirleri ile bütün dünyayı fethedeceğini söylüyor.

*Etmek için Türk nazmîle musahhar âlemi,
Taptılar erbâb-ı ma'nî bilmenem handan meni. (Tabrizi 2005: 365).*

Kavî, Nevâyî, Fuzulî, Vâhid Kazvînî, Sâhir ve başka şairlerin gazellerine yazdığı nazirelerin çoğunda bu şairlerin eserlerinden birer mısra örnek vererek onların adlarını anmıştır. En çok Fuzulî'nin şiirlerine cevap yazan şairin, Ali Şir Nevâyî'nin gazellerine de nazireleri vardır. Kavî'nin

*Biz kimiz? – Kuyinde yârin bir bölük âvâreler,
Hastalar, sergeşteler, bîtâblar, biçâreler (Tabrizi 2005: 138)*

matlı 8 beyitlik gazeli Nevâyî'nin

*Ne aceb, her yan meni Mecnûn başıda yaralar,
Bas ki, yağdı üstiga etfâl elidin hârâlar (Navoiy 1960: 181)*

matlı, 7 beyitlik, aynı remel bahrinde yazdığı gazeline naziredir. Birinci beyitten de görüldüğü gibi, Kavî Tebrîzî hatta Nevâyî'ye naziresinde bile Fuzulî etkisinden kendisini alamamış, büyük şairin terci-i bend'inin başlangıcındaki

*Men kimem? – Bir bîkes ü biçâre vü bîhânumân,
Tâliim âşufte, ikbâlîm nigûn, bahtum yaman (Fuzulî 1958: 349)*

beytinin şeklini kullanmıştır.

*Nevâyî gazelinin
Arızîng etrâfîda güldür körüngen, ey perî,
Yâ kamer devride saf tertîb durur seyyâreler (Navoiy 1960: 181)*

beytinde güzelin yüzünün, yanağının etrafındaki çiçeklerle ay etrafındaki yıldızları mukayese ediyor. Nevâî'ye yazdığı cevabın aynı kafiyeli beytinde Kavî, onun ah u nale oklarından göklerin delik-delik olduğundan, insanların yanlışlıkla bunları gezegen ve yıldızlar diye adlandırdıklarını belirtir

*Ah u nâlem nâvekinden göz-göz olmuştur felek,
Kim, diyer halk onlara sâbitler ü seyyâreler.* (Tabrizi 2005: 133)

Bu beyitte Kavî de Nevâî gibi hüsn-i ta'lil sanatını uğurla kullanmıştır. Harfî anlamı “esaslandırmanın güzelliği” demek olan hüsn-i ta'lil sanatı kullanırken bir alamet ve ya nitelik başka bir alamet ve ya niteliğin ortaya çıkmasına neden olur, sonuçta iki kat tasvir kendini gösteriyor. Burada da şairin ah u nalesinin gökleri delik deşik etmesi, insanların bunları gök cismi sanması ile sonuçlanıyor. Kavî'nin bu beytinde de

*“Değil bîhude ger yagsa felekden başıma taşlar,
Binâsı tîşe-yi âhımla virân etdigimendir”* (Fuzulî 1958: 122)

sözleri ile göklerin binasını ahi ile viran ettiğini, bunun için de göklerden başına taşlar yağdığını söyleyen Fuzulî'nin etkisini görmemek imkansızdır.

Geniş bilgilere, yüksek bedii zevke sahip Kavî Tebrîzî, Nevâî'nin en güzel, aynı zamanda kendi yaratıcılık üslubuna uygun gelen gazellerini seçerek, onlara nazire yazmıştır. Kavî'nin 10 beyitlik, “göz” redifli gazeli, Nevâî'nin aynı redifli, aynı remel bahrinde yazdığı 9 beyitlik gazeline naziredir.

Naziresinde Nevâî'nin gazelinden “*Sürme gûn tünlerde hicrân şâmı tut bîdâr kôz*” mısrasını örnek getiren, bundan önceki mısradaki üstada saygıyla “*Bu hemân ranâ gazeldir kim, Nevâî söylemiş*” diyen Kavî, şiirinin diğer beytinde büyük Çağatay şairinin “*sürme gibi karanlık gecelerde hicran şamını ayık tut, sönmeğe koyma*” demek olan sözü geçen mısradaki fikrini daha sade, Azerbaycan okuyucusu için daha anlaşılır şekilde ifade ederek aynı zamanda da hüsn-i talil sanatını kullanıyor

*Bir işâretdir sipehrin sâbit ü seyyârı kim,
Şâmlar, Kavî, gerekdir subhadın bîdâr göz.* (Tabrizi 2005: 181)

Burada, göklerde parlayan gezegen ve yıldızlar, mumların sabaha dek uyanık kalmalarına işaret ediyorlar.

Kaynaklar, XVII. yüzyılda yaşamış başka Azerbaycan şairlerinin de Ali Şir Nevâî sanatından etkilendiğini göstermektedir. Örneğin, Velikulu Bey Şamlu “*Kıyasu'l-Hakanî*” adlı tezkiresinde Mirza Salih Tebrîzî hakkında “*O, bazen Fuzulî tabiatlıdır ve Nevâî kelamının ardınca gidiyor*” (Şamlu 1374: 79) söylüyor. Bu devrin Azerbaycan şairlerinden Melik Bey Avcı'nın eserlerini yayınlayan Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, onun “*Şah İsmail Hatayî gibi Çağatay edebiyat ve dilinin etkisi altında kalarak Çağatay dilinin gramerini taklit*

etmesinden” bahseder. (Caferoğlu 1993: 8) Fakat elde olan bilgilerin azlığı bu şairlerin Nevâyî yaratıcılığının hangi taraflarından, niteliklerinden yararlandığı konusunda daha detaylı konuşmayı imkansız kılıyor.

Kaynakça

- BAĞIROV, Ekrem, (2006). *Rahmeti Tabrizi ve Onun Divanı*, Bakı, Nurlan.
- CAFEROĞLU, Ahmet, (1993). “XVII. asırda Azeri şairi Melik bey Avcı”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi Tetkikleri*, III. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası.
- EMANİ, (1983). *Eserleri*, Bakı, Yazıçı.
- Ferheng-i Türki be-Farsi*, Şifre: 8336, Tahran Devlet Üniversitesi Merkez Kütüphanesi.
- FUZULÎ, Muhammed, (1958). *Eserleri*, 1. cilt. Bakı, Azerbaycan SSR EA Neşriyatı.
- GANDJEİ T, (1071). “*Sadıkî-i Afşar’ın Türkçe Şiirleri*” *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- NAĞİYEVA, Cennet, (2001). *Azerbaycanda Nevâyî*, Bakı, Tural-E Neşriyat-Poliqrafya Merkezi.
- NAVAİY, Alişer, (1959). *Hazainü'l-Maaniy, I.cilt, Garaibu's-Sıgar*, Taşkent, Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası Neşriyeti.
- NAVAİY, Alişer, (1960). *Hazainü'l-Maaniy, III.cilt, Badayiu'l-Vasat*, Taşkent, Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyası Neşriyeti.
- XVII. Asır Azerbaycan Lirikası (antoloji)*, (2008). Bakı, Nurlan.
- ŞAMLU, Murtazakulu Han, (2006). *Divan*, Bakı, Nurlan.
- TEBRİZİ, Kavsi, (2005). *Divan*, Bakı, Nurlan.
- VELİKULU bin Davutkulu Şamlu, (1374). *Kıyasu'l-Hakani*, Celd-i Dövvom, Tahran.

17. YÜZYILDA GAZİANTEP’TE AİLENİN YAŞADIĞI MEKÂN: EV (ÖZELLİKLERİ VE FİYATLARI)

İsmail KIVRIM

Özet

İnsanlar kendilerini soğuktan, sıcaktan veya dışarıdan gelecek her türlü tehlikeye karşı koruyan evlerini yaşadıkları çevrede bulunan malzeme ve iklim şartlarına göre inşa etmişlerdir. Gaziantep evleri de bölgede bol miktarda bulunan taştan yapılmıştır. Sıcak iklim bölgelerine yakınlığı nedeniyle evler (odalar) bir avlu etrafında şekillenmiştir. Bunun sonucu olarak evlerin oda sayısı artmıştır. Ev satış kayıtlarından; evin, alan ve satanın unvanlarını, hangi mahallede olduğunu, sınırlarını, oda sayısını, diğer müstemilatını, fiyatını ve niçin satıldığını öğrenmekteyiz.

Anahtar kelimeler: Gaziantep, ev, oda, avlu, mağara.

The Venue where the Families who Lived in Gaziantep in the 17th Century: House (Properties and Prices)

Abstract

People have built their houses, that protect themselves from severe cold/hot weather conditions and from all other types of danger that may come from outdoors, with the use of materials available around and also by considering the climatic conditions. Traditional Gaziantep houses have been constructed from the stones which are richly available in the district. The houses (rooms) have been generally designed around a court by considering hot climatic conditions. As a result, the number of rooms in the houses has been increased. From the sales records, one can find information on the houses; the identities of the buyers/sellers, the district, the borders, the number of rooms, other features, the sale prices and as the reason of why it was sold.

Key words: Gaziantep, house, room, court, cave.

Giriş

Tüm canlıların olduğu gibi insanın da barınma ve korunma ihtiyacı vardır. Bu yüzden insanın yaşadığı çevrenin, coğrafi şartlarına uygun olarak dış etkenlerden korunmak üzere meydana getirdiği ve içinde barındığı fiziksel yapıya ev adı verilmektedir.

Ev, gündelik hayat içinde aile yaşantısı için düşünülmüş, yalnızca bu yaşantı biçiminin gereklerine uygun olarak inşa edilmiş bir yapıdır. Bu yapının başlıca özelliği, aile yaşantısını dış dünyadan soyutlayan, ona mahremiyet kazandıran koruyucu bir mekân olmasıdır.

Bütün toplumlarda ev, ailenin barınağı olarak işlev görmüştür. Bu yüzden ev ile aile kavramı örtüşmüş haldedir (Alkan 1992: 762). Anadolu’da evlenen erkeklere “*Ev bark sahibi oldu.*” denilirken (Aksoy 1996: 53-56), “*Dünyada mekân, ahirette iman*” şeklindeki atasözü, ev kavramının kültürümüzdeki yerini göstermektedir.

Evler bölgelere göre farklılık gösterebilir. Bu farklılıkların çeşitli sebepleri vardır. Bunlar: iklim, jeolojik yapı (Eldem 1984: 58), yapı malzemesi, toplum yapısı (Günay 1999: 30), toplumun üretim durumu (Eldem 1984: 58), tarihi, kültürel ve dinî yapısı olarak sıralanabilir.

Türk evinin oluşmasında İslâm aile yapısı kadar (Kuban 1995: 228) göçebe çadır kültürü de etkili olmuştur. Osmanlı şehirlerinde Balkanlara kadar uzanan geniş coğrafyada ev yapımında ağaç, kerpiç ve kireç gibi daha az dayanıklı malzemelerin kullanılması göçebe kimliğinin bir parçası gibi düşünülebilir. Türkler, İslâm’ın dünya görüşü ile göçebe kültürünü birleştirmiş, bu dünya yaşamının geçici, gerçek yaşamın ahirette olduğu düşüncesiyle dinî ve sosyal yapılarını daha dayanıklı malzeme olan taştan yaparken, kendi konutlarını daha dayanıksız malzemelerden yapmışlardır (Ayvazoğlu 1992: 770-771).

Bu çalışmada 17. yüzyılın ikinci yarısında Gaziantep evlerinin özellikleri ve fiyatları, satış sebepleri konu edilmektedir. Çalışmamızın ana kaynağı Gaziantep şer’iye sicilleridir. Önce diğer kaynaklardan ev plân tipleri verildikten sonra Tablo 1’deki sicillerde satışları tescil edilen evlerin bölümleri, fiyatları, satıcı ve alıcıların unvanları ve satışın niçin yapıldığı verilmeye çalışılacaktır.

Tablo 1. Çalışmamızın Ana Kaynağını Oluşturan Gaziantep Şer'iyeye Sicillerinin Defter Numaraları ve Tespit edilen Ev Satış Sayıları

Defter No	Ev Satışı Sayıları	Defter No	Ev Satışı Sayıları
20	34	32	21
21	28	33	79
22	19	34	65
24	19	35	35
25	50	36	28
26	25	39	19
27	27	40	24
29	11	43	18
30	19	47	13
31	8		
Toplam			542

Evin Yapısal Özellikleri

Türk ailesi yakın bir zamana kadar geniş bir yapıya sahipti. Yaşamının büyük bir kısmını evinde geçiren kadının çeşitli görevleri vardı. Bunlar; yemek pişirmek, çamaşır yıkamak, kışlık erzak hazırlıkları yapmak vb.dir. Bütün bu işler için evin planlarında farklı mekânlar ayırmak gerekmektedir. Anadolu'nun aynı kültür özelliklerine sahip yörelerinde ev, aile ve kadın hayatı bu şekildedir. Böylece ev ile aile arasındaki ilişkiler bütün bölgelerde aynı kalmakta fakat farklı iklimler plan yapısını etkilemektedir.

Sıcak iklimin etkisi; İslâm dininin aile yaşantısının gizliliğine verdiği önem ve aile yapısının ataerkil olmasından dolayı Gaziantep evleri kendi içine dönük bir avlu etrafında biçimlenmiştir. Bu tür ev planlarına sofasız ev planı denilmektedir (Eldem 1968: 27). Tespit ettiğimiz satışlarla ilgili kayıtlarda sofaya rastlanmazken, bu evlerin tamamında avlu bulunmaktadır. Bu evlerde avlu alt katlarda sofa vazifesi görürken, üst katlarda ev, harici merdivenler ve balkon şeklinde galeriler ile avluya bağlanmıştır. Bu durumda evin merkezi açık

avlundur. Bu plan tipi Türk evinin en yalın durumudur. Odalardan birbirine geçişte her defasında evin dışına çıkılır (Eldem 1968: 27).

Sofasız evlerin en basit şekli tek odalı ev şeklindedir. Burada ev yalnızca bir gözden, yani bir odadan meydana gelir (Eldem 1968: 27). Bu evlerde avlu üzerinde başka haneler ve servis yerleri de bulunmaktadır. Bu grup evlere el-hâc Musa'nın Tövbe Mahallesi'ndeki, Mehmet'e sattığı, bir oda (*beyt*), bir kiler, bir mutfak (*matbah*) ve avlusunda bir çeşme bulunan evini örnek verebiliriz (GŞS 25-156/4). Bundan sonra bir buçuk ve iki odalı evler gelir. Bir büyük (*beyt-i kebir*) ve bir küçük (*beyt-i sagir*) odalı evlere "bir buçuk odalı evler" denilmektedir. Bu tür ev sayısı fazla değildir. Satışı yapılan 542 evden sadece 25'i bu grup evdir. Bir buçuk odalı evlere örnek olarak, el-hâc Ahmet'in Molla Abdülgani'ye sattığı Çukur Mahallesi'ndeki, bir aşağıda büyük oda (*tahtanî beyt-i kebir*), bir hazine, bir aşağıda küçük oda (*tahtanî beyt-i sagir*), bir hazine, bir mutfak, su kuyusu ve avlusu bulunan evini gösterebiliriz (GŞS 33-306/3). İki odalı evlere de en güzel örnek İbn-i Eyüb Mahallesi'nde Ali Beşe'nin Ali'ye sattığı evdir (GŞS 33-173/3). Evin, bir aşağıda oda (*tahtanî beyt*), bir yukarıda oda (*fevkânî beyt*), hazine, mahzen, tuvalet (*kenef*), avlusu ve su kuyusu bulunmaktadır.

Sofasız plan tipinde yer alan evlerde odalar ikiden daha fazla olabilir ve yine bir sırada yer alır. Fakat bu şekilde üç, dört odadan fazlası bir araya getirilmeyip; odaların adedi fazlaştıkça eve bir veya iki kanat ilave edilir. Daha doğrusu avlunun diğer yüzleri de ev ile çevrilir (Eldem 1968: 28). Üç odalı eve en güzel örnek Abdurahman'ın, İbn-i Eyüb Mahallesi'ndeki Hüseyin Beşe'ye sattığı evdir (GŞS 43-128/3). Evin özellikleri; dışarısında (*hariciyesinde*) Yukarıda bir oda ve avlu, içerisinde (*dâhiliyesinde*) bir yukarı oda ve bir aşağı oda, bir mutfak, iki mağara ve avlusunda su kuyusu bulunmaktadır. Dört ve daha fazla odalı evlerin adedi fazla olmayıp, bu evlere konak tipi evler diyebiliriz. Bu tip evlere örnek olarak, Aziz Sancağı Mütesellimi olan Şeyh Ali Bey'in Ayıntâb Mütesellimi olan Ramazan Ağa'ya Çukur Mahallesi'ndeki sattığı evi gösterebiliriz (GŞS 24-132/1). Ev dâhiliye ve hariciye diye iki kısımdan meydana gelmektedir. Dâhiliye denilen bölümünde ise; iki oda ve bir hazine, bir eyvan, iki küçük oda, bir mutfak ve avlu ile avlusunun içinden geçen bir su ırmağı bulunmaktadır. Hariciye denilen bölümde ise, iki yukarı oda, bir eyvan, bir kahve odası ve altında ahır, bir develik, iki aşağıda küçük oda, katır ahır ve avludan meydana gelmektedir. Bu tür evlere bir diğer örnek ise Bostancı Mahallesi'nde Ahmet Bey'in, bitişik komşusu Hüseyin Ağa'ya sattığı evdir (GŞS 26-37/3). Evin özellikleri; bir genişli yukarı oda, bir hazine, bir eyvan, bir aşağıda küçük oda, bir ahır, mukabelesinde (karşısında) bir yukarıda oda ve hazine, altında ambar, ahır ve avlusunda su kuyusundan ibarettir.

Ev satış kayıtlarına göre Gaziantep evinin iç bölümleri şunlardır;

Eyvan, geleneksel Türk Evi'ndeki sofa kullanımının iklim koşullarına göre değişerek, Güneydoğu Anadolu Bölgesine göre aldığı şekildedir. Gaziantep evlerinde eyvan, iki yanına aldığı odalarla birlikte plâni oluşturan ana birimdir (Eldem 1968: 29). Taş bir merdivenle çıkılan eyvan, yanındaki odalara açılan yüzeylerde oda kapıları ve pencereleri olan, arka yüzeyi kapalı veya bir kapı ve pencerelerle başka bir odaya bağlantılı, üzeri tonoz veya çatı ile örtülü, ön tarafı avluya bakan bölümdür. Satışı yapılan 542 evden 38'inde eyvan bulunmaktadır (%7). Hatta bu evlerin bazıları 2 eyvanlıdır (GŞS 24–132/1). Bu verilerden Gaziantep evlerinde eyvanın fazla yaygın olmadığı görülmektedir.

Oda, evin en önemli birimidir. Türk evlerinde oda bir ailenin günlük yaşamındaki temel ihtiyaçlarını karşılayabilecek şekildedir. Gündüz oturma odası işlevini gördüğü gibi gece de yatak odası vazifesini yapar. Yüklüklere kaldırılmış olan yataklar, yorganlar gece çıkarılıp yerlere serilir. Oda aynı zamanda yemek odasıdır. Yemek zamanı yere serilen örtü üstüne bir sini konularak, sofrta hazırlanır ve yemek bu sininin çevresine oturularak yenir. Misafir geldiği zaman da misafir odası özelliğini alır. Odanın değişik eylemlere cevap vermesi göçebe kültüründen kalmaz. Göçebelikte yaşam biçimi olan çadır, yerleşik hayatta odadır (Günay 1999: 46).

Gaziantep evleri sofasız plan tipinde olduğu için, odalar avluda yan yana dizilmek suretiyle evi oluştururlar. Bu evlerdeki odaların her biri avluda bağımsız bir oda, âdetta bir ev gibi oluşmuştur. Bu nedenle ev satış kayıtlarında oda kelimesi yerine Arapça ev anlamına gelen *beyt* kelimesi daha sıkça kullanılmıştır. (*Oda kelimesi sadece 51 satış belgesinde geçmektedir %10*).

Odaya eşikten girilir, eşik; asıl odanın zemininden 25–30 cm daha düşük taş veya mermer döşelidir. Ayakkabılar burada çıkarılır ve odanın içine çamur veya tozun girmesi engellenir. Eşik, aynı zamanda yıkanma yeridir. Orada hem duş yapılabilir, hem de kışın avluya çıkılmadan el-yüz yıkanabilir (Göğüş Tarihsiz: 221). Odanın duvarları taştan yapıldığından duvarları oldukça geniştir. Bu yüzden duvarların içlerine dolap ve yüklükler konulmuştur ki yüklük ve dolaplar odanın içinde hiçbir kalabalık ve çıkıntı yapmaz. Dolaplar, yemek, elbise ve bohça dolaplarıdır (Bkz Resim 2 ve 3).

Evlerin yapımında “*havara taşı*” kullanılır. Özelliği gereği bu taş, yazın sertleşir, kışın bir sünger gibi yumuşayıp suyu çeker. Oluşan nemi önlemek için odaların iç duvarları tahta ile kaplatılmıştır. Böyle evlere “*nacarlı ev*” denilmektedir. Bu tahtaların üstleri boyanmakta ve üzerlerine yağlı boya çiçek, meyve ve çeşitli manzara resimleri tasvir edilmektedir. Tavan direkleri ve direklerin altındaki tahtalar da özel nakış ve boyalarla süslenmektedir. Tavanın yarım metre altında çepeçevre raf bulunmakta ve rafın altında yine odanın etrafını dolaşan tahtaların üzerine hilye-i nebevi, hadis-i şerif ve çeşitli şiirler

Arapça sülüs yazı ile yazılmıştır (Yener 1960: 164). Bu tür odalara “*şenişli oda*” denilmekte ve bu odalar genellikle evlerin ikinci katında bulunmaktadır (GŞS 26–37/3).

Odalar, buldukları yönler göre adlandırılmakta, güneye bakan odalara “*Gilbe ev*”, kuzeye bakan odalara ise “*Boyras ev*” denmektedir. “*Boyras ev*”ler güneşi arkaya aldıklarından yazın serin, “*gilbe ev*”ler bol güneş aldıkları için kışın sıcak olmaktadır. Odaların içinde, satış kayıtlarında hazine olarak geçen ve halk dilinde haznada (Aksoy 1946: 399) denilen birkaç basamak inilerek veya çıkılarak ulaşılan “*öteberi*” (kullanılmayan eşyalar) koymaya mahsus ikinci oda, yani sandık odası da bulunmaktadır. İncelediğimiz evlerden 114’ünde hazine (hazna) vardır.

Konak tipi dediğimiz büyük evlerde kahve içmek için yapılmış kahve odaları da bulunmaktadır (GŞS 24-132/1; GŞS 35-83/1).

Gaziantep’te bazı evler sokağın üzerini örter bir şekilde yapılmıştır. Örtü sistemi sokak genişliğinde derinlemesine uzanan tonoz veya düz ahşap kirişli olmaktadır. Bu bölüme “*kabaltı*” denilmektedir. Ev satış belgelerinde “*altı kaba çatılı beyt*” olarak geçmekte (GŞS 25–191/2) ve sıcak iklimin hüküm sürdüğü bölgelerde görülmektedir (Atacan 1996: 43-44).

Tabaka (tabka), Gaziantep evlerinde yapay kot farkları yapılarak arka kat kullanımı sağlanmıştır. Oda içinden basamaklarla alt ve üst kotlara geçiş verilmiştir. Odadan altı veya yedi basamakla çıkılarak ikinci bir oda olarak kullanılan bölümlere tabaka denmektedir (Atacan 1996: 43-44). Bu odalara halk “*çıkma*” adını vermektedir. Fakat belgelerde çıkma değil tabaka (tabka) olarak geçmektedir. Tabaka bulunan ev sayısı 105’tir (%19).

Tablo 2. Evlerin Oda Dağılımı

1 oda	2 oda	3 oda	4 ve daha fazla oda	Ev sayısı
154 %28	206 %38	102 %19	80 %15	542

Tablo 2’ye göre Gaziantep evlerinde oda dağılımında ilk sırayı % 38’lik oranla 2 odalı evler almaktadır. Bunun nedeni evlerin sofasız plân tipinde olmasıdır. Tek odalı ev % 28’lik oranla ikinci sırada gelirken, %19 oranla 3 odalı ve %15 oranla ise 4 ve daha fazla odalı evler gelmektedir. Bunlar da gösteriyor ki Gaziantep evlerinin %72’si çok odalıdır.

Gaziantep evlerini oturulabilir mekânlara göre, tek odalı, 2 ve daha fazla odalı, tabakalı (çıkma) ve eyvanlı evler diye dört kategoriye ayırmak mümkündür. Bunların sayıları ve oranları Tablo 3'de verilmiştir.

Tablo 3. Evlerin Oturulabilir Mekânlara Göre Tasnifi.

Özellikleri	Sayıları	Yüzde
Tek odalı evler	147	%27
2 ve daha fazla odalı evler	252	%47
Tabaka (Tabka) Çıkma ve odalı evler	105	%19
Eyvanlı evler	38	%7
Toplam	542	%100

Tablo 3'e göre Gaziantep evlerinin % 47'si iki ve daha fazla odadan oluşurken, % 27'si tek odadan meydana gelmektedir. Tabaka ve odaların bulunduğu ev kategorisi ise % 19'dur. Sıcak iklimlere has olan eyvanlı ev ise % 7'lik oranla diğer kategorilere göre daha azdır.

Kayıtlarda evlerin oturulabilir bölümlerinden başka tespit ettiğimiz servis birimleri şunlardır: avlu (hayat), matbah, ambar, kiler, mağara, dehliz, kenef, ahır, samanlık, çeşme, gane (*havuz*) ve su kuyusu (*bi'r, ceb'ma*) gibi.

Avlu: İslâm toplumlarında aile yaşantısının gizliliği göz önüne alınınca, evin kendi içine dönük bir avlunun, hayat ve iç bahçeye açılan bir düzene göre biçimlenmesi doğal olmuştur (Kuban 1995: 228).

Osmanlı şehirlerinde iktisadi faaliyetler erkekler tarafından yürütüldüğünden kadınların hayatı daha çok evde geçmektedir. Buna göre şehirdeki evleri, dışarıya kapalı bir yaşamın gerekleri dikkate alınarak tasarlanmıştır. Eve dışarıdan bakıldığında ilk görülebilecek bölüm avludur. Avlu, mekânlar arası bağlantıların sağlandığı ortak alanlardan biridir. Ev halkının yaşamında önemli bir yer işgal eder. Avlu mahremiyet açısından da önemlidir. Kadınların ev merkezietçi yaşamlarında avlu dışarının görevini üstlenmektedir (Yılmaz 1999/2000: 104).

Gaziantep evlerinde de dış kapıdan ilk girilen yer avludur. Avlu yapılar arasında bir iç mekân olup etrafı yüksek duvarlarla çevrili, zemini beyaz taş döşemeli, içinde çeşitli çiçek ve ağaçların "GŞS 20-14/2; GŞS 25-44/3; GŞS 33-62/1" bulunduğu, kendisini çevreleyen odaların havalandırılmasını sağlayan bir mekândır. Ev halkının önemli bir zamanı avluda geçtiği için, evin hemen hemen tüm işleri burada yapılır. Ekmek yapılır, çamaşır yıkanır, yaz günleri yemek

pişirilir, misafir ağırlanır aynı zamanda çocukların oyun alanı olarak kullanılır (Atalar 2004: 59). Bundan dolayı mutfak, kiler, su kuyusu ve çeşme gibi evdekilerin ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlayan birimler avludadır.

Matbah (Mutfak): evin servis birimlerinin içinde bulunduğu tek katlı yapının içinde yer alır. Matbahlarda ev sahibinin ekonomik gücüne göre değişik boyutlarda ocaklar vardır. Taştan yapılan bu ocaklar zeminden 40–50 cm yüksekliktedir. Ocak ile zeminin arasında kullanılan eşya ve malzemeyi koymak için nişler, matbahın duvarlarında ise gömme ahşap dolaplar vardır (Atacan 1996: 82-83). Matbahların büyük bir kısmında su kuyusu da bulunmaktadır.

Kiler: genellikle mutfağın yanında veya yakınında yapılmış bir tür depo görevini gören odadır. İçinde raflar bulunmakta; buğday ambarları, bakliyat ürünlerin konduğu kaplar, leğen, kazan gibi malzemelerin konulduğu yerdir. Satışı yapılan 29 evde kiler mevcuttur (GŞS 20-89/2; GŞS 21-267/3; GŞS 39-215/3; GŞS 47-220/1).

Mağara: kışlık yiyeceklerin depolandığı bölümdür ve genellikle avlu seviyesinden daha aşağıda olup evin altında yer alır. Bu mekânın serin olması, mümkün olduğu kadar derine inilerek sağlanmıştır. Gaziantep'in jeolojik özelliğinden yararlanılarak, oyulmak suretiyle de çoğu evin altına mağara şeklinde mahzenler yapılmıştır. Mağaralar, erzak için depo ve yaz sıcaklarına karşılık soğutma görevi görürler. Bu mağaraların hepsinde avluya açılan küçük havalandırma delikleri veya pencereleri bulunmaktadır (Atacan 1996: 83-86). Araştırmamıza konu olan evlerden 80'inde tek mağara, 17'sinde 2 ve birinde de 3 mağara vardır.

Ahır ve Samanlık: bazı evlerde evin ihtiyaçları için, inek, manda, koyun, keçi, at, eşek gibi hayvanlar bulunurdu. Bunların barındıkları yerler ahırdır. Evlerin durumuna göre bahçenin bir köşesinde veya odanın altında yer almaktadırlar (GŞS 25-61/2; GŞS 29-172/1; GŞS 33-46/2). Büyük konak tipi evlerde develik, katır ahır gibi ahırlar da vardır (GŞS 24-132/1 GŞS 24-132/1). Samanlık ise hayvanların yemlerinin konulduğu bölümdür. Satışı yapılan evlerden 57 sinde ahır var iken, 3 tanesinde de samanlık bulunmaktadır (GŞS 26-168/2; GŞS 27-99/1; GŞS 36-99/1). Samanlığı olmayanlar ise ahırlarının bir köşesini bu iş için kullanıyorlardı.

Gane: avlunun ortasında yer alan havuzdur. Belgelerde ve halk dilinde gane olarak geçmektedir. Ganelerin suyu bir yandan gelip diğer bir yandan başka evlere geçmektedir (GŞS 34-31/1; GŞS 40-55/3). Ganeler görsel amaçlı değil aynı zamanda günlük işlerde kullanılmak için yapılmıştır. Örneğin, üzüm yıkamak, yün yıkamak vs. yaz aylarındaki yüksek sıcaklıklarda, bu havuzların fiskeyelerinden akan suyun sesinden ve serinliğinden faydalanmak. Ev halkı için aranan bir unsur olmuştur. Satışı yapılan 3 evde ganeye rastlanmıştır (GŞS 35-261/2; GŞS 36-69/2; GŞS 40-49/1).

Kuyu: avlunun bir kenarında veya mutfakta bulunur (Bkz Resim 10). Ev halkının su ihtiyacını karşılar. Satışı gerçekleştirilen evlerin 313'ünde su kuyusu vardır. Ayrıca su kuyuları yaz mevsiminde günümüzün buzdolabı görevini görmektedir. Sepetlere konulan yiyecekler, artan yemekler, birkaç günlük ihtiyaç karşılayacak etler ve soğuk yenecek yaz meyveleri kuyulara sarkıtılarak burada bozulmamaları ve soğuk tutulmaları sağlanmıştır.

Çeşme: avluyu sınırlayan duvarların biri üzerinde ya da avlu içinde yer alan yapılardan birinin zemin kat duvarında depolu olarak yer almaktadır. Çeşmelerin üst kısmı açık olur depoya su konulur. Çeşmeler el-yüz yıkamak için yapılmıştır. Sadece 5 ev satışında çeşmeye rastlanmıştır (GŞS 20-101/2; GŞS 25-122/2; GŞS 35-3/2).

Yukarıda verilenlerden başka evlerin hizmet birimi olarak, belgelerde “*kenef*” diye geçen tuvaletlere rastlanır. Genellikle avlunun köşesinde ayrı bir bölüm olarak tek başına yer almaktadır. Satışı yapılan 28 ev kaydında kenefe rastlanmıştır. Ama tuvaletsiz ev düşünülemez. Bu evlerde tuvaletler avluda olanlar kayıt ettirilmiş olabilir. Diğer evlerde servis birimlerinin bulunduğu tek katlı yapı içinde olduğu için belirtilmemiş olabilir.

Gaziantep evlerinin yapılışına gelince; evler büyük oranda taştan yapılmış olup üzerleri toprak damdır (Evliya Çelebi 1935: 354). 2 Safer 1112/19 Temmuz 1700 tarihli “*taşçılar hırfesine tembih oluna*” diye kayıt edilen narh belgesinde taşların cinsi, ölçüleri ve fiyatları belirtilmektedir (GŞS 51–7). Bu belgeden 64 yıl sonra taşçıların daha önceden belirlenmiş ölçütlere göre taş kesmemeleri üzerine, mimarlar, merkepçiler ve taşçıların ileri gelenleri mahkemeye gelerek taşların ölçülerinin eskiden beri aynı ölçüde olduğunu söyleyerek, esnaflarının ihtiyaçlarına sorulmasını istemişlerdir. Taşların eski ölçüleri tekrar belirtilmiş ve bina yapımında çalışanların ücretlerini de tespit ve tescil ettirmişlerdir (GŞS 122–95/1; Bkz. Ek. 1). Taşçılar yine eksik ölçüde taş keserlerse, yontucu yontmayacağını, merkepçi götürmeyeceğini ve ustalar da yapmayacaklarını belirtmişlerdir. Bu esnaflar, belirlenen nizama uymayanların hâkime şikâyet edileceğini ve ceza olarak da mahkeme-i şerifenin tamirine 100 kuruş nezir vereceklerini kabul etmişlerdir. Bu hüccete göre, Antep evlerinde kullanılan taşların cinsi ve ölçüleri ise şunlardır:

Havara taşı: Taş ocaklarından çıkarılırken çok yumuşak, yazın güneşte sertleşen, kışın tekrar yumuşayan beyaz ve sarı renklidir. Daha çok bahçe duvarlarının üst kısımları ile odaların iç kısımlarında kullanılmıştır (Güzelbey 1960: 5). Ölçüleri, uzunluğu (tûlu) 18, 16 veya 14, eni (arızı) 9 ve ayağı 7, 6 ve 5 parmak (1 parmak 3 cm²dir). Fiyatı ise 1000 adedi 20 kuruştur.

Keymihat muriyesi: Havaradan daha sert ve dayanıklı, bundan dolayı evlerin dış ve kuzey cephelerinde kullanılmıştır ölçüleri havara taşı ile aynı olup 1000 adedi 60 kuruştur.

Keymiyat acelesi: Acceli, beş tarafı yontulmuş, düzeltilmiş taştır. Yontulmamış tarafı duvarın iç kısmına gelir (Güzelbey 1960: 5). Ebatları, uzunluğu 20, 18, 16 ve genişliği 9, ayağı 7 veya 8 parmaktır. Fiyatı ise 1000 adedi 60 kuruştur.

Ev yapımında çalışanların görev ve günlük ücretleri de şunlardır:

Kahilcî: Buna ağızcı da denilmektedir. Taşların dışarıya gelen yüzler arasındaki yarıkları, kırıkları ve boşlukları kireç ve beyaz topraktan yapılmış harç ile doldurur ve sıvar (Güzelbey 1960: 149). Günlük ücreti 30 akçedir.

Hamâl: Yontucu ve nakkaşın hazırladıkları taşları ustaya veren ve ustaya yardım eden kişi (Güzelbey 1960: 5). Günlük ücreti 30 akçedir.

İrkeçî: Duvar örülürken ön ve arka korlar arasına doldurulan küçük taş ve haliklerle karışık harca irek denir. Bu harcı dolduran kimseye de irekçi denmektedir (Aksoy 1946: 433). Günlük ücreti 30 akçedir. Bunlardan başka ev yapımında çalışan diğer yapıcılarının günlük ve ücretleri ise şunlardır; **merammâtçılar** (*tamirciler*) 45 akçeye, **çamurcu** ve **tâş düşen** 24'er akçeye ve **fâil** (*amele*) 20 akçeyedir.

Gaziantep evi, taştan yapıldığı için daha dayanıklı ama geniş olduğu için de daha fazla işçilik isteyen bir yapıdır. Yapı malzemesi olarak taşın kullanılması; kalkerlerin bölgede bol bulunuşu, işlenmeye müsait olması, sıcak iklimlere karşı en yüksek derecede konforu sağlaması ve yazın serin kışın ise sıcak tutması gibi sebeplerle açıklanabilir.

Evlerin Değeri

Mahkeme kayıtlarındaki mülk satışlarının büyük bir kısmını ev satışları oluşturmaktadır. Çünkü ev, insanların soğuk ve sıcaktan korunmak ve barınmak için oluşturdukları bir mekândır. Ev satışları ile ilgili kayıtlardan evlerin fiyatlarının neye göre tespit edildiği hakkında bir bilgiye sahip olamıyoruz. Fakat günümüzde olduğu gibi mülkün değerini belirleyen bazı unsurlar bulunmaktadır. Bunlardan biri; ana cadde üzerinde olması (*tarik-i âm*) ve cami, külliye, okul gibi sosyal yapılara yakınlıktır. Bu duruma örnek ise Cevizlice Mahallesinde Mevlevihane bahçesine bitişik bir evin satışını verebiliriz. Evin iki sekili büyük bir odası ve hazinesi, bir tabakası, matbah, kiler ve avlusu bulunmaktadır. İki odalı ev satışlarından tespit ettiğimiz en yüksek fiyata sahip olan bu ev 325 esedî kuruşa satılmıştır. Evin değerini belirleyen bir başka unsur da yeni veya eski oluşudur. Harabe ev olarak geçen evlerin fiyatı aynı özellikte olan evlerden daha düşüktür. Örneğin bir odalı harabe ev 8 esedî kuruşa (GŞS 33-163/1), iki odalı harabe ev 12 esedî kuruşa satılmıştır (GŞS 27-18/1). Müstemilâtının fazla olması (oda sayısı, kiler, eyvan, mağara, su kuyusu, ahır ve samanlık gibi.) ev fiyatını belirleyen bir başka sebeptir. Konak tipi değimiz evleri buna örnek verebiliriz (GŞS 22-91/2; GŞS 24-132/1; GŞS 43-128/3; GŞS

47-77/2). Evin bulunduğu mahallenin güvenlik açısından emniyetli olup olmaması da evin değerini belirleyen bir başka unsurdur. Buna örnek vermek gerekirse Kale Mahallesi verebiliriz. Bu mahallede satılan evler, aynı özellikteki diğer mahallelerde satılanlardan daha pahalıdır (GŞS 25–131/4; GŞS 26–114/2; GŞS 26–114/2; GŞS 35–79/2). Buna en güzel örnek, Ali Çelebi'nin İbrahim Beşe'ye 350 esedî kuruşa sattığı evdir (GŞS 25–163/1). Bir odalı evlerin en pahalısı olan be ev, bir aşağıda oda, kiler, mutfak, ahır ve avludan meydana gelmektedir.

Oda sayısının fazla olması da evin fiyatını artıran sebeplerden biridir. Satışı yapılan evlerin odalara göre tasnifleri yapılarak fiyatları tablolar halinde gösterilmiştir.

Tablo 4. Tek Odalı Evlerin

Miktar	Sayı	Yüzde
1–10 kuruş	6	% 4
11–20 kuruş	25	% 17
21–30 kuruş	28	% 19
31–40 kuruş	29	% 20
41–50 kuruş	25	% 17
51–100 kuruş	21	% 14
100 kuruştan fazla	13	% 9
Toplam	147	%100

Tablo 4'ten de görüldüğü üzere tek odalı evlerin fiyatları 11 ile 100 esedî kuruş arasında düzenli bir dağılım gösteriyor. Bu grubun en ucuz evi Şehreküstü Mahallesi Rana Hanım'ın 6 esedî kuruşa Mehmet'e sattığı evdir (GŞS 27–22/1). Ayrıca satışı yapılan tek odalı evlerin en ucuzudur. Daha sonra 8 esedî kuruşa satılan harabe bir ev gelmektedir (GŞS 33–163/1). Bu grubun en yüksek fiyatlı evi Kale Mahallesi Ali Çelebi'nin İbrahim Beşe'ye 350 esedî kuruşa sattığı evdir (GŞS 25–163/1). Bunu, 160 esedî kuruş ile Yahni Mahallesi Eser Hanım'ın kocası Ömer'e sattığı ev (GŞS 31–40/2) ile el-hâc Zeynel'in Çukur Mahallesi 150 esedî kuruşa Mehmet Ağa'ya sattığı ev izlemektedir (GŞS 32–180/1).

Tablo 5. 2 Odalı Evlerin Fiyatı

Miktar	Sayı	Yüzde
10–20 kuruş	11	% 6
21–30 kuruş	20	% 10
31–40 kuruş	21	% 10
41–50 kuruş	30	% 14
51–60 kuruş	27	% 13
61–70 kuruş	17	% 9
71–80 kuruş	14	% 7
81–90 kuruş	11	% 6
91–100 kuruş	15	% 8
101–150 kuruş	21	% 11
151 kuruştan fazla	11	% 6
Toplam	198	% 100

İki odalı olarak tasnif ettiğimiz ev satışları ise Tablo 5’te de görüldüğü üzere incelediğimiz evlerin yarısına yakını oluşturmaktadır. Bu kategorideki ev fiyatları daha çok 21 ile 60 esedî kuruş arasında yoğunlaşmaktadır. Bu evlerin en ucuzu Şehribanu’nun Boyacı Mahallesinde Mustafa’ya 15 esedî kuruşa sattığı evdir (GŞS 39–54/3). Bunu Bayram’ın Ammu Mahallesinde 16 kuruşa el-hâc Mustafa’ya sattığı ev izlemektedir (GŞS 34–73/2). Bu grubun en pahalı evi 325 esedî kuruşa Hatice Hatun’un Cevizlice Mahallesinde Halil Ağa’ya sattığı evdir (GŞS 30–117/2). Bunu 235 esedî kuruş ile Mehmet Bey’in, Mustafa’ya sattığı Şehreküstü Mahallesindeki evi izlemektedir (GŞS 33–312/3).

Üç odalı ev kategorisi bir ve iki odalı evlere göre daha azdır. Tablo 6’da görüleceği üzere bu evlerin fiyatları önceki diğer iki gruba göre de pahalıdır. Bu evlerin fiyatlarının %70’inin 51 ile 200 esedî kuruş arasında yoğunlaşmaktadır. Bu kategorinin en ucuz evi, Mustafa’nın Kürkcüyan Mahallesinde 10 esedî kuruşa oğlu el-hâc Hasan’a sattığı evdir (GŞS 29–138/1). Bunu 11 esedî kuruş ile Kürtüncüyan Mahallesinde Ebubekir’in kardeşi Hüseyin’e sattığı ev izlemektedir (GŞS 20–124/4). Bu grubun en pahalı evi ise 390 esedî kuruşa

Mehmet Çelebi'nin Ammu Mahallesiinde es-seyyid el-hâc Mehmet'e sattığı evdir (GŞS 26–38/4). Bunu 335 esedî kuruş ile Züemadan el-hâc Mehmet Ağa'nın, İbn-i Eyüb Mahallesiinde el-hâc Bektaş'a sattığı ev takip etmektedir (GŞS 34–51/2).

Tablo 6. 3 Odalı Evlerin Fiyatı

Miktar	Sayı	Yüzde
10–50 kuruş	21	% 23
51–100 kuruş	41	% 43
101–150 kuruş	14	% 15
151–200 kuruş	9	% 10
201 kuruştan fazla	8	% 9
Toplam	93	% 100

Bu grubun sonucusu dört ve daha fazla odalı evlerdir. Oda sayısı fazlaştıkça ev miktarı azalmakta ve fiyatları da doğal olarak yükselmektedir. Bu kategorideki evlerin %70'den fazlasının fiyatları, 51 ile 300 esedî kuruş arasında yoğunlaştığı Tablo 7'de görülmektedir. Bu grubun en ucuz evi Şarkıyan Mahallesiinde İsmail'in 13 esedî kuruşa Hüseyin'e sattığı evdir (GŞS 40–182/2). Bunu Döndü'nün Çukur Mahallesiinde el-hâc Mustafa'ya 26 esedî kuruşa sattığı ev izlemektedir (GŞS 20–36/3). Bu grubun en pahalı evi Mehmet Çelebi'nin İbn-i Eyüb Mahallesiinde 750 esedî kuruşa Mirahur Abdurrahman Ağa'ya sattığı evdir (GŞS 33–15/3). Bunu Abdurrahman Ağa'nın İbn-i Eyüb Mahallesiinde “zimmî” Çopur'a 700 esedî kuruşa sattığı ev takip etmektedir (GŞS 35–83/1).

Tablo 7. 4 ve Daha Fazla Odalı Evlerin Fiyatı

Miktar	Sayı	Yüzde
10–50 kuruş	10	% 15
51–100 kuruş	18	% 26
101–150 kuruş	11	% 17
151–200 kuruş	7	% 11
201–250 kuruş	5	% 8
251–300 kuruş	7	% 11
301 kuruştan fazla	8	% 12
Toplam	66	% 100

Bir diğer ev grubu ise eyvanlı evlerdir. Bu evler pek fazla değildir. Fakat fiyatları diğer eyvanı olmayanlara göre fazladır. Tablo 8’de de görüleceği üzere en yüksek 101–200 esedî kuruş olurken diğerlerinde eşit bir dağılım olduğu görülmektedir. Eyvanlı evlerin en ucuzu Halil Çelebi’nin Tıslaki Mahallesinde Bektaş Ağa’ya 25 esedî kuruşa sattığı evdir (GŞS 34–106–2). Bu grubun en pahalı evi Bostancı Mahallesinde Ahmet Bey ve kardeşlerinin 1150 esedî kuruşa komşuları Hüseyin Ağa’ya sattıkları evdir (GŞS 26–37/3). Bunu İsmihan’ın Şehreküstü Mahallesinde Yeniçeri Osman Beşe’ye 900 esedî kuruşa sattığı ev izlemektedir (GŞS 21–128/2).

Tablo 8. Eyvanlı Evlerin

Miktar	Sayı	Yüzde
25–100 kuruş	9	% 23
101–200 kuruş	14	% 36
201–300 kuruş	9	% 23
301 kuruştan fazla	7	% 18
Toplam	39	% 100

Ev satışlarının fazla olduğu mahalleler daha çok nüfusun yoğun, güvenliğin daha çok olduğu iç mahallelerdir. Bu mahallelerin bir diğer özelliği de sosyal yapıların bulunması çarşı ve kaleye yakın olmalarıdır. Şehir merkezinden uzaklaştıkça satışların düştüğü görülmektedir.

Şehrin en fazla nüfusa sahip, sosyal binaların fazlaca bulunduğu (Kıvrım 2005: 25-30) Şhreküstü Mahallesi, 47 ev satışı ile en fazla satışın olduğu yerdir. Bunu 31 adet ile İbn-i Eyüb ve 30 adet ile Ammu mahalleleri takip etmektedir “Bkz. Tablo 9”. Bu da gösteriyor ki doğal olarak en kalabalık mahallelerde daha fazla alım satım yapılmaktadır. Demirci ve Hızır Çavuş Bostanı mahallelerinde 2, Şeyh Mescidi Mahallesiinde ise 1 adet ev satışı ile en az satış gerçekleşmektedir. Satışı yapılan evlerden ikisinin mahallesi tespit edilememiştir (GŞS 24-74/1; GŞS 24-85/2).

Ev satışları devletin resmi para birimi olan akçe ile değil de yabancı para birimi olan esedî ve riyali kuruş üzerinden yapılmaktadır. Ev satışlarında paranın bir kısmı bazı mallar verilerek de ödenmektedir. Bunlar, kumaş (GŞS 29-168/2; GŞS 33-312/3), kavuk (GŞS 20-104/2), buğday (GŞS 21-146/1; GŞS 34-107/4”, biber “GŞS 32-17/2) ve bargirdir (GŞS 35-83/1; GŞS 33-15/3).

Tablo 9. Mahallelere Göre Ev Satış Sayıları

Mahalle Adı	Ev Sayısı	Mahalle Adı	Ev Sayısı
Şehreküstü	47	Hayık Müslüman	12
İbn-i Eyüb	31	Seng-i Nakkaş	10
Ammu	30	Tışlâki	10
İbn-i Şeker	25	Tövbe	9
Kürkciyan	23	Cabi	9
Çukur	21	Hayık Zimmiyan	9
Akyol	21	İbn-i Kör	8
Ehlicefa	20	Kürtünciyan	9
Eblahan	19	Kale	8
Yahni	18	Kayser	8
Seng-i Hoşkadem	18	Kanalıcı	7
Cevizlice	17	Kozanlı	7
Tarla-yı Atik	16	Tarla-yı Cedit	7
Kızılca Mescid	15	Kayacık	5
Bostancı	14	Karasakal	4
Zincirli Kuyu	13	Kastel	3
Şarkıyan	13	Hızır Çavuş Bostanı	2
Seng-i Tavail	13	Demirci	2
Beg	12	Yeri belli değil	2
Ali Neccar	12	Şeyh Mescidi	1
Boyacı	12		
Toplam		542	

Tablo 10. Ev Satan ve Alanların Unvanları

Satan ve Alanların Unvanları	1 Odalı ev		2 Odalı ev		3 Odalı ev		4 ve Daha Fazla Odalı ev		Eyvanlı ev	
	Satıcı	Alıcı	Satıcı	Alıcı	Satıcı	Alıcı	Satıcı	Alıcı	Satıcı	Alıcı
Ağa	-	1	1	3	-	2	1	1	2	5
Alaybeyi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Beşe	5	5	7	11	1	3	-	1	1	1
Bey	3	3	2	6	3	4	2	4	4	2
Çavuş	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Çelebi	2	3	2	5	1	2	-	1	2	4
Derviş	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-
Efendi	-	1	1	2	-	-	-	-	1	-
El-hâc	8	13	20	24	10	8	2	9	6	12
Mıhırbaşı	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Molla	-	4	2	3	-	2	-	-	1	1
Mütesellim	-	-	-	-	-	2	-	-	1	2
Serdar	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Seyit	5	-	4	2	2	2	-	-	1	2
Şeyh	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-

Satışlardan alan ve satanların unvanlarını, cinsiyetlerini de öğrenmekteyiz. Tablo 10 da görüldüğü üzere bu unvanlar, Ağa, Alaybeyi, Beşe, Bey, Çavuş, Çelebi, Derviş, Efendi, el-hâc, Mıhırbaşı, Molla, Mütesellim, Serdar, Seyit ve Şeyhtir. Bu kimselerin sattıkları ve aldıkları evler diğer sıradan kişilerinkinden daha pahalıdır. Bunlardan önemli şahsiyetlere örnek vermek gerekirse, Aziz Sancağı Mütesellimi Şeyh Ali Bey'in, Akyol Mahallesindeki evini Ayıntab mütesellimi olan Ramazan Ağaya satması (GŞS 24-132/1), bir diğer Ayıntab müteselli olan Ömer Ağa'nın Çukur Mahallesinden üç adet ev satın almasıdır (GŞS 25-154/4; GŞS 25-157/3; GŞS 25-158/3). Ev satın alan bir diğer önemli kişi ise, Cevizlice Mahallesinden ev satın alan Mevlevi şeyhi olan eş-şeyh Mehmet Çelebi İbn-i Şaban Dede'dir (GŞS 26-48/3). Cevizlice Mahallesinden ev alan bir diğer önemli kişi ise Ruha (Urfa) Alaybeyi Hasan Ağa'dır (GŞS 33-297/2).

Ev alıp satanların büyük bir kısmını erkekler oluştururken azımsanmayacak sayıda kadınlar da ev alıp satmaktadırlar. Bir odalı evlerde 27 kadın ev satarken 8'i de almaktadır, iki odalı evlerde 31 kadın ev satarken, 8 kadın almaktadır, üç odalı evlerde ise 14 kadın ev alırken 4'ü satmakta ve dört ve daha fazla odalı evlerdeyse 11 kadın ev satarken 2'si almaktadır. Eyvanlı evlerde de 12 kadın ev satarken 2'si almaktadır. Satıcıların %82'sini erkekler oluştururken (447), %18'ini kadınlar oluşturmaktadır (95). Alıcılarda durum daha farklıdır. Satışı yapılan evlerin %96'sını erkekler alırken, kadınlar % 4'de kalmaktadır. Kadınların ev almaktan ziyade satmalarının nedeni, ölen kocalarının borçlarını ödemek ve küçük çocuklarının nafakalarını temin etmek içindir (GŞS 21-94/1; GŞS 31-23/5; GŞS 36-70/2; GŞS 39-187/4; GŞS 43-94/1).

Ev satışlarında dikkat çeken bir diğer husus da dinî aidiyettir. Müslümanlarla zimmîler birbirlerine ev alıp satmaktadırlar. Bir odalı evlerde 4 zimmî birbirlerine ev satarken, 5 zimmî Müslüman'a, 5 Müslüman da zimmîye ev satmaktadır. İki odalı evlerde ise, 3 zimmî Müslüman'a ev satarken 8 Müslüman da zimmîye ev satmaktadır. Bir evde zimmîler birbirlerine satmaktadırlar. Üç odalı evlerde ise, 1 zimmî Müslüman'a ev satarken, 5 Müslüman da zimmîye ev satmakta ve 1 adet satışta zimmîler arasında gerçekleşmektedir. Dört ve daha fazla odalı evlerde ise, 2 zimmî Müslüman'a ev satarken, 4 Müslüman da zimmîye satmaktadır. 2 evin satışı ise zimmîler arasında gerçekleşmektedir. Eyvanlı evlerde 1 zimmî Müslüman'dan ev almaktadır. Bu da gösteriyor ki Müslümanlarla zimmîler aynı mahallelerde yan yana oturmakta ve aynı tip evlerde yaşamaktadırlar.

Ev satışlarının bir kısmı da akrabalar arasında gerçekleştirilmiştir. Bu tür satışlarda en fazla koca, eşine ev satmaktadır. Satış kayıtlarında belirtilmemesine rağmen belki kocaların karılarına evlenirken vermeyi taahhüt ettikleri peşin mihr (*mihri mu'accel*) veya sonraya bırakılmış mihr (*mihri mü'accel*) karşılığında satmış olabilirler (Kıvrım 2007: 370-382). Buna örnek vermek gerekirse, Ahmet Çavuş, Karasakal Mahallesindeki evini eşi Hayrünnisa Hatuna 160 esedî kuruşa satması (GŞS 22-93/4). Diğer satışlar ise, kadın kocasına "GŞS 31-40/2; GŞS 32-66/1", Baba, oğluna (GŞS 30-40/2; GŞS 31-21/1), kızına (GŞS 34-129/6) ve Anne kızına (GŞS 33-43/3) ev satmaktadırlar. Bu tür satışları yapılan evler, emsallerine göre biraz daha ucuz satılmaktadır.

Akraba arasındaki ev satışlarının yanında yakınlarından irsen intikal eden ev hisselerini diğer hissedara satanlara da rastlanmaktadır. Mesela Ümmügülsüm, Akyol Mahallesindeki evde olan üçte bir (*sülüüs*) hissesini kardeşi Mehmet Çelebi'ye 90 esedî kuruşa satmıştır (GŞS 33-190/1). Mirasçıların hisselerini ortaklaşa olarak akraba olmayan birine sattıkları da görülmektedir. Satışı yapılan evlerin 40 adedi bu şekilde gerçekleşmektedir (%7) (GŞS 21-131/1; GŞS 24-119/2; GŞS 26-54/3; GŞS 36-168/1). Bunların ev

satmaları, kendi evlerinin olması ya da evin ortaklaşa kullanımının mümkün olmaması veya Ahmet Bey, annesi ve kız kardeşleri ile vereseli oldukları Bostancı Mahallesindeki evlerinin değerinin yüksek olması sebebiyle almaya güçlerinin yetmemesini örnek verebiliriz (GŞS 26-37/3).

Gayrimenkul satışlarında, satışın niçin yapıldığı pek çok kayıta belirtilmezken, bazı kayıtlardan satış sebebini öğrenebilmekteyiz. Bunlar; ölen kişinin mahkemece tescil edilmiş bir başkasına olan borcunu ödemek (GŞS 21-216/2; GŞS 33-76/4; GŞS 34-197/3; GŞS 40-216/3), yetim ve öksüz kalan çocuklarının nafakalarını temin etmek (GŞS 22-178/2; GŞS 25-51/3; GŞS36-121/4;GŞS39-187/4) ve yine ölen kişinin karısına olan ertelenmiş mihrini (*mıhr-i mü'ecceli*) ödemediğinin mahkemece tescil edilmesi ile ve mihrin ödenmesi (GŞS 30-27/1; GŞS 33-184/1) için yapılan satışlardır. Bu evler satılmadan önce mahkmeden, ölen borçlunun başka satılacak malı olmadığına şahitlerle ispatlanıp izni alınması gerekirken, küçük yetimlerin nafaka ve kisveye çok acil ihtiyaçları olduğunu da mahalle ahali mahkemeye gelerek belirtmektedirler. Bunlardan sonra mahkeme mülkün satışına izin vermektedir. Bu satışlar genelde sük-ı sultanîde (çarşı) müzayedeli olarak yapılmaktadır. Bu tür satışların müzayedeli yapılmasının nedeni, mülkün normal yolla hemen satılamaması ve acil para ihtiyacıdır. Müzayedeli satış ile yapılan mülklerin fiyatı, normal yolla yapılan mülklerden daha düşüktür. Bu tür satışlara örnek olarak, Kozanlı Mahallesinde sakin iken ölen Allahverdi'nin aynı mahalledeki evinin satışını verebiliriz (GŞS 36-78/3). Allahverdi öldüğünde üç küçük çocuğu yetim kalmıştır ve kendisinin de bir miktar borcu vardır. Bu borcun Allahverdi'nin terekesinden ödenmesi için küçüklerin vasisi olan amcaları Hüseyin'e mahkemece tembih edilmiştir. Küçük yetimlerin nafakaya da ihtiyaçları olduğuna dair mahalle ahali mahkemeye gelerek şahitlik etmişlerdir. Allahverdi'nin terekesinde evinden başka satılacak malı olmadığından mahkeme aynı mahallede hudutları belli olan bir aşığıda oda, bir mutfak, bir mağara, su kuyusu ve avlusu olan evin, borcun ödenmesi ve çocukların nafakası için satışına izin vermiştir. Ev bir gün müzayede edilip Abdüsselam'dan başka talipli çıkmadığından 65 kuruşa Abdüsselam'a satılmıştır. Bir diğer müzayedeli satışa örnek ise Cevizlice Kurbu Mahallesinde hanımları Fatma ve diğer Fatma'nın ertelenmiş mihrlerinin ödenmesi için müteveffa Bereket'in evinin satışdır (GŞS 30-27/1). Fatma ve diğer Fatma'nın 6 esedî kuruş ertelenmiş mihrlerinin ödenmesi için Bereket'in aynı mahallede hudutları belli olan bir beyt ve avlusu olan evinin satış için izin alınmıştır. Adı geçen ev müzayede edilip Hüseyin'e 10 esedî kuruşa satılmıştır.

Müzayedeli satışlar yukarıdaki örnekte olduğu gibi bir günde satılabileceği gibi, Kürkciyan Mahallesinde sakin iken vefat eden Mehmet'in çocuklarının nafakası için satılan evin alıcısı çıkmadığı için birkaç gün müzayedesini sürmüştür (GŞS 35-113/1).

İslam hukukuna göre satışı yapılacak gayrimenkul ilk önce ona komşu veya ortak olanın hakkıdır. Bu nedenle gerçekleşen gayrimenkul satışlarında ilk önce komşunun alıp almayacağı sorulmakta ve sonra satış yapılmaktadır. Komşuya sorulmadan ev, arsa, bağ ve tarla gibi akarların bir başka yabancıya satıldığı zaman komşunun bu malları geri alma gibi bir hakkı vardı. Bu hakka şuf'a hakkı denmektedir (Zuhâyli 1994: 269-270), (Bilmen 1968: 131), (Molla Husrev 1980: 340). Bir başka deyişle, satılan bir akarı, ona komşu veya ortak olan kimsenin öncelikle satın alabilme hakkıdır. Şuf'a hakkının kullanılmasının sebebi, mahalleye sürekli kalmak için gelebilecek bir yabancıнын zararını önlemektir.

Yapılan ev satışlarında yukarıdaki kurala bağlı kalınarak genellikle aynı mahalledeki bitişik komşulara satılmakta veya teklif edilmekte, komşular almadıkları zaman diğer alıcılara satılmaktadır. Fakat bazen buna uyulmadığı da görülmektedir. Tarlayı Atik Mahallesinden Ali evini bitişik komşusu Hasan'a değil de Halil'e 75 esedî kuruşa satmıştır. Bu satışı öğrenen Hasan, şuf'a talebinde bulunmaktadır. Şuf'a istediğini şahitlerle ispatlayan Hasan, evi 75 esedî kuruşa kendisine satılmasını mahkeme aracılığı ile sağlamıştır (GŞS 30-127/3). Bir diğer örnekte ise Kürtünciyan Mahallesinden Ömer, komşusu Yusuf'un evini, Cuma Beşe'nin 48 kuruşa satın aldığını öğrenince şuf'a hakkını kullanarak, evin yine aynı bedel ile kendisine satılmasını sağlamıştır (GŞS 33-344/2). Bu örneklerde de görüleceği gibi bazı komşuların evlerini satarlarken bitişik komşularına satmak istemedikleri görülmektedir. Bu kişiler muhtemelen komşuları ile aralarında anlaşmazlık olduğundan komşusuna haber vermeden bir başkasına satmaktadırlar.

Sonuç

Gaziantep'te ailenin yaşadığı mekân olan ev, sıcak iklimin etkisi, İslâm dininin aile yaşantısının gizliliğine verdiği önem ve aile yapısının ataerkil olmasıyla kendi içine dönük bir avlu etrafında biçimlenmiştir. Sofasız plan tipinde olan Gaziantep evlerinde avlu, odalar arasında geçişi sağlayan evin merkezi durumundadır. Odalar avlu etrafında sıralandığı için evlerin %70'inden fazlası iki ve daha fazla odaya sahiptir. Oda sayısının çok olması evde yaşayan ailelerin kalabalık olduğunun kanıtıdır.

Gaziantep evleri bölgede bol bulunan taştan yapılmıştır. Taştan yapılan evler daha sağlam ve konforludur. 18. ve 19. yüzyıllarda yapılan bu evlerin bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır. Ev yapımında kullanılan taş ölçüleri eski zamanlardan beri hiç değişmemiştir. Bazen taş kesen taşçıların bu ölçülere uymadığı görülmektedir. Ev yapımında çalışan ustalar taş ölçülerinin eksikliğini kabul etmeyip, taşçıları mahkeme aracılığı ile belirlenen ölçülere uymalarını sağlamaktadırlar.

Ev satış değerleri de evin sosyal ve dini kurumlara, çarşı ve kaleye yakınlığı, yeni ve harabe oluşu, oda ve müstemilatının fazlalığına göre belirlenmektedir.

Nüfusu, sosyal ve dini yapıları fazla olan mahallelerde ev satışları daha çok olurken, kalabalık olmayan ve şehrin merkezinden uzak olan mahallelerde satış miktarı azalmaktadır. Toplumun önde gelen ve saygın kişilerin aldıkları ve sattıkları evler diğer sıradan kişilerininkinden daha pahalıdır. Kadınlar da ev alıp satmaktadırlar. Kadınların daha çok satıcı durumunda olmalarının nedeni, ölen kocanın mahkemece tespit edilmiş borcunu ödemek veya küçük çocuklarının nafakasını karşılamaktır. Müslümanlarla zimmîler birbirlerinden ev almakta ve satmaktadırlar. Bu da gösteriyor ki Müslümanlarla zimmîler aynı mahallelerde yan yana oturmakta ve aynı tip evlerde yaşamaktadırlar.

Ev satışlarında, evi satın alma hakkı İslam hukukunun önce eve bitişik komşu veya ortakların hakkı olduğu için yapılan satışlarda buna uyulduğu görülmekte, nadirde olsa bu kuralın göz ardı edildiği de görülmektedir.

Kaynakça**Gaziantep Şer'îye Sicilleri**

20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 43, 47, 51 ve 122 numaralı siciller.

Diğer Kaynaklar

- AKSOY, Mustafa, (1996). “Sosyal Tarih Açısından “Ev”, “Bark” ve “Evlilik” Kavramlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*: 101: 53–56.
- AKSOY, Ömer Asım, (1946). *Gaziantep Ağzı*, C.III, İstanbul, İbrahim Horoz Basımevi.
- ALKAN, Turan, (1992). “Ev ve Ailenin Değişimi”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. II: 786-801.
- ATACAN: Erkan, (1996). *Geleneksel Gaziantep Evleri Plân ve Form Özellikleri*, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ATALAR, Ali, (2004). *Osmanlı Dönemi Antep Evleri*, İstanbul, Kanaat Basımevi.
- AYVAZOĞLU, Beşir, (1992). “İnsan, Ev, Çevre”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. II: 770-771.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, (1968). *Hukukî İslâmiye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, C. VI, İstanbul, Bilmen Yayınevi.
- ELDEM, Sedat Hakkı, (1984). *Türk Evi Osmanlı Dönemi*, C. III, İstanbul, Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı.
- ELDEM, Sedat Hakkı, (1968). *Türk Evi Plan Tipleri*, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi.
- EVLİYA ÇELEBİ, (1935). *Seyahatname*, C. IX, İstanbul, İkdâm Matbaası.
- GÖĞÜŞ, M. Oğuz, Tarihsiz. *İlk İnsanlardan Bugüne Çeşitli Yönleriyle Gaziantep*, Cihan Ofset.
- GÜNAY, Reha, (1999). *Türk Ev Geleneği ve Safranbolu Evleri*, İstanbul, Yem Yayın.
- GÜZELBEY, Cemil Cahit, (1960). “Gaziantep’te Yapıcılık” *Gaziantep Kültür Dergisi*, C. III: 245–246.
- KIVRIM, İsmail, (2007). “XVII. Yüzyılda Gaziantep Şehrinde Ailenin Oluşumu (1650–1700)”: *Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*: 22: 357–392.

- KIVRIM, İsmail, (2005). *Şer'ıye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Konya ve Ayıntâb Şehirlerinde Gündelik Hayat (1670–1680)*: Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- KUBAN, Doğan, (1995). “Türk Ev Geleneği Üzerine Gözlemler”, *Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler*: 225–240.
- MOLLA HUSREV, (1980). *Gurer ve Dürer Tercümesi*, (çev. Arif Erkan), C.III. İstanbul, Ensar Neşriyat ve Dağıtım.
- YENER, Şakir Sabri, (1960).“Gaziantep'te 182 Yıllık Bir Ev”, *Gaziantep Kültür Dergisi*, C. III: 163–164.
- YILMAZ, Fikret, (1999/2000). “XVI. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Mahremiyetin Sınırlarına Dair” *Toplum ve Bilim* 83: 92–109.
- ZUHÂYLİ, Vehbe, (1994). *İslâm Fıkı Ansiklopedisi*, (çev. Beşir Eryarsoy, H. Fehmi Ulus, Abdurrahim Ural, Yunus Vehbi Yavuz, Nurettin Yıldız), C.VII, İstanbul, Risale Yayınları.

Ek. 1

Tâşların Miktârı ve Yâpuçuların Nizâm Hücçetidir. (GŞS 122-95/1)

Mahmiye-i A'yuntâbda vâki binâ tâ'ifesinden hâla mi'âr-ı hâssa vekili el-hâc Mehmed bin Usta Yusuf ve Tonbâk oğlu el-hâc Mustafa ve Hachac oğlu seyit el-hâc Mustafa ve Mi'mârbâşı oğlu es-seyyid Mehmed Çelebi ve Şekerci oğlu Usta Mehmed ve Mezid oğlu Ahmet ve Zimmî Usta Kızıl ve karındaşı oğlu Zimmî Melkun ve Kölesi oğlu Allahverdi nâm kimesneler ve merkebciler tâ'ifesinden el-hâc Emin ve Gücügeli Seyit Ali ve Emir Ali oğlu Ali ve Köse Ömer oğlu Ahmed ve Üveys oğlu Ömer ve Taşçılar tâ'ifesinden Tombak oğlu Abdullah ve Terzi oğlu Hüseyin ve Abdurrahman Beşe ve Emir Ali oğlu Ali ve oğlu Seyit Mehdi ve Silmecî oğlu Ömer Beşe ve Şebekeci oğlu Mehmed ve Köse Ömer ve el-hâc Emin oğlu Ahmed ve Zimmî İsa oğlu Serkiz nâm kimesneler meclis-i şer'a hâtir-ül lazimüt-tevkirde her biri takrirü kelâm idüb beldemizde bina için kat' olunan tâşların tül ve a'rzları müruru eyyam ile nizâm-ı kadime müğâyir ve ırğad makûlesi dahi ücretlerinde hakkı insâfî tecävüz ve ol vecihle i'bâdullaha zurur ve hasârat zâhir olmağla esnâfımızdan müsinn ve ihtiyâr olanlar ma'rifeti ve marifet-i şer'ile kadimesi beyân ve müceddiden hücçet-i şer'îye ile ilâ mâşaallahu te'âla mikdârları a'yân olunmağı taleb ve iltimaslarımıza binâen havâra tâşının tülü ba'zan onsekiz ve ba'zan onaltı ve ba'zan ondört ve a'rzan dokuz ve ayâğı yedi ve ba'zan altı ve ba'zan beş parmak olub beher bin havâra tâşı yigirmi guruş ve kezalik keymihat müruyesi ta'bir olunân tâşın dahi tülü ve a'rzı ve ayağı bu misillü olub beher bin keymihat müruyesi altmış guruş ve keymihat accelisi ta'bir olunân tâşın dahi ba'zan yigirmi ba'zan onsekiz ba'zan onaltı ve a'zan dahî dokuz ayâğı yedi veyâhud sekiz parmak olub beher bin keymihat accelisi yine altmış guruşa beher tabaka üçer akçeye kahilcî ve hamâl otuzar akçeye irkeci otuzar akçeye merammâtçılar kırkbeşer akçeye çamurcu ve tâş düşen yigirmidörder akçeye fâil yigirmi akçeye ücreti kat' ve cümlemiz râzı olub ba'del yevm zikr olunân tâşları kat' edenler nâkis kat' etmeyüb ettiği süredde yonücû yonmayüb merkebcî götürmeyüb usta olanlar yabmayüb ve ücret-i mezkûreden ziyâde almayüb vel hâsıl bu nizâma muğâyir hareket idenleri hûkkâma haber virmeğe cümlemiz ta'ahhüd eyledik fi mâ ba'd hılâf-ı zühûr ider ise mahkeme-i şerife ta'mîrine yüz kuruş nezirî kabûl eyledik takrîrlerimiz tahrir ve istihkâmen hücçet-i şer'îye olunsun dediklerinde gibbüttastik-ül mü'teber mâ vâki'a bittaleb ketb olundu. Hurruren fi yevmüssâlis vel i'srîn Cemâziye'l-evvel lisene semanûn ve seb'in ve mie ve elf

Ek 2. Resimler*

Resim 1. Oda eşikliği (G. Gül)

Resim 2. Nacarlı oda (A. Atalar)

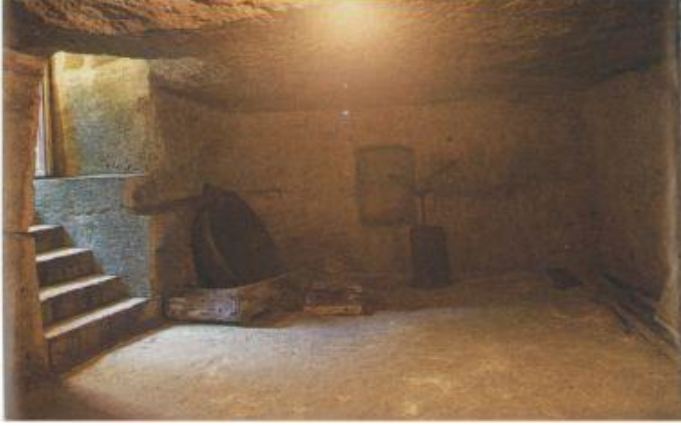
* Resimler Ali Atalar'ın *Osmanlı Dönemi Antep Evleri* isimli kitabı ile Gonca Gül'ün *Gaziantep İli Bey (Kayacık) Mahallesi Geleneksel Doku Koruma ve Geliştirme Önerisi* isimli yüksek lisans tezinden alınmıştır.

Resim 3. Odadan görünüm (G. Gül)

Resim 4. Çıkma(A. Atalar)

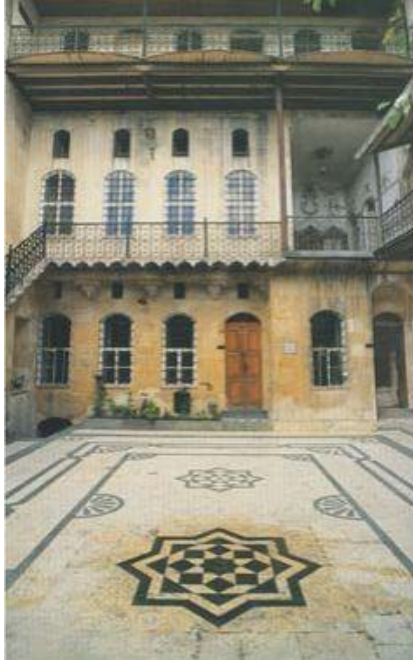
Resim 5: Mağara (G. Gül)

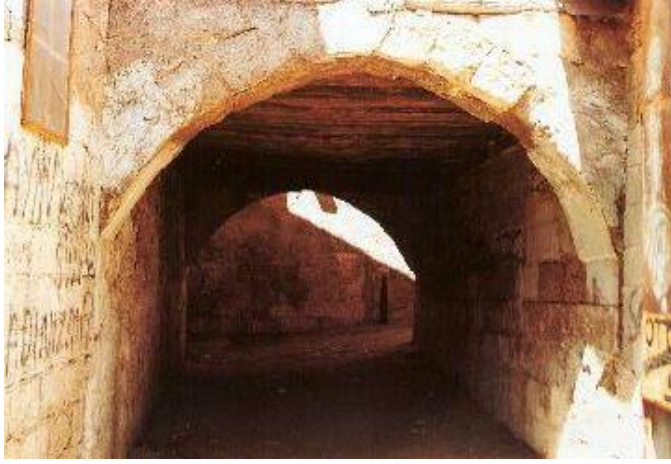
Resim 6. Çeşme (G. Gül)

Resim 7. Eyvan, avlu ve gane (G. Gül)

Resim 8. Alt, üst odalar ve avlu (G. Gül)

Resim 9. Kabaltı (A. Atalar)

Resim 10. Su Kuyusu (A. Atalar)

OSMANLI BOSNA'SININ AVRUPALI MİRASI

York NORMAN

Özet

Bu makale, 15. yüzyılın ortasından başlayıp 16. yüzyılı da içine alacak şekilde Bosnalı Müslümanların tarihlerinin yeniden değerlendirilmesidir. Çoğu Osmanlı Bosna tarihçilerinin inandığı, bu Balkan ülkesinin erken dönem Avrupa yakın çağ tarihindeki temel sosyo-ekonomik ve dinsel eğilimlerden bir şekilde izole edildikleri şeklindeki baskın görüşlerinin aksine, Bosnalı Müslüman topluluğunun oluşumunun büyük bir ölçüde din değiştirme ve genişleyen ticari ekonomiler konusunda Avrupalı ve global temayülleri yansıttıklarını tartışmaktayım. Çalışmam, Saraybosna ve onu çevreleyen hinterlandın din değiştirme modellerini özellikle de Saraybosna'nın hızla gelişen ekonomisine bağlı olan köylülerin ve azat edilmiş kölelerin din değiştirme modellerini gösterdiği gibi bu grupların bu şehrin tahıl marketi ve nakit kredi kurumlarının gelişmesinde de başat bir rol oynadıklarını ortaya koymaktadır. Bu eğilimler, Osmanlı Bosnası'nın yeni bir din benimsediklerini ve imparatorluk yönetiminden yararlandıklarını canlandırmaktadır. Öte yandan, Avrupa ve ötesinde hızla genişlemekte olan toplumlara benzer bir şekilde hareket etmişlerdir.

Anahtar kelimeler: Bosna, Osmanlı İmparatorluğu, şehirleşme çalışmaları, İslamlaşma

Ottoman Bosnia's European Legacy

Abstract

This article gives a general re-evaluation of the history of Muslims in Bosnia from the mid 15th through 16th centuries. Contrary to the dominant view of many historians of Ottoman Bosnia that this Balkan country was somehow isolated from the main socio-economic and religious tendencies in early modern Europe, I argue that the formation of the Bosnian Muslim community largely reflected European and global trends of conversion and expanding

commercial economies. My study of Sarajevo and its surrounding hinterland not only reveals that conversion patterns, particularly of peasants and manumitted were tied to Sarajevo's burgeoning economy, but also that these groups played a predominant role in developing this cities grain market and cash credit institutions. These trends illustrate that Ottoman Bosnia accepted a new religion and benefited from imperial rule, yet functioned very similarly to other flourishing societies in Europe and beyond.

Key words: Bosnia, Ottoman Empire, urban studies, islamization

Birçok Batılının gözünde İslam denildiğinde ilk akla gelen resim belirgin bir biçimde negatiftir. Papa Benedict'in iki yıl önce vermiş olduğu Muhammed'in temel olarak akla dayanmayan özelliği ve inananın İslam'ı kılıç zoruyla yayması gerektiği şeklindeki inatçı tutumu hakkındaki konuşmasını umarım hatırlarsınız. Diğer yakın zamanlardaki tartışmalar, örneğin Danimarkalı bir gazetenin basmış olduğu Muhammed hakkındaki sarkastik karikatürler de aynı mesajın altını çizdi: İslam temelde doğası gereği Batı uygarlığı ile uyuşamaz.

Erken Yakın Çağ Bosna tarihini inceleyen bir grup gözlemciler de Müslüman toplumunun oluşumunu büyük ölçüde aynı gözle incelerler. Bu gözlemciler, Bosnalı Müslümanlar, Ortodoks Sırp ve Katolik Hırvatlar arasındaki çatışmayı son şekilde on beşinci yüzyılın ortasında gerçekleşen Osmanlı fethinin sonucu olarak görürler--Saraybosna şehrinin etrafındaki merkezi topraklarda, çoğu Bosnalının İslam'a yönelik din değiştirmeye başladıkları zaman. Kimileri, örneğin Sırp ve Hırvat milliyetçileri Osmanlı'nın yerli Bosnalıların dinlerini köleleştirme ya da aşırı vergilendirme baskılarıyla değiştirdiklerini öne sürerler (Srecko 1984: 68,79). Öte yandan Bosna milliyetçileri ise Bosnalıların İslam'ı sadece sözde kabul ettiklerini ve kendilerine özgü bir Hristiyan mezhebi olan Bogomilizm'i özlerinde koruduklarını söyleyerek karşı bir arguman ileri sürerler.(Car, 1991: 205-209, Hadzijahic, 1977:13) Bununla birlikte her iki grup da, Osmanlı'nın hızlı yayılma döneminin sona erdiği on altıncı yüzyılın ortasından sonra Bosnalı Müslüman toplumunun gelişmesinin başarısızlığa uğradığı konusunda hemfikirdirler.(Todorov 1983: 1-18, Dzaja 1984: 1-22, Filipovic 1977: 176-178).

Erken dönem Osmanlı Saraybosnası üzerine olan çalışmamı bu tür soruları göz önünde bulundurarak çalışmaya başladım. Şanslıydım. Çünkü Saraybosna ve İstanbul'daki arşivlerden edindiğim zengin Osmanlı yönetimine ait birinci elden kaynaklar konuyu ana hatlarıyla incelememe izin verecekti. Bu kaynaklar tahrir defterleri, kanunnameler, fermanlar, şeriye sicilleri, vakıfnameler ve evkaf defterlerini içermekteydi.¹ Şurasını da ifade etmeden geçemeyeceğim: Ben ve pek çok araştırmacı bir kez daha şanslıydık. Çünkü kaynakların bilgisayara geçirilmiş olmaları arşivlerin dışında çok daha geniş kapsamlı bir araştırmaya izin vermektedir. Bu kaynaklara ulaşmış olmam bana din değiştirme nedenleri ve bunun Saraybosna ve hemen yakınındaki alandaki sosyo-ekonomik etkisine dair soruları başlı başına yeniden değerlendirmeme izin verdi.

Arşivlere gittiğim zaman anlamaya çalışmak istediğim en açık konu Müslüman toplumunun nasıl oluştuğu hakkında idi. Pek çok araştırmacı Saraybosna'nın çoğunun ve merkezi Bosna Müslümanlarının yerli muhtedi

¹ Merkezi Bosna Sancağı'na ait İcmal Tahrir Defterleri (1472) İstanbul, İstanbul Belediye Kütüphanesi, Nu. 0-76; Merkezi Bosna Sancağı İcmal Defterleri (1485), İstanbul, Başbakanlık Arşivi, TD Nu. 18; Merkezi Bosna Sancağı İcmal Defterleri (1516), İstanbul, Başbakanlık Arşivi, TD Nu. 56; Bosna Sancağı Mufassal Tahrir Defterleri (1489), İstanbul, Başbakanlık Arşivi, TD Nu. 24; Merkezi Bosna Sancağı İcmal Tahrir Defterleri (1520), İstanbul, Başbakanlık Arşivi, TD Nu. 57; Merkezi Bosna Mufassal Tahrir Defterleri (1528-1530); Detailed register of the province of central Bosnia (1540), İstanbul, Başbakanlık Arşivi, TD Nu. 211; Detailed register of the province of central Bosnia (1570), İstanbul, Başbakanlık Arşivi, TD Nu. 379; Detailed register of the province of central Bosnia (1604), Ankara, Tapu Kadastro, TD Nos. 477, 478, 479; Đurđev, Branislav, ed., *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvrnički, kliski, crnogorski, i skadarski sandžak*, Sarajevo: Monumenta orijentalna, 1957; Register of Important Affairs (*mühimme defterleri, 1554-1599*), (Nu. 4/ doc. 698, 5/96, 22/590, 23/815, 24/ 89, 24/476, 26/334, 35/29, 37/2898, 39/283, 39/556, 64/ 311, 66/69, 66/251, 72/113); Sarajevo Court Record No. 1 (1556-1558), Gazi Hüsrev Library; Sarajevo Court Record No. 2 (1563-1566), Gazi Hüsrev Library; Ayas Bey Pious Foundation Deed of Trust, *Sicil-i Evkaf* (1885), Gazi Hüsrev Library; Gazi Hüsrev Pious Foundation Deed of Trust, *Sicil-i Evkaf* (1885), Gazi Hüsrev Library; İsa Bey Pious Foundation Deed of Trust, *Sicil-i Evkaf* (1885), Gazi Hüsrev Library; Nebrdilo Hacı Ali Pious Foundation Deed of Trust, *Sicil-i Evkaf* (1885), Gazi Hüsrev Library; Detailed register of the pious foundations of Bosnia (*evkaf defter*) (1565), Maliyeden Müdevver, Nu. 625.

olduklarına doğru olarak işaret ederler (Zlata 1996: 109). Buna ek olarak, Bosna toplumunun İslam'a olan ruhsal çekiciliği ve Bosnalılar'ın Sufi tarikatlarına olan ilgileri konusunda güvenilir çalışmalar vardır. (Hadzizahic 1977: 7-12, Soloviev 1948: 1-14, 42-78)

Araştırmam, din değiştirmedeki sosyo-ekonomik faktörlerin tartışılması ve özellikle de Saraybosna'nın özgür bırakılmış kölelerinin ve büyük oranda toprak sahibi olma ayrıcalığını ele geçirmek isteyen köylülerin din değiştirmesi ile sınırlıdır. Toplumsal ve ekonomik etkenler bu din değiştirmeleri kapsamaktadır -örneğin kölelikten özgür bırakılma ve ekilebilir toprağı yerli Müslümanın tam olarak tekeli altında bulundurabilmesinin ön koşulu (Norman 2005: 60-69,90-107 Unpublished Ph. D. Dissertatio)- Bununla birlikte, bu tür İslamlaşma örneklerini, Hristiyan inançlarını korumak isteyenleri sonsuza değin küstüren "toplumsal bir şeytan" olarak adlandırmak büyük bir yanlış yargulama olacaktır. Din değiştirmelerin on beşinci yüzyılın sonu ve on altıncı yüzyılın ilk zamanlarında Avrupa ve başka yerleri silip süpüren bir din değiştirme sürecinin parçası olduklarını vurgulamak isterim.

İsveç'te ya da Safeviler'de olduğu gibi din değiştirme Bosna'da yukarıdan aşağıya doğru gerçekleşti. Bosna'daki ilk Müslümanlar aslında daha öncesinde var olan soyluları büyük ölçüde yerinden eden ve yeni şehri yeniden yaratan istilacı Osmanlı ordularının üyeleriydiler (Norman 2005: 76-85 Unpublished Ph. D. Dissertatio). Saldıran kuvvetlerin asıl temsilcisi, sınır boylarındaki garnizonlara dinsel ve sosyal kimlikleri göz önünde bulundurularak atanan yeniçeriler (Elit Osmanlı muhtedi birliklerinin bir parçasıydılar.) idi. Yönetici inancın üyeleri olarak yeniçeriler, Osmanlı ülküsüne daha az olasılıkla ihanet edebilirlerdi. Balkan kökenli olmaları nedeniyle Bosna hudut bölgesindeki yerel durumu ve dili daha iyi anlayabilirlerdi (Norman 2005: 76-78,80-81 Unpublished Ph. D. Dissertatio).

İsa Bey gibi yerel liderlerin yanı sıra bu yeniçeriler, Müslümanlardan oluşan büyük bir Saraybosna kurarak saltanatı güçlendirdiler. Yakın köylü ve köylü milisleri İslam'a döndürmeleri büyük ölçüde "baştina"nın dağıtılması ve miras yoluyla gelecek kuşaklara intikal etmesi olarak açıklanabilir (Baştina, hanelere verilen fakat erişkin bekâr erkeklere verilmeyen standart bir toprak tasarruf şeklidir.). On altıncı yüzyılın birinci yarısında Osmanlı otoriteleri, baştinaları çoğunlukla Müslümanlara verdiler. Bu politika, baştinaları iddia edebilmek ya da gelecek nesillere aktarmak için muhtemelen köylü ve köylü milisleri din değiştirmeye özendirici bir teşvikti (Norman 2005:96-101 Unpublished Ph. D. Dissertatio). Şehirde bunu pek

çok köleyi özgür bırakarak ve şehrin meydana gelen ekonomisi ve vakıf kuruluşlarında yeni inancı kabul etmeleri karşılığında bir yer vermeye söz vererek din değiştirmelerini gerçekleştirdiler. (Norman 2005: 60-69 Unpublished Ph. D. Dissertatio). Bu barışçıl din değiştirme modelleri, eski inançlarını koruyarak hükümdarlarına ihanet eden ve ölüme mahkum edilen diğer toplumlarla karşılaştırılır.

Osmanlılar'ın Saraybosna'da koloni kurmak için köleleri ve azat edilmiş köleleri kullanmaları *sürgün* politikası hakkında devam eden Osmanlı tartışmaları ile ilgilidir. Makedonya ve Doğu Balkanlar'daki Türk sürgünleri ya da İstanbul'daki Yunan ya da Ermeni sürgünleri gibi bu tartışmaların çoğu bir şehrin etnik dengesini etkileyen sürgünlerin etkisi üzerinde odaklandı. Heath Lowry ve Halil İncalcık'ın her ikisi de sürgünlerin II. Mehmed zamanında saltanatı pekiştirerek imparatorluğa büyük bir şekilde yardım ettiklerini vurguladılar. Fakat her ikisi de tartışmalarını ekonomik gelişme sorunlarını içerecek şekilde genişletmediler (İncalcık 1969-1970: 235-236, Lowry, 1977: 244-249). Trabzon'daki sürgünler şehrin ekonomisini uzun süre etkilememiş olabilir. Bununla birlikte, kırsal bölgelerin çoğunluğu en azından erken on yedinci yüzyıla kadar Hristiyan olarak kaldı ve Lowry İslamlaşmanın olup olmadığı sorusunu açıkta bırakmaktadır (Lowry 1977: 246-247).

Yine de Saraybosna örneğinde olduğu gibi on altıncı yüzyılın ortasında İslamlaşma dengeli bir ekonomik toplum yarattı. Bu, basit bir şekilde din ve etnik bir homojenliğin sonucu değildi. Din değiştirmelerden sorumlu eski köleler ve toprak sahiplerinden oluşan bu iki temel grup aynı zamanda Saraybosna'nın ekonomik gelişimi için temel teşkil etmekteydi. Azat edilmiş köleler ve aileleri tarafından işletilen nakit ödünç verme (cash-credit) kuruluşları ile tahıl üreten aile çiftlikleri (baştinalar) şehrin mali gelişimi ve yeterli yiyecek üretimi açısından gerçekten çok önemliydi. Toprağı ve memuriyeti elinde tutan soyluların oluşumu, en sonunda, Dubrovnik ve diğer uluslararası ticaret merkezleri ile olan uzun mesafeli ticaret ve büyük bir nüfus artışına neden olacaktır (Norman 2005: 120-145, 183-201).

Bu ekonomik gelişmeler İslamlaşma ile beraber şehri ve şehrin kırsal kesimlerini birleştirdi. Bir yandan Saraybosna'nın ekonomisi gittikçe artarak hinterlanta uzandı. Nakit ödünç verme kurumlarının gelişmesi ekilebilir toprakların satışına neden olmuş olabilir. On altıncı yüzyılın ikinci yarısında şehirli soylular gittikçe artan sayıda bu satışlarla uğraştı. Öte yandan bazı

kırsal meskenler hızla artan tahıl marketinden kâr elde ederken, kırsal hanelerin çoğu şehirlere göç etmek için toprak sahibi olma ayrıcalıklarını kullandılar (Norman 2005: 183-201).

Bu tür ekonomik başarılar, Osmanlı tarihi araştırmacılarının imparatorluğun sosyo-ekonomik yapısı hakkındaki pek çok düşüncesini sorgulamaktadır. Örneğin, araştırmacılar genellikle II. Mehmed'in İstanbul'u fethinden sonra Osmanlıların, yerli soyluları on altıncı yüzyılın sonlarında görülen sosyal, politik ve askerî bunalımlara kadar sıkı bir şekilde kontrol ettiklerini tartışırlar. Bu görüş açısı genellikle kasaba ve kırsal kesimin her ikisi için doğru olarak görüldü. Merkezî otoriteler, hem vakıfları hem de periyodik vergi gelirli toprak tasarruf şekli olan timarları herhangi ciddi bir muhalefet olmaksızın yönettiler (Filipovic 1977: 149-178, İnalçık 1973: 24-25, Zlatar 1996: 132-134).

Bununla birlikte Saraybosna'da yerli ve merkezî ayrıcalık arasında dikkatli bir denge her zaman var oldu. Başlangıçtan itibaren Osmanlılar, Saraybosna şehrine şehrin vakıflarını hiçbir müdahale ve aşırı vergilendirme olmaksızın tek başlarına yönetme hakkını bahşetmiş gözükmekteydi. Bu haklar ve özgürlükler, vakıfnameler ve şehri aşırı vergilendirilmeden muaf tutan tüm şehrin korporasyon hakkı tarafından garanti edildi. Bu anlaşmanın diğer bir sonucu da Saraybosna'nın vakıflarında nakit ödünç verme kurumlarının gelişmesi idi. Bu kuruluşları düzenleyen tek devlet memuru yerli kadıydı. Kadı, vakıfların fon dağıtmasına ilişkin olarak orijinal şartlara uymaya zorlandı ve kadı sadece istisnai durumlarda mesela ödünç alan kişinin borçlarını ödeyememesi durumunda müdahale etti. Bu "liberal" yaklaşım tavrı şehrin, sultanın hazinesini zengin etme ümidiyle şehrin mali ve ticari yaşamını büyötmeye izin verdi (Norman 2005: 115-116,121).

1524'te Saraybosna'nın hudut statüsünün sona ermesine kadar bu özerk ayrıcalıklar kırsal alanda bir anlamda daha az yaygındı. Bu zamana kadar timar sahipleri ve büyük kale garnizonları devlet tarafından düzenli olarak yeniden tayin edildi. Bununla birlikte pek çok timar sahipleri topraklarını ve gelirlerini devlet sertifikası olmaksızın elde tuttular ve sadece eyalet beyine sorumluydular. Eğer dışarıdan gelenler yerlilerin mülklerini zorla ele geçirmeye çalışırlarsa, tüm Bosnalı timar sahipleri durumu protesto hakkına sahiptiler. Bu gelenek, görünüşe göre tahririn sonuna kadar devam etti (Norman 2005: 163).

Osmanlı ve Balkan araştırmacıları Osmanlı Devleti'nin tahıl üretiminin sürekliliğinin devam etmesi ümidiyle köylünün ekilebilir topraklar üzerindeki miras hakkını garanti ettiğine de inanırlar.

Araştırmacılar o zaman devletin bu kontrolü on altıncı yüzyılın ortasında kaybettiğini; bunun da soylu suistimali, toplumsal buhran ve ekonomik çöküş ile sonuçlandığını tahmin ederler. (İnalcık 1994:, İnalcık 1969: 97-140, İnalcık 1980: 283-337, Dzaja, 1984: 21-101, Filipovic 1977: 149-178, Imber 2002:, Mandic 1967: 212-320, Vasic 1991: 425-442). Bu tür genellemelerin Saraybosna için doğru tutulur bir yanı yoktur. İlk aşamada devlet tarımsal ekonomi üzerinde sadece sınırlı bir kontrol uyguladı. İkincisinde, on altıncı yüzyılın ortasında tam bir kontrol kaybı söz konusu değildi (Norman 2005: 149-182).

Devlet, bir seferlik tapu bedeli ya da tarımsal üretimde yıllık vergiler şeklindeki gelirlerin elde edilmesi ümidiyle toprak satışlarına izin verecek bir anlaşmaya vardı. Bu tür düzenlemelerin yararı, devletin tahriri genişletmek için göç kısıtlamalarını gevşettiği 1540 sonrasında görülebilir. Bir kez daha belirtmek gerekirse, esneklik merkezi devlet otoritelerinin başarısında anahtar olarak görüldü (Norman 2005:154-162).

Benzer bir şekilde, ekilebilir topraklardaki vergileri toplayabilmek için sipahiler her zaman bir riski göze almış olabilir. Fakat hiçbir zaman toprağın kendisini kontrol etmek istemiş gibi gözükmezler. On altıncı yüzyılın ortasında en ayrıcalıklı toprak tasarrufu kategorisindeki çiftliklerin, timar sahibi sipahiler ve eyaletlerin eski askerî düzeninin diğer üyelerinden daha fazla sayıda köylü, milis ve şehir soylularını içermesi dikkate değerdir. Hatta sipahi unvanının, yeni doğan ticari hisselerin toprak kontrolünü haklı çıkarmak için bir şeref unvanı hâline geldiğinden bile şüphelenebiliriz.

Son olarak, köylülerin devlet gibi her zaman toprak ile esnek bir ilişkisinin olduğunu yeniden incelemek gerekir. Popüler anlayışın tersine standart baştanın sık sık babadan oğula geçtiğine dair çok az kanıt var. Bu çiftlikler esas olarak köylülere dağıtıldı. 1540 yılı itibarıyla sayıları artmış olabilir. Fakat çocuklar tarafından miras edinilmeden daha ziyade bu çiftliklerin terk edilme ya da satış durumları söz konusudur. Bu topraklar, aile içinde kaldıkları zaman, daha çok ilave bir toprak arayan erkek kardeş tarafından gelecek nesle intikal edildiler. Bu "kaçış" örneklerinin toplumsal bir eziyetin olduğuna işaret etmesi çok zordur. Aslında, köylüler, kendi ekonomik durumlarını geliştirmek için dinamik bir ekonomiden faydalandılar (Norman 2005:177-189,192,202).

Voynuklar ve akıncılardan oluşan özgür köylü milisler bölgenin başarısını da paylaştılar. Nüfusun %8'den %10'una kadar olan bölümünü oluşturan voynuklar ve akıncılar, Osmanlı birliklerinin eyaletteki

yönetimlerini güçlendirmeye yardım etmede birinci sırada yer aldılar. Bu onların yerli askerî soylular içerisinde özellikle de yerli fakat merkezî olmayan otorite denetimi altında devlet tarafından onaylı olmayan sertifikaları içeren timar sahiplerine dâhil edilmelerine neden olmuş olabilir. Aynı biçimde 1524 yılıyla Saray bölgesinde Osmanlı askerî hududunun sona ermesi milislerin toplumsal ayrıcalıklarının sona erdirmesi. Daha doğrusu ekilebilir toprak dağıtımından yararlananların başında gelmekteydiler. Voynuklar çiftliklerin çoğunluğunu elde tuttular ve akıncılar da az bulunur miras yoluyla intikal edebilir baştinaları ele geçirdiler. Her iki grup da, görünüşe göre, genişleyen tahıl marketine katılmak ve mümkün olduğu zaman da şehre göç etmek için bu toprakları kullandılar (Norman 2005: 159,164,175-176,180,190-196).

Kesinlikle, Saraybosna'nın Osmanlı tarihinde nevi şahsına münhasır bir yere sahip olduğunu kabul etmek gerekir. On beşinci yüzyılın sonu ve on altıncı yüzyılın başlarında Bosnalılar, Arnavutların ve Bulgar Pomaklarının dışında İslamı kabul eden tek Balkan nüfusuydu. Belirtildiği üzere din değiştirme sebepleri yerli durumlara göre değişiklik gösterdi. Azat edilmiş kölelerin din değiştirmeleri diğer Bosna kasabalarında daha az sıklıkta görüldüğünü kanıtladı ve miras yoluyla intikal edilebilir baştinaların verilmesi herhâlde merkezî Bosna ve belki de sadece Saray bölgesi ile sınırlıydı. Ekonomik tarihi açısından araştırmacılar Saraybosna'nın, şehir kapsamlı vergi muafiyetinden yararlanan çok az sayıdaki belediyelerden biri olduğuna işaret ettiler (İnalçık 199: 114). Diğerleri, nakit ödünç verme kuruluşlarının Bursa ve İstanbul'u dâhil edecek şekilde diğer Osmanlı şehirlerinde ortaya çıktığı hâlde bu kurumların Bosna'da daha özgün bir şekilde geliştiğini yakın zamanlarda belirttiler (Faroqhi 2004: 225-240).

Kısacası, diğer pek çok Orta Avrupa ve Orta Doğu'daki şehirler gibi Saraybosna erken Yakın Çağ döneminde önemli dinsel, sosyal ve ekonomik değişimlere uğradı. 1463'te merkezî Bosna'nın Osmanlı tarafından fethi Saraybosna şehrini kurabilmek için istila eden güçlerin önde gelen üyeleri ile birlikte çalışan yeniçeri garnizonlarının önceden var olan soyluları yerinden etmesi ile sonuçlandı. Kölelere ve köylülere, oluşturulan yeni toplum içerisinde bir yer verme çekiciliği içerecek toplumsal ve ekonomik baskının uygulanması, yeni hükümdarların Osmanlı'nın Avrupa hududunda bir bölge olan merkezî Bosna'yı elde tutmalarını güçlendirdi. Bundan sonra, bu Müslüman topluluk, gelişen bölge ekonomisi içerisinde özellikle de hızlı demografik büyümeyi sürdürebilmek için şehir kredit kuruluşları ve büyüyen tahıl marketi içerisinde Saraybosna şehrini bir merkez olarak yerleştirmede en önemli rolü oynadı. Böylece, Saraybosna'nın yeni Müslüman topluluğu,

artan bir şekilde girişimci aktivite konusunda birleşmeye başladı. Eleştirmenler böyle bir gelişmenin sözde sosyo-ekonomik bir çöküşün olduğu bir dönemde olması konusundaki düşüncelerini, Bosna ve Müslüman toplumları genelde olmak üzere yeniden gözden geçirmelidir. Eğer Müslüman bir toplum 450 yıldan fazla bir zaman dilimi öncesinde kendi ayakları üzerinde durabilen ekonomik bir kimlik oluşturabildiyse, aynı şeyi neden bugün yapmasın?

Kaynakça

- ČAR, Hatidža, (1991). “Demografsko kretanje, socijalni i konfesionalni sastav stanovništva u visočki nahije”, *Prilozi za Orijentalni Filologiju* 41.
- DŽAJA, Srećko, (1984). *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowin. : Voremanzipatorische Phase 1463-1804*, München, R. Oldenbourg.
- FAROQHI, Suraiya, (2004). “Bosnian Merchants in the Adriatic,” in: Marcus Koller, Kemal Karpat, editors, *Ottoman Bosnia: A History in Peril*, Madison, University of Wisconsin Press.
- FILIPOVIĆ, Nedim, (1977). “*Ocaklık Timars in Bosnia-Herzegovina*”, *Prilozi za Orijentalni Filologiju*, 41.
- HADŽIJAHIĆ, Muhammed, (1977). *Porijeklo muslimana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Svjetlost.
- IMBER, Colin, (2002). *The Ottoman Empire, 1300-1650: the structure of power*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York, Palgrave Macmillan.
- İNALCIK, Halil, (1969-1970). “The Policy of Mehmed II Towards the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 23.
- İNALCIK, Halil, (1994). “The Ottoman Economic Mind” in: *An Economic History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge, Cambridge University Press.
- İNALCIK, Halil, (1969). “Capital Formation in the Ottoman Empire,” *Journal of Economic History* (29:1).
- İNALCIK, Halil, (1980). “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire,” *Archivum Ottomanicum* VI .
- İNALCIK, Halil, with Quataert, Donald, (1999). *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge, Cambridge University Press.

- LOWRY, Heath, (1977). *The Ottoman Tahrir Defters as a Source for Urban Demographic History: The Case Study of Trabzon (ca. 1486-1583)*, PhD Dissertation, UCLA.
- MANDIĆ, Dominik, (1967). *Etnički povijest Bosne i Hercegovine*, Hrvatski povijesni institute Rim.
- NORMAN, York, (2005). "An Islamic city?: Sarajevo's Islamization and economic development, 1461-1604", Unpublished Ph. D. Dissertation, Georgetown University.
- SOLOVIEV, Aleksander, (1948). "Nastanak bogomilstva i islamizaciji Bosne", *Godišnjak istoričarskog društva Bosni i Hercegovin 11*.
- TODOROV, Nikolai, (1983). *The Balkan City, 1400-1900*, Seattle, University of Washington Press.
- VASIĆ, Milan, (1991). "Islamizacija u jugoslovenskim zemljama", *Prilozi za Orijentalni Filologiju 41*.
- ZLATAR, Behija, (1996). *Zlatno doba Sarajeva XVI stoljeće*, Sarajevo, Svjetlost.

COŞKUN ERTEPINAR'IN “HATIRLAR MISIN” ŞİİRİNİN ONTOLOJİK TAHLİL METODUYLA İNCELENMESİ

Mümtaz SARIÇİÇEK

Özet

1914 yılında Kayseri’de doğan şair Coşkun Ertepinar’ın “Hatırlar mısın” başlıklı şiirinin ontolojik tahlil metoduyla incelenmesinin yapıldığı bu yazıda, Roman İngarden’in bu metotla ilgili verdiği ilkeler dikkate alınmıştır. Sanat eserinin farklı tabakalardan oluşan heterojen bir yapı olduğu kabulünden hareketle, bu tabakaların estetik değerin oluşmasındaki katkısını tespit etmek, edebî eser incelemesini maksadı kendi içinde bir çaba olmaktan çıkarıp edebî yargılara ulaşmamızı sağlayacaktır.

“Hatırlar mısın” şiiri, ses, anlam, şematik görünüş ve metafizik olgu bakımından incelenerek metnin estetik değeri hakkında verilecek hükümlere temel teşkil edecek unsurlar tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Coşkun Ertepinar, “Hatırlar mısın”, ontolojik tahlil metodu.

Ontological Analysis Of “Hatırlar mısın” Poem by Coşkun ERTEPINAR

Abstract

In this article, Roman Ingarden’s principles related to the method of ontological analysis had been taken into consideration and applied to the analysis of the poem called “Hatırlar mısın” (Do you remember?). With the idea that “an art of work has a heterogeneous structure” with various layers, analysing those layers’ contribution to the formation of aesthetic value will change the position of literary analysis that has an effort of its own and help us to reach some literary judgements.

By analysing the poem called “Hatırlar mısın” (Do you remember), from the points of sound, meaning, schematic aspect and metaphysical fact, the features that form the ground for judgements related to the aesthetic value of the text has been found out.

Key words: Coşkun Ertepinar, “Hatırlar mısın”, ontological analysis.

Giriş

Bu yazı kitaplaştırılması düşünülen bir inceleme dizisinin ilkini oluşturmaktadır. Bu bakımdan bu giriş bölümü, sonraki yazılar için de bir çerçeve olacak diye düşünülmekte ve onlar için ayrıca giriş yazma planlanmamaktadır.

Metin tahlilinde kullanılan yöntemleri, kendisi bir yöntem olmamakla birlikte eklektik (seçmeci) bir tutumla, esere göre, birden çok yöntem öneren çoğulcu eleştiriyi bir yana bırakırsak, iki ana grupta toplamak mümkündür. Birinci grupta, edebî eserin anlam dünyasını çözümleme amaçlı yöntemler vardır: Pozitivist inceleme, felsefi inceleme, psikoanalist inceleme, Marksist inceleme, yorumbilimi ve diğerleri. İkinci grup ise metnin estetik dokusunu çözümlemeyi amaçlayan yöntemleri içerir: Yapısalcı/biçimci inceleme, dilbilimsel inceleme, stilistik ve diğerleri. Bu yazıda kullanılan ontolojik tahlil yöntemi ise genel çerçevesi itibarıyla yapısalcı bir tutum olmakla birlikte, eserin anlam dünyası ile de ilişkilidir. Yöntem bu yönüyle stilistikten (üslup incelemesinden) ayrılır.

İlk kez Aristo tarafından kullanılan ontoloji terimi Türkçeye varlıkbilimi biçiminde aktarılmış, ‘var-olanı ve varlığın bütünü’ kendine konu alan felsefi bir kavramdır. Klasik ontoloji bu problemi metafizik bir temelde ele alırken modern ontoloji analitik bir tavır benimseyerek ‘Var olan, var olan şeydir, ve bu anlamda kendi başına olan şeydir.’ düşüncesinden hareketle kendi başına var olan ve heterojen kabul edilen bu varlığı incelemeyi esas alır (Tunalı 1984: 7).

Modern ontolojinin varlığı heterojen bir yapı olarak görmesi ve onun çeşitli tabakalardan oluştuğunu ileri sürmesi sanat ontolojisine de temel olmuştur. Ontolojik tahlil metodu da, bu esastan hareket ederek bir edebiyat eserini çeşitli tabakalardan oluşan bir varlık olarak görmekte ve bu tabakaların analizini yaparak edebî metinlerin içeriğini ve estetik değerini anlamaya çalışmaktadır. Bu tabakalar, Roman Ingarden ve Nicolai Hartmann tarafından farklı şekillerde tasnif edilmiştir.

“Ingarden’e göre bir edebî eserde dört tabaka vardır: Ses tabakası, anlam tabakası, şematik görüşler tabakası ve nesnelere ile onların alinyazıları tabakası. (...)

Gerçi, edebiyat eseri, böyle bir takım heterojen alanlardan oluşur, ama bu oluşma, bir parçalılığı, bir bölümlülüğü göstermez de, tersine bir bütünlüğü gösterir. Edebiyat eseri, her ne kadar böyle dört tabakaya dayanırsa da, o, yine bir bütündür, polyphonik bir bütündür. Tabakalar, hem materyal hem de görev ve üzerlerine düşen rol bakımından birbirlerinden ayrılırlar. Bu bakımdan da her tabaka, eserin bütünlüğü için yeni bir şey, yeni bir estetik nitelik gözüktür. Bu

estetik nitelik, eserin bütünlüğünü tek yanlılıktan, monotonluktan kurtarır."(Tunalı 1984:104).

Ingarden'in bu tespitlerine karşılık, Hartmann da varlığı, özdeksel (maddî), örgensel (uzvî), ruhsal (ruhî) ve tinsel (manevî) olarak dört basamağa ayırmış ve edebiyat eserinin reel ve irreal olarak iki tabakadan oluştuğunu söylemiştir. (Hartmann 2007)

Tunalı, her iki düşünürün görüşlerinden hareketle metin çözümlemesinde kullanılabilir 'eklektik' bir yöntem önerir. Buna göre edebiyat eserini incelerken şu tabakalardan oluştuğunu varsayarak hareket etmek gerekmektedir (Tunalı 1984:133):

1. Fiziksel var-olan kelimelerin ses tabakası
2. Anlam tabakası
 - 2.1. Semantik tabaka
 - 2.2. Nesne ya da obje tabakası
 - 2.3. Karakter (ruhi özellik) tabakası
 - 2.4. Alinyazısı/kader tabakası."

Şimdi "Hatırlar mısın" şiirini Tunalı'nın bu sınıflandırmasını esas alarak incelemeye geçelim.

HATIRLAR MISIN?

Ilık rüzgârlar okşardı yüzünü,
Saçlarını yapraklar.
Doyamazdım çıplak ayaklarımı öpen yeşile.
Neşe taşardı savrulan eteklerinden
Bahçeler boyunca.
Hatırlar mısın?
Hani o sıcak dünya?
Gözlerinde kırılmamış düşünceler,
İnce ellerinde papatyalar, mineler.
Hani başını süsleyen çiçek taç?
Müjde için kanatlandırдыңın kız böceği.
Yeşil dehlizlerde çınlayan tiz kakhaha.
Hani, uçtu mu?
Bak işte zaman yine aynı zaman,
Şair yine aynı seslenişte.
Sen sevgiyle gülümsedikçe bu bahçede,
Böyle mutlulukla dolacak kalbimizin içi.
Ama şu ince kavakları okşayan

Serin sabah rüzgârı gibi;
Bu mevsimler geçecek bil ki.
Hatırlar mısın?

Coşkun ERTEPINAR (Ertepinar 1995)

Metnin Tahlili:

Şair Coşkun Ertepinar (1914-2005), 1930'lu yıllarda girdiği şiir dünyasında daha çok Hisar grubu şairlerinden biri olarak şöhret kazanmıştır. Enginün, onun hakkında şu hükmü verir: “Bir çocuk kadar masum duyguları, öğretmenlik izlenimlerini tertemiz bir Türkçe ve sadelikle şiirine yansıtan Coşkun Ertepinar bu derginin en kolay yazan şairi sayılabilir.” (Enginün 2006:104). “Hatırlar mısın” şiiri de aynı masumiyet duyguları ile kaleme alınmış bir metindir.

Yukarıda ifade edildiği gibi genelde edebiyat eseri, özelde, şiir farklı parçalardan oluşan çok sesli bir bütündür. Eserdeki estetik olgu, parçanın bütüne nispeti ile parçanın bütün içindeki insicamından doğar. “Hatırlar mısın” metninin yukarıda ifade edilen tabakalar çerçevesinde incelenmesi onun hakkında verdiğimiz *güzel* estetik yargısının kaynağını ortaya koyacaktır.

1. Fiziksel var-olan kelimelerin ses tabakası:

Ontolojik inceleme açısından fiziksel tabaka/ses tabakası şiirin ilk katmanını oluşturmaktadır. Şiirde ses en önemli unsurlardandır. Şair kelimeleri seçerken onların ses değerine özel bir önem verir. Çünkü, şiiri diğer edebî türlerden ayıran temel öğelerden biri ahenktir. Ahenk, vezin, kafiye, redif ve tekrar sanatı ile sağlanır. Vezin hariç diğer unsurlar sesle ilişkilidir. Aynı ya da benzer seslerin muayyen aralıklarla tekrarından ortaya çıkan fonetik ahenk insan ruhunun doğasında var olan bir estetik haz duyma olgusudur. Fonetik ahengi temin eden ritim (aynı seslerin tekrarı) ve armonidir (benzer seslerin tekrarı.). *Asonans* (ünlü benzeşmesi) ve *aliterasyon* (ünsüz benzeşmesi) fonetik ahenkle ilişkili kavramlardır.

Türkçe seslerin fonetik yapısı göz önüne alındığında bir takım seslerin mahreçleri ve temas noktaları bakımından müzikal bir değer taşıdığı bilinir ve birçok şairimiz tarafından bu maksatla kullanıldığı bir vakiadır. Bu seslerden **n**, **r**, **l**, **y** gibi sedalı/süreklî sesler akışkanlık ve tannaniyet kazandırmada en çok tercih edilen sesler olurken, **p**, **ç**, **t**, **k** gibi sedasız/süreksiz/patlayıcı sesler ise kesicilik fonksiyonuyla kullanılmışlardır. Bu seslerin hem her birinin tekrarı ile *ritim* hem de dönüşümlü olarak tekrarı ile *armoni* oluşturması beklenmiştir.

Coşkun Ertepinar, şiirde ses unsuruna değer veren bir şairdir. “Hatırlar mısın” şiirinde de ses unsurunu önemli bir ahenk ögesi olarak kullanmıştır. Özellikle ünsüzlerin yarattığı ahenkten geniş ölçüde istifade edilmiştir.

Metnin tamamı başlık dâhil seksen altı kelimedenden oluşmuş, bunlardan dört tanesi iki kez tekrar edilmiştir. Bu kelimelerin altmış iki tanesinde sedalı/süreklî **n, r, l, y** seslerinden en az bir tanesi kullanılmıştır. Bazı kelimelerde ise bu sesler birden çok tekrar edilmiştir. Buna göre şöyle bir dağılım söz konusu olmaktadır: Bir kelime bu dört sesin hepsini de içermektedir: *ayaklarını*. On iki kelimedede ise farklı üçü bir arada ve bir kısmı birden çok tekrar edilerek karşımıza çıkar: *saçlarını, yapraklar, savrulan, eteklerinden, gözlerinde, düşünceler, ellerinde, papatyalar, mineler, süsleyen, kanatlandırdığın, çınlayan*. Yirmi dört kelimedede ise iki değişik ses en az birer kez olmak üzere kullanılır. Bunlar: *hatırlar* (3 kez), *rüzgârlar, yüzünü, yeşile, bahçeler, boyunca, dünya, kırılmamış, yeşil, dehlizlerde, yine* (2 kez), *aynı* (2 kez), *seslenişte, sevgiyle, böyle, kalbimizin, kavakları, okşayan, serin, mevsimler*. Yirmi altı kelimedede de bu sesler en az bir kere kullanılmıştır: *mısın* (3 kez), *ılık, okşardı, doyamazdım, çıplak, öpen, neşe, taşardı, hani* (3 kez), *ince, başını, için, zaman* (2 kez), *şair, sen, gülümsedikçe, mutlulukla, dolacak, ince, rüzgârı, bil*.

Metindeki yirmi üç kelimedede ise bu seslerden hiç birine yer verilmemiştir. Bunlar: *o, sıcak, çiçek, taç, müjde, kız, böceği, tiz, kahkaha, uçu, mu, bak, işte, bu* (2 kez), *bahçede, içi, ama, şu, sabah, gibi, geçecek, ki*, kelimeleridir. Söz konusu bu yirmi üç kelimedeki ünsüz toplaşmasına baktığımızda sedasız/süreksiz/patlayıcı seslerin yoğunlaşması dikkat çekicidir. **k** ve **ç** sesleri yedişer kez tekrar edilir. Bir kelimedede ise **t** sesi kullanılmıştır. Sadece süreksiz/patlayıcı niteliği olan **b** ise altı kez kullanılmıştır. Bunların dağılımına bakıldığında da sadece iki kelimedede **ç** ile **k** bir arada (çiçek ve geçecek) diğerlerinin ise tek başlarına kullanılması şu tespite götürmektedir: Bu yirmi üç kelimenin yirmisinde mutlaka patlayıcı bir ses kullanılmıştır. Bu üç sesin de yer almadığı sadece üç kelime (o, ama, şu) vardır.

Kelime planında yaptığımız bu tasnifi şöyle okumak mümkündür. Metin tekrarlarla birlikte toplam seksen altı kelimedenden oluşmuş, altmış üç kelime müzikal değeri yüksek olduğu kabul edilen sedalı/süreklî seslerin ritmik ve armonik tekrarı gözetilerek seçilmiş, yirmi kelime ise patlayıcı/süreksiz ses taşıma özelliklerinden dolayı tercih edilmiştir. Şair, bünyesinde melodik olduğu kabul edilen sesler taşıyan kelimeleri bilhassa seçmiştir. Akıcılığı sağladığı bu sesleri, kesicilik görevi yapan patlayıcı seslerle tamamlayarak melodik bir yapı oluşturmuştur. Bazı dizelerdeki tüm kelimelerin mutlaka süreklî sesler içermesi de dikkat çekmektedir. Bu dizeler şunlardır:

Ilık rüzgârlar okşardı yüzünü

Saçlarımı yapraklar.

Doyamazdım çıplak ayaklarımı öpen yeşile

Neşe taşırdı savrulan eteklerinden

Bahçeler boyunca

Hatırlar mısın.

Gözlerinde kırılmamış düşünceler

İnce ellerinde papatyalar, mineler

Metinde sürekli/sedalı seslerin toplam kullanımına baktığımızda şöyle bir dağılım ortaya çıkmaktadır: n: 41, l: 38, r:32, y:18; Toplam: 129 Metnin tamamının yirmi bir dizeden oluştuğu düşünülürse ortalama her bir dizeye altı sedalı/sürekli ses düşer ki bu son derece yüksek bir fonetik ahenk oluşturur.

Diğer yandan metnin tamamında sedalı/sürekli seslere (n, r, y, l: 129 kez tekrar edilmişti) alternatif teşkil eden ve kesicilik fonksiyonunda olan sedasız/süreksiz/patlayıcı sesler de (ç:13, k:23, p:5, t:13) tam 54 kez tekrar edilmiştir. Bu da yaklaşık her 2,4 sürekli sese karşılık 1 kesici ses kullanılmış demektir. Bu durum eskilerin mevcât/temevvücât dediği bir dizenin hakiki ölçüsü demek olan dalgalanmanın sağlandığını, akışın muayyen aralıklarla kesildiğini ve melodik bir yapının oluştuğunun göstergesidir.

1. Anlam tabakası:

2.1. Semantik tabaka:

Ontolojik tahlilde ses katmanından sonra üzerinde durulması gereken ikinci husus semantik tabakanın incelenmesidir. Şair, kelimeleri ses değerinin yanında onun üzerine inşa edilmiş semantik değerini de gözetererek seçer. Bu tabakaya nüfuz edebilmek için özellikle ‘anahtar kelime’ (açar söz) niteliğinde olan ifadelerden hareket etmek gerekir.

Bu metinde temel anahtar kelime *hatırlar mısın*’dır. Şiirin başlığı, altıncı dizesi ve son dizesi bu sözcükten ibarettir. Şair, fonetik ahengi temin eden ve şiirde en çok kullanılan üç ünsüzü (n, r, l) de içeren bir kelimeyi bir leitmotiv gibi tekrar ederek bir yandan biçimsel ahenk yaratırken diğer yandan anlamı güçlendirecek bir tasarrufta bulunur. Şair bu kelimeyi hem ses hem de anlam bakımından destekleyen ikinci bir kelime daha kullanır: *hani*. Bu kelime de 7. 10. ve 13. dizelerde üç kez tekrar edilir. Kelime ses değeri bakımından düşünüldüğünde **n** sesini içermesi bakımından fonetik ahengi desteklerken anlam bakımından da *hatırlar mısın* ifadesiyle bütünlük oluşturur. Zira, her iki kelime de şairin seslendiği kişiye geçmişe ait bazı yaşantıları hatırlatmak, onu duyulandırarak sarsmak amacını güden soru ifadeleridir.

Metindeki diğer anahtar kelimeler ise *ılık*, *sıcak* ve *serin* sözcükleridir. Bu kelimelerden *ılık* ve *serin* içerdikleri **l**, **r**, **n** sesleri; *sıcak* ise içerdiği **k** sesinin kesicilik fonksiyonuyla şiirin genel fonetik ahenginin bir parçasını oluşturur. Bu sözcükler, anlam dünyaları bakımından ise huzur ve ferahlık hislerini ifade etmektedir.

Bu anlam içeriği bizi şöyle bir yoruma götürmektedir. Şair uzak, belki de çocukluk ya da ilk gençlik yıllarında kalan bir geçmişini bir huzur iklimi olarak hatırlamaktadır. Bu hatırlama onda coşku, özlem ve hüznün hisleri uyandırmaktadır. Metnin kompozisyon düzeni içinde bu duygu hâlleri dönüşümlü olarak şöyle işlenmektedir:

Coşku: Yeşillikler içindeki bir bahçede çıplak ayakla neşe içinde dolaşan sevgilinin saçları ve etekleri ılık bir rüzgârla savrulmakta, şair bunu coşku ile hatırlamaktadır. (İlk beş dize)

Özlem: Sevgilinin hatırlanması ile özlem duyguları harekete geçen şair, *Hatırlar mısın/Hani o sıcak dünya?* dizelerini söyler.

Coşku: Sonra yeniden sevgilinin hayali belirir. O, kahkahâlar atarak saçlarına çiçeklerden taç takınmış, ellerinde papatyalarla böcekler uçurmaktadır. (8-12. dizeler)

Özlem: 13. dizede *Hani uçtu mu?* diye seslenen şair şiddetli bir özlem hissi taşımaktadır.

Coşku: Şair, hâle dönerek aynı bahçede kendisine gülümseyen sevgilinin hayalini görerek coşkulu bir ruh hâline girer. (14-17. mısralar)

Hüzün: Sonra birden derin bir hüznün duygusuna kapılır şair. Çünkü, o bu bahar coşkusunun bir gün geçip gideceğini hissetmektedir. (18-21. mısralar)

Bu duygu hâlleri kompozisyon düzeni içinde her biri bir anlam birliği oluşturacak tarzda işlenmiştir. Bu durumda altı anlam birliğinden söz etmek mümkündür. 1. 3. ve 5. anlam birliklerinin çekirdeğini *coşku* hâli oluşturur. Bunlardan ilk ikisinde bu duygu hâlinin doğması şairin zihninde mâzinin dirilişinden kaynaklanır. Mâzi, şairin hayal dünyasına plastik ölçülerle tasvir edilen tablolar hâlinde gelir. Ondaki bu coşku şiirin ses tabakasına da belirgin bir şekilde yansır. Birinci tabakada anlattığımız ses örgüsü dikkatle incelendiğinde özellikle melodik değeri olan **l**, **n**, **r**, **y** seslerinin 1. ve 3. anlam birliğinde çok yoğunlaştığı görülür. Metnin tamamında orantısal olarak bu seslerden her bir dizeye altı ses düşerken bu iki anlam birliğinde bu oran yaklaşık 7,5 sese yükselmektedir. Böylece birinci tabaka ile ikinci tabaka arasında doğrudan bir ilişki kurulmuştur. Diğer bir deyişle, ses tabakası ile anlam tabakası arasında bir paralellik söz konusudur.

Coşku hâlinin hâkim olduğu üçüncü anlam birliğinde plastik güzelliklerin yerini sevgilinin gülümsemesinin hatırlanışı alır. Şairin hislerinde herhangi bir değişme söz konusu değildir; *Şair yine aynı seslenişte*'dir. Bu anlam birliğindeki melodinin tonu da diğer ikisine göre düşürülmüştür. Bu mısralardaki **l, r, n, y** akıcı ünsüzlerinin oranı (yaklaşık dize başına 6) şiirin bütünündeki orana denk düşer.

Metnin ikinci ve dördüncü anlam birliğinin çekirdeğini *özlem* duygusu oluşturur. Şair, mâzide sevgili ile yaşadığı gençlik günlerinin güzelliklerini hasretle hatırlamaktadır. *Hatırlar mısın?! Hani o sıcak dünya? ve Hani uçtu mu?* dizeleri soru vurgusu içinde sevgiliyi sarsmak, eski güzellikleri yeniden ve birlikte yaşamak isteğinin ifadesidir. Bu dizelerde fonetik ahengin akıcılığı oldukça düşürülür. Söz konusu dört akıcı ünsüz bu üç dizede sadece yedi kez tekrar edilir.

Metnin son anlam birliğinin çekirdeğini *hüzün* duygusu oluşturmaktadır. Şair geçmiş yaşantılarındaki güzellikleri özlem ve coşku ile hatırlarken birden hüzünlenir. Zira, o bilir ki, geçmiş ya da hâldeki güzellikler bir gün bitecektir: *Bu mevsimler geçecek bil ki.* dizesi bir hayıflanmanın, bir hüznün ifadesidir. Bu dizelerdeki fonetik ahenk ise durgunluk ifade edecek biçimde olup dört dizede toplam on beş adet **l, r, n, y** akıcı ünsüzü kullanılmıştır.

2.2. Nesne ya da obje tabakası:

Bu tabakada, şematize edilmiş obje/nesnelere irdeleyeceğiz. Metinde iki görüntü vardır: İnsan (sevgili) ve tabiat. Ancak bunlar birbirlerinden ayrı değil bütünlük içinde görülmektedir. Önce temel obje olan insan açısından bakalım: Şair, bir kadın imgesi oluşturmuştur ve bu kadını görünür kılan şu nesnelere adı geçmektedir: *yüz, saç,(çıplak) ayak, göz,(ince) el, baş ve etek.* Bunların tamamı isimdir ve sadece ikisiyle ilgili sıfat kullanılmıştır. Bunlardan biri *çıplak ayak* olup ayağı niteleyici bir özellik arz etmez. Diğer *ince el* tamlamasıdır ve insanla ilgili tek nitelenen objedir.

İnsanı görünür kılmak için sıfat kullanımından kaçınan şair bu eksikliği fiiller, sıfat filler ve fiili atılmış eksilteli cümlelerle kapatma yoluna gider. Sevgilinin etekleri savrulmakta, ılık rüzgârlar yüzünü okşamakta, yeşil çayırlar ayaklarını öpmekte, başını çiçekten yapılmış bir taç süslemekte, ellerinde papatyalar, mineler taşımakta, kız böcekleri uçurmakta ve tiz kahkahâlar atmaktadır. Böylece bir portre değil hareketli bir insan figürü oluşturulmuştur. Şairin değişken ve hareketli ruh hâliyle bu görünüş uyumludur.

Metindeki ikinci obje olan tabiat ile ilgili ise şu öğeler kullanılır: *(ılık/serin) rüzgar, yaprak, yeşil, bahçe, sıcak (dünya), papatya, mine,(başını*

süsleyen) çiçek taç, kız böceği, (ince) kavak, mevsim. Ancak, şair bir tabiat tasviri yapma amacı gütmeyiz. Bu tabiat öğeleri temel objeyi görünür kılmak amacıyla seçilmiştir.

Sonuç itibarıyla bir ilkbahar mevsiminde çiçekler içinde coşkuyla hareket eden bir insan; bir sevgili imgesi metnin şematik görünüşünü oluşturmaktadır.

1.3. Karakter (ruhi özellik) tabakası:

Şiir sanatı tüm edebî türler içinde sanatkârının ferdî benini en çok yansıtan türdür. Belirli edebî geleneklerin kabullerinden sıyrılmış modern şiir bütünüyle şairin ruh hâlinin ifadesi hâline gelmiştir. Ruhi özellik tabakası nesne tabakasının altında daha derin bir anlam katmanını ifade eder. Bu metinde şairin ruh hâlini anlamak için şu soruyu sorabiliriz: Şair esas itibarıyla kimi/neyi anlatmanın peşindedir? Tabiatı mı, sevgiliyi mi yoksa bunlardan hareketle kendi ruh hâlini mi? Metne bu açıdan baktığımızda şöyle bir düzenle karşılaşırız:

Şiirde nesne tabakası ile ruhi özellik tabakası iki ayrı bölüm oluşturacak şekilde düzenlenmiştir. İlk on üç dize insan ve tabiatın bütünleştiği nesne tabakasını oluştururken sonraki bölümde şairin ruh hâli anlatılır. Nesne tabakasını seyreden şair mâzi ile hâl arasında gidip gelerek değişik ruh hâllerinden sonra hüznü kapılır. Yukarıda işaret ettiğimiz altı anlam birliğinin mâzi-hâl dengesi bakımından şöyle bir tablo oluşturduğu görülür:

coşku-mâzi

özlem-hâl

coşku-mâzi

özlem-hâl

coşku-hâl

hüzün-gelecek

Şairin *Bu mevsimler geçecek bil ki.* dizesinde ifade ettiği gibi mâzinin yokluğunun ve hâlin de geçeceğinin bilincinde olduğunu, bu bilincin onda hüznü bir ruh hâli yarattığını görüyoruz.

1.4. Alın yazısı/kader tabakası:

ALIN YAZISI insan iradesinin üstünde bir metafizik olgudur. Bu metinde şairin farkında olduğu yazgı fânîliktir. O, fiziksel dünyadaki pek çok güzelliğin, bir serin sabah rüzgârı gibi olan gençliğin uçup gideceğini bilmektedir. Şair bu

evrensel gerçekliğin hitap ettiği sevgili tarafından da kavranmasını istemektedir. Bunu sağlamak için ona geçmiş güzellikleri hatırlatıp bugün onlar nasıl yok olmuşsa, hâldeki durumun da kaçınılmaz olarak yok olacağını söylemektedir.

Alınyazısı karşısında insan iki tür tavır geliştirir. Ya ona teslim olur, ya da reddeder. Türk şiirinde her iki tutumun da pek çok örneği vardır. Mevlanâ'nın 'şeb-i arus'undan Yahya Kemal'in 'âsude bahar ülkesi'ne uzanan çizgide yer alanlar teslimiyeti seçerken, *Alper Tunga öldü mi* feryadından *Her mihnet kabulümdür/Yeter ki gün eksilmesin pencereden* diyen Cahit Sıtkı'ya gelen anlayışı temsil edenler red cephesinde yer alırlar.

"Hatırlar mısın" şairi alınyazısına teslim olanlardandır. Bu hüznü bir teslimiyettir. Tecrübenin, geride bırakılmış güzellikleri yaşamışlığın verdiği güvenli teslimiyettir.

Sonuç

Coşkun Ertepinar 1930'lu yıllarda girdiği şiir vadisinde altmış yılı aşkın bir süre emek vermiş *Hisar* grubu şairleri arasında yer almış, birçok şiir kitabı yayımlamıştır. Onun güzel şiirlerinden biri olan "Hatırlar mısın" ontolojik çözümlenmeye elverişli bir metin olması sebebiyle bu çalışmaya konu edilmiştir.

Şiir, en ferdi sanatların başında gelir. İncelediğimiz bu metinde şairin ferdi beninden hareketle şiirin ses, anlam, fizik ve metafizik olgularla bütünleşmiş çok sesli heterojen bir yapı olduğu gerçeğinin güzel bir örneğini verdiğini görüyoruz.

Kaynakça

- ADJUKIEWICZ, Kazimierz, (1994). *Felsefeye Giriş Temel Kavramlar ve Kuramlar*, (Çeviren: Ahmet Cevizci), Ankara, Gündoğan Yayınları.
- AKSAN, Doğan, (1995). *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*, (2. Baskı), Ankara, Engin Yayınları.
- AKSAN, Doğan, (2003). *Cumhuriyet Döneminden Bugüne Örneklerle Şiir Çözümlemeleri*, İstanbul, Bilgi Yayınevi.
- CEVİZCİ, Ahmet, (2000). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Paradigma Yayınları.
- ÇETİŞLİ, İsmail, (2000). *Metin Tahlillerine Giriş-Şiir*, Isparta, Kardelen Kitabevi.
- DİLÇİN, Cem, (1995). *Türk Şiir Bilgisi*, (3. Baskı), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERGİN, Muharrem, (1980). *Türk Dil Bilgisi* (5. Baskı), İstanbul, Boğaziçi Yayınları.
- KAHRAMAN, Hasan Bülent, (2000). *Türk Şiiri, Modernizm, Şiir*, İstanbul, Buke Yayınları.
- KAPLAN, Mehmet, (1971). *Tevfik Fikret, Devir-Şahsiyet-Eser*, İstanbul, Bilmen Basımevi.
- KAPLAN, Mehmet, (1980). *Şiir Tahlilleri I-II*, İstanbul, Dergah Yayınları.
- TUNALI, İsmail, (1984). *Sanat Ontolojisi*, İstanbul, Sosyal Yayınları.
- TUNALI, İsmail, (1996). *Estetik*, İstanbul, Remzi Kitabevi.

KAPALI AVLULU BİR MEDRESE: ULUBORLU GARGILI LALA/ TAŞ MEDRESESİ

Nermin ŞAMAN DOĞAN

Özet

Medrese Isparta ili, Uluborlu ilçesi eski yerleşim biriminde /Eski Uluborlu, sur dışındaki Emrem Mahallesi'nde yer alır. Eski çağlarda bir Pisidya şehri olan Uluborlu/ Apollonia Roma, Bizans, Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde önemli bir merkezdir. Hamidoğulları Beyliği'nin ilk başkenti olan Uluborlu'da çok sayıda askerî, dinî ve sosyal işlevli yapı bulunmaktadır. İncelediğimiz Gargılı Lala/Taş Medrese kapalı avlulu, iki eyvanlı ve tek katlı plan şemasıyla yerleşimdeki günümüze ulaşan tek medrese örneğidir. Yapı, özellikle dikdörtgen planlı ve kubbeyle örtülü kapalı avlu tasarımıyla farklı bir uygulama yansıtır. Medrese, öğrenci odalarının kubbe ile örtülmesi açısından da Osmanlı dönemi örnekleriyle kesişir. Kitabesi ve vakfiyesi bulunmayan medresenin tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Kaynaklar ve mimari özelliklerinden hareketle yapının 14 -15. yüzyıllarda inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir Bugün büyük ölçüde yıkılmış olan medrese plan özellikleri açısından özgün bir örnektir.

Anahtar kelimeler: Beylikler, Hamidoğulları, Uluborlu, Medrese, Kapalı Avlu.

An Indoor Courtyard Madrasah: Uluborlu Gargılı Lala/ The Taş Madrasah

Abstract

Medrese is located in the old residential area/Old Uluborlu in Emrem Neighborhood outside the city wall in Uluborlu County in Isparta. In the old ages Uluborlu/Apollonia, a Pisidia city, was an important centre in Roman, Byzantine, Seljuck, Emirates and Ottoman periods. Many military, religous, and social buildings are in Uluborlu that was the capital city of Hamidoğulları Emirate. It is the only medrese sample standing today, with its Gargılı Lala/Taş Medrese enclosed court, two eyvan and single floor plan type. The building reflects a different architectural work especially with its rectengular plan and its enclosed court design covered with dome. Medrese overlaps with the Ottoman samples, with regard to the fact that medrese student rooms were covered with dome. The building date of the medrese that has no inscription and

vakfiye is not known. Relying on its resources and its architectural characteristics, it is considered that it must have been built in 14th or 15th century. Medrese that is a total wreck today, is an authentic sample regarding to the features of its plan.

Key words: Emirates, Hamidoğulları, Uluborlu, Medrese, Enclosed Court.

Isparta ve ilçeleri Selçuklu, Hamidoğulları ve Osmanlı dönemlerinde siyasi, sosyal ve kültürel açıdan önem taşır. Özellikle Hamidoğulları Beyliği'nin ilk başkenti Uluborlu ile ikinci başkenti Eğirdir hem Selçuklu, hem de Beylikler döneminde mevcut mimari eserleriyle öne çıkar.

Orta Çağda önemli bir Bizans şehri olan Uluborlu (Apollonia), Selçukluların yaşadığı bölgenin güney uç sınırını oluşturmaktadır. Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan (1155-1192) 1182 yılında Uluborlu'yu fethederek Kütahya, Eskişehir ve Denizli'ye kadar olan bölgeyi ele geçirir (Turan 1984: 214; Sevim-Yücel 1989: 135). Uluborlu aynı zamanda II. Kılıç Arslan'ın oğullarından I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in (yaklaşık 1182-1188) melik olarak atandığı bir merkezdir (İbn Bibi 1996:41; Baykara 1988: 54). Yerleşim 14. yüzyılda Hamidoğulları Beyliği döneminde daha da önem kazanır (Mehmet Arif 1912: 939-947; Halil Edhem 1926: 289-291; Üçok 1955: 73-80; Uzunçarşılı 1988:62-69; Sevim-Yücel 1989: 294-300). Hamidoğulları Beyliği'nin kuruluş sürecinde Dünder Bey önce Uluborlu'yu merkez yaparak kenti çeşitli açılardan imar eder. Bugün Eski Uluborlu'daki mevcut, bir kısmı ya da bütünüyle yıkılmış olan yapıların çoğu Hamidoğulları döneminde yapılmış olmalıdır.

Konumuzu oluşturan Uluborlu Gargılı Lala/ Taş Medrese, Eski Uluborlu'nun Emrem Mahallesi'nde eğimli bir arazi üzerinde yer alır. Yapı, bazı kaynaklarda (Demirdal 1968: 257) "Gargılı Lala", bazılarında (Arıkan 1988: 145) "Kargulala", halk arasında ise "Taş Medrese" adlarıyla tanınmaktadır. Medrese ile çevresindeki çoğu toprak altında kalmış eserlerin bulunduğu Eski Uluborlu, 1911 yılında geçirdiği bir yangın sonucu tümüyle terk edilerek Musluk adı verilen kuzeydeki bugünkü yerleşim alanına taşınmıştır (Demirdal 1968: 114-115). Bu nedenle Eski Uluborlu ile yeni yerleşimin organik bağlantısı kesilmiştir.

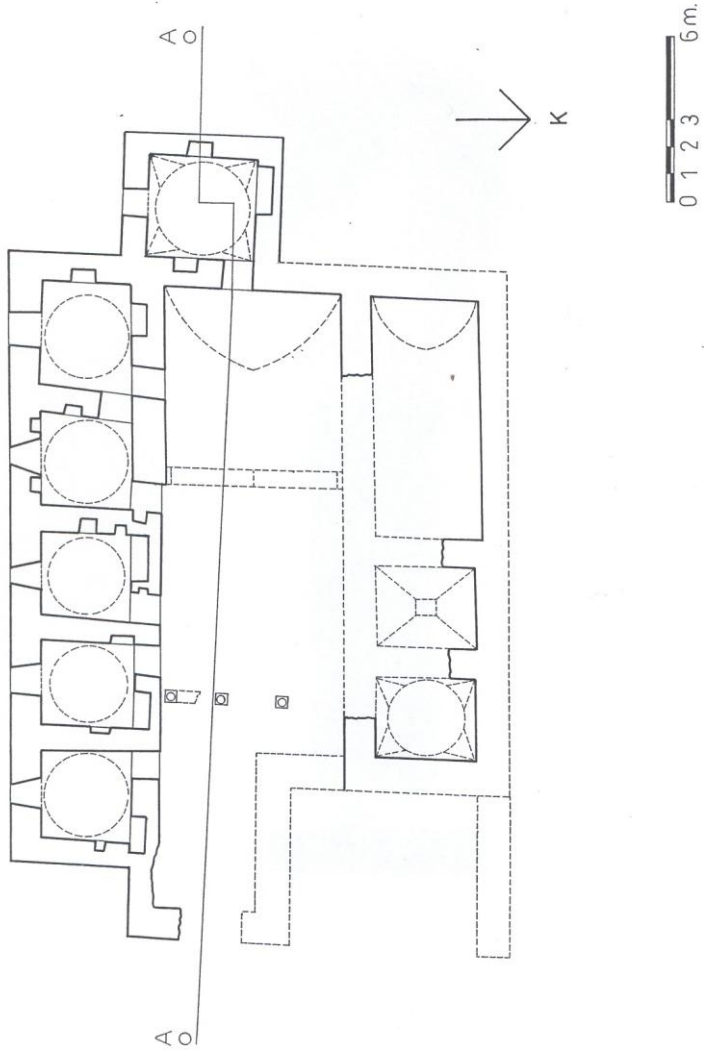
Kitabesi ve vakfiyesi bulunmayan medresenin inşa tarihi ve banisi kesin olarak bilinmemektedir. Araştırmacıardan S. Demirdal'ın (1968: 257) Uluborlu'yu konu alan monografik yayınında medrese Selçuklu yapısı olarak geçer. Ayrıca Z. Arıkan'ın (1988: 145) yayımladığı TT 438 numaralı 935H / 1528 M tarihli Başbakanlık Arşivi Tapu Tahrir Defteri'nde de medreseden "*Garip köyünün geliriyle besleniyordu. Köyün nüfusu 1528'de 53 nefer, 42*

hane idi. Bu medreseye Uluborlu'daki çeşitli topraklar, 5 koz ağacı, dükkân mukataası ve pazar yerleri geliri de bağlanmıştı. Bu Pazar yerlerine sonradan Mevlana Salih Halife "24 adet bina edüp" kiraya vermişti. Ayrıca medrese yakınında "Bir miktar yer varmış. Bir kimesne ahır bina edüp icaresin verir." denilmektedir. Medreseye bağlı vakıfların geliri TT 438'e göre 7465 akça idi." şeklinde bahsedilir. Medresenin mimarisi ilk kez doktora tezi kapsamında tarafımdan incelenerek tanıtılmıştır¹. Bu monografik çalışmada özellikle "kapalı avlulu medrese" plan şeması irdelenerek yapı değerlendirilmiştir. Görüldüğü gibi sınırlı yayın ve belgede adı geçen medresenin tarihlendirilmesine ilişkin görüşleri mimari özellikleri anlatıldıktan sonra tartışmak daha uygun olacaktır.

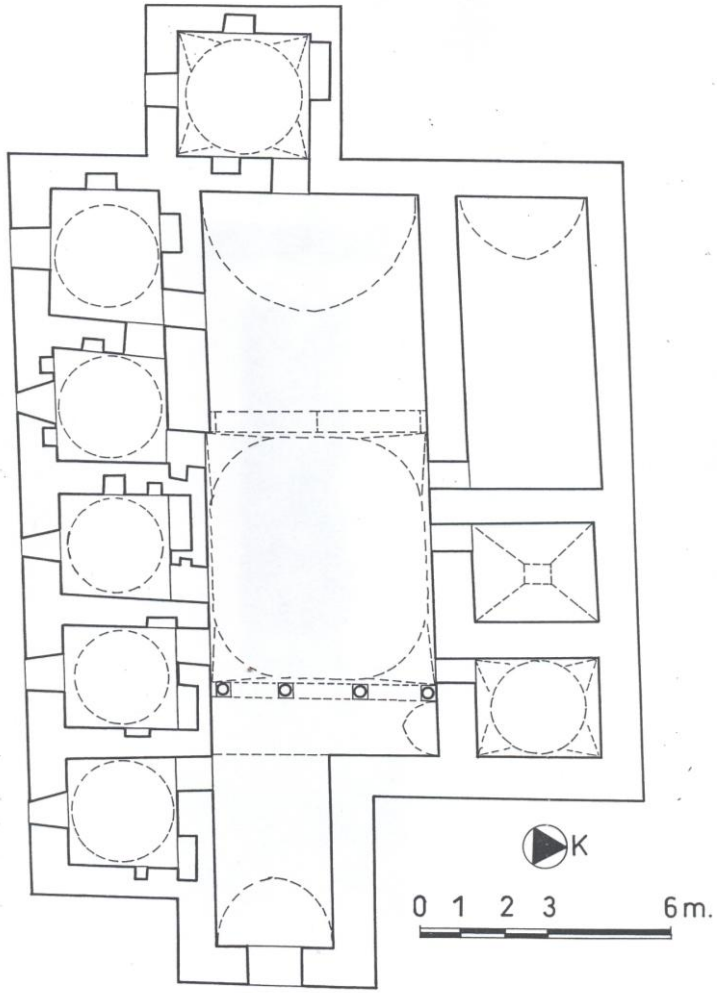
Bugün büyük ölçüde yıkılmış olan medresede, avlunun güney, batı ve kısmen kuzey kanadındaki mekânlar ayaktaadır. Avlunun örtüsü ile doğu bölümü tümüyle, kuzeyi ise yer yer yıkılmıştır. Bu yıkıntılar nedeniyle avlu toprakla dolmuştur. Avlunun kuzey kanadındaki mekânlar toprak dolgusu sonucu büyük ölçüde kapanarak özgün biçimlerinin anlaşılması zorlaşmıştır. Medresenin ana eyvanı ile bitişiğindeki mekânlar iyi durumdadır. Çevre halkının belirttiğine göre yapı, 20. yüzyılın başlarında Eski Uluborlu terk edilmeden önce ev olarak kullanılmıştır.

Dıştan yaklaşık doğu-batı yönünde düzgün olmayan dikdörtgen planlı yapı, kapalı avlulu ve iki eyvanlı plan şeması yansıtır (Levha 1-3). Batı cephenin güneyine bitişik mekân 3, 60 m., doğu cephede giriş eyvanı olarak düşündüğümüz birim ise 2, 10 m. dışa taşkındır. Güney cephede eksenin doğusunda üç, batısında iki ve kademeli bölümde bir mazgal pencere vardır. Kuzey cephe tümüyle, doğu ve batı cephelerin kuzeyi yıkılmıştır. Ayrıca kuzeydoğu köşede duvarın doğuya doğru devam ettiği izlenmektedir.

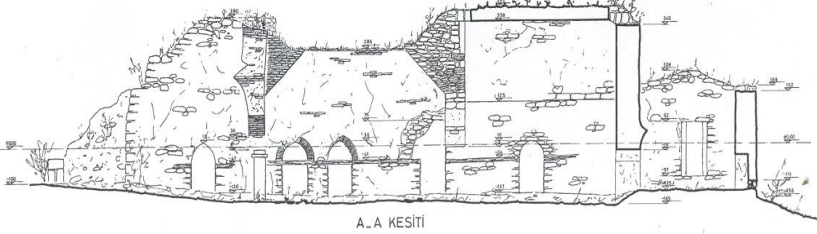
¹ Şaman, N. (1993). *Isparta ve Çevresindeki Selçuklu-Beylikler Dönemi Yapıları, I-II*. Cilt, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi, I. Cilt: 90-99; Şaman Doğan, N. (2008). *Isparta'da Selçuklu ve Beylikler Dönemi Mimarisi*, Isparta: Isparta Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları: 81-91.

Levha 1. Uluborlu Gargılı Lala/taş Medresesi, Rölöve Planı
 Rölöve: O. Doğan, A. Engin, N. Şaman Doğan, E. Taşdelen
 Çizen: T. Yazar

Levha 2. Uluborlu Gargılı Lala/Taş Medresesi, Restitüsyon Planı
Çizen: T. Yazar

Ölçek: 1/50

Levha 3. Uluborlu Gargılı Lala/Taş Medresesi, Boyuna/ A-A Kesit
(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

Doğu cephenin orta bölümü yıkıldığından doğrudan avluya açılır. Kareye yakın dikdörtgen planlı avlu doğusundaki kare kaideli, silindirik gövdeli üç sütun ile sınırlandırılmıştır. Güneydeki sütuna kuzey-güney yönünde atılan kemerin başlangıcı/yayının algılanması diğer sütunların da aynı şekilde kemerlerle bağlanmış olabileceğini göstermektedir. Ayrıca sütunların eş aralıklı ve simetrik yerleştirildiği dikkate alındığında, kuzeyde de dördüncü bir sütunun varlığı anlaşılmaktadır. Böylece avlu doğusundaki dört sütuna atılan kemerlerle biçimlenmiş tek sıra revaklı düzenlenmiştir. Avlunun güneyinde yer alan kare planlı, pandantiflerle geçilen kubbe ile örtülü beş öğrenci hücrelerinden doğudaki giriş, batıdaki ana eyvana, diğer üçü ise avluya açılır. Öğrenci odalarının güney duvarları ekseninde pencereler ile duvarlarında farklı konum ve sayıda dikdörtgen biçimli ocak ve dolap nişleri bulunur. Doğudaki giriş eyvanı doğu-batı yönünde, bitişiğindeki revaklı bölüm ise kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Eyvan ve revakın örtüsü tümüyle yıkılmıştır. Ancak planda iki birimin de sivri tonoz ile örtülmesinin uygun olacağını düşünmekteyiz.

Avlunun batısındaki ana eyvan, yaklaşık avlu genişliğinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ve sivri tonoz örtülüdür. Eyvanın sivri kemeri güneyde dikdörtgen biçimli konsollara oturur. Eyvanın kuzey duvarının doğu bölümü büyük ölçüde yıkılmıştır. Özgününde güney duvardaki konsolun simetriği kuzey duvarda da olmalıdır. Eyvanın batı duvarı eksenindeki kapı kare planlı, köşe üçgenleri ile geçilen kubbeli birime, kuzey duvarındaki açıklık ise doğu -batı yönünde dikdörtgen planlı ve sivri tonoz örtülü mekâna açılır.

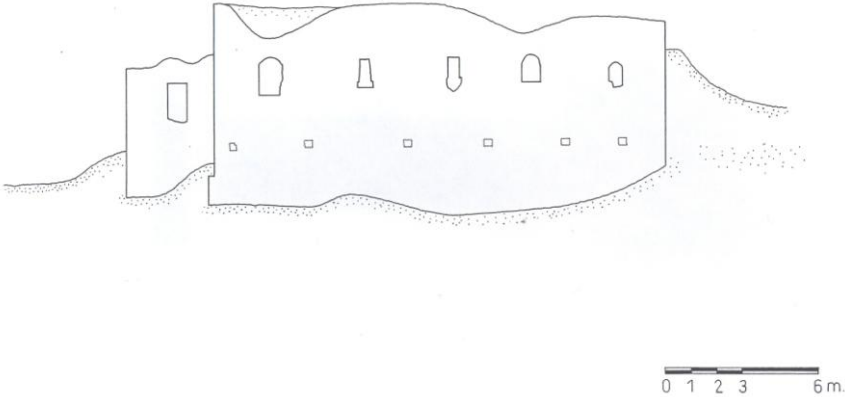
Kubbeli birimin doğu, batı ve güney duvarlarında dikdörtgen dolap nişleri yer alır.

Avlunun kuzeyindeki güney duvarları büyük ölçüde yıkılmış olan iki mekân yaklaşık kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Ortadaki aynalı çapraz tonoz, kuzeydoğudaki birim ise köşe üçgenleri ile geçilen kubbeyle örtülüdür.

Dıştan kuzeyden-güneye doğru eğimli bir arazi üzerinde konumlanan medresede doğu ve batı cephelerin kuzeyi ile güney cephenin üst bölümü düzensiz biçimde yıkılmıştır. Kuzey cephe, yıkıntıların oluşturduğu toprak dolgu ve eğimli arazi nedeniyle algılanamamaktadır.

Güney cephenin üst seviyesindeki pencereler dikdörtgen biçimindedir (Levha 4-5). Pencerelerin çerçevesi de düzensiz biçimde yıkılarak içteki sivri kemerli biçimleri dışarıya yansımıştır. Pencerelerin altında eşit aralıklı dizilen altı hatlı yuvası vardır.

Batı cephedeki dışa taşkın mekân hem güney, hem de batı cephede kademelenme oluşturarak güney cephesindeki dikdörtgen biçimli üst pencere ile dışa açılır (Levha 6).

Levha 4. Uluborlu Gargılı Lala/Taş Medresesi, Güney Cephe Çizimi.
Rölöve: B. Açıkyıldız, H. Eyier, N. Şaman Doğan
Çizen: B. Açıkyıldız

Levha 5. Medrese, Güney Cephe

Levha 6. Medrese, Batı Cephe

Medresenin doğu cephesinden yalnızca ana eyvanın sivri tonozu dıştan algılanmaktadır (Levha 9).

Yapının doğusu yıkıldığından doğrudan avluya girilir. Avluyu doğudan sınırlayan kuzeydeki sütun yaklaşık başlık seviyesine kadar toprak dolguların altında kalmıştır (Levha 7-8). Üst seviyede dışbükey silmelerle kademelendirilen sütunların başlıkları düşmüştür. Başlıklardan biri avlunun güneydoğusunda bulunmuştur. Güneydeki / yaklaşık duvara bitişik sütunun üst kısmında kemer (sivri?) yayı ile tonoz başlangıcının bir bölümü mevcuttur. Kemerin varlığı sütunların kuzey-güney yönünde bağlanmış olduklarını göstermektedir. Sütunların eş aralıklı dizilimi kuzeyde de duvara bitişik dördüncü sütunun olabileceğini doğrular.² Ayrıca revaklı birimin mevcut tonoz başlangıcından kuzey-güney yönünde sivri tonozla örtülmüş olabileceği anlaşılmaktadır. Revakların doğusundaki giriş eyvanının güney duvarı dışında büyük ölçüde yıkılmış olması özgün durumunu algılamamızı zorlaştırmaktadır. Eyvan duvarlarının özgün biçimi ileride yapılacak kazılarla açıklığa kavuşacaktır.

Levha 7. Medrese, Avlu, Genel Görünüm

² Dördüncü sütunun ya toprak altında kaldığını ya da güneydeki öğrenci odalarından batıdaki birimde atılmış durumda bulunan sütun olduğunu düşünebiliriz.

Levha 8. Medrese, Avlu, Doğuya Bakış

Levha 9. Medrese, Avlu, Ana Eyvan

Levha 10. Medrese, Avlu, Kuzey Bölüm

Medresede pandantif geçişli, kubbeli öğrenci odalarının avluya açılan kapıları ortak özellikler gösterir (Levha 12). Özgününde sivri kemerli alınlıklı, dikdörtgen biçimli kapıların alınlık dolguları büyük ölçüde düşmüştür (Levha 11). Yalnızca güney kanatta doğudan ikinci mekânın kapı alınlığı mevcuttur. Ana eyvanın batısına bitişik birimin kapısı ise sivri kemerlidir.

Öğrenci odalarının pencereleri içten sivri kemerli, eyvanın batısına bitişik birimin penceresi ise dikdörtgen biçimlidir. Dolap nişlerinin çoğu sivri kemerlidir. Ayrıca ana eyvanın güneyine bitişik mekân ile avlunun güneyinde yaklaşık eksendeki öğrenci odalarının batı duvarlarında dikdörtgen ocak nişleri vardır. Ocak nişlerinin üst bölümü yıkılmıştır.

Yapının örtü sistemi yer yer yıkılmıştır. Avlu kubbesi tamamen, güney ve batı kanattaki birimlerin kubbelerinin orta bölümü, kuzeydeki mekânların kubbe ve tonozlarının ise güneyi tahrip olmuştur (Levha 7-10). Ana eyvan tonozunun kuzey bölümü de kısmen yıkılmıştır. Avlunun güneydoğu ve güneybatı köşesindeki köşe üçgenleri oval bir kubbeyle örtüldüğünü göstermektedir.

Mimari özelliklerini tanıttığımız medresede güney ve kuzey kanattaki birimler öğrenci odaları, ana eyvanın batısına bitişik mekân dersane, kütüphane ya da türbe işlevi ile kullanılmış olmalıdır.

Levha 11. Medrese, Avlu, Güney Kanat

Levha 12. Medrese, Öğrenci Hücresi, Ayrıntı

Yapıda moloz taş, kesme taş, tuğla, devşirme malzeme, ahşap, sıva ve harç kullanılmıştır. Moloz taş örgü malzemesi olarak beden duvarlarında karşımıza çıkar. Güney cephenin yaklaşık orta bölümünde aynı boyutta düzenli teknikte örülmüş moloz taşlar yer alır. Batı ve doğu cephelerde farklı boyutlarda daha özensiz bir moloz taş örgü dikkati çeker. Avlunun güney duvarında alt seviyede, eyvan ve öğrenci hücrelerinin duvarlarında kullanılan moloz taşlar düzensiz bir teknikte örülmüştür.

Cephelerde zemin seviyesine yakın bölümlerde, köşelerde, avlu ve eyvanın güney duvarlarında düzensiz biçimde yer yer kesme taş, güney cephenin doğu ve batı köşelerinde, batı cephede kademeli bölüm ile güney cephede batıdan ikinci pencerenin lentosu ve avludaki sütunlarda ise devşirme malzeme kullanılmıştır.

Avluda güney duvarın üst bölümü, eyvan duvarları ve tonozunda, kapı ve pencere kemerlerinde ve kubbelerde tuğla kullanılmıştır. Tuğla boyutları 11x5x23 cm.; 22.5x5x22.5cm; 22x5x22cm. arasında değişmektedir. Derzler 2-3 cm. arasındadır. Sert dokulu olan beyaz kireç harç küçük taş ve kum parçacıkları içerir.

Doğu cephenin kuzeyi ve batı cephede hatıl, avlunun güney kanadındaki kapılarda lento olarak ahşap kullanılmış, öğrenci odaları tümüyle, diğer mekânların ise duvarları ve kubbeleri sıvanmıştır. Bazı birimlerde sıva kısmen dökülmüştür.

Bu bölümde kapalı avlulu medreseler grubu içinde incelediğimiz Uluborlu Gargılı Lala/ Taş Medresesi Anadolu'daki benzer örneklerle karşılaştırarak değerlendirilecektir.

Anadolu'daki medreseler, avlularının açık ya da üzerlerinin kubbe veya tonozla örtülmesiyle oluşturulan açıklık-kapalılık özelliklerine göre sınıflandırılmıştır (Kuran 1969: 132; Sözen 1970: 4). Ayrıca bazı araştırmacılar çoğunlukla avlunun üzeri kubbeyle örtüldüğü için bu örnekleri “*kubbeli medreseler*” olarak tanımlamışlardır (Aslanapa 1984a: 80-81; Aslanapa 1984b: 135; Cantay 2006: 339-340). Araştırmacılar A. Kuran (1969: 60) kapalı avlulu medreseleri “*avluyu örten kubbe veya tonozun duvarlara ve serbest desteklere oturduğu yapılar*”, aynı gruplamayı M. Sözen (1972:1) ise “*revaklı veya revaksız bir avlunun kubbe ya da tonozla örtüldüğü kapalı medreseler*” olarak yapmaktadır. Avlu kubbenin duvarlara oturduğu yapılarda bölüntüsüz, serbest destekli örneklerde ise sütun ve payelerle bölüntüye uğratılmıştır. Duvarlara oturan avlu kubbeleri daha büyük, serbest desteklere oturan kubbeler ise küçük boyutludur. D. Kuban (2002: 164) aynı örnekleri “*Bu medreseler, bazen savlandığı gibi avlulu medresenin küçük boyutlara indirgenmiş ve avlusu kapanmış örnekleri değildir. Bunlar avlulu medreselerden farklı bir tipolojinin, Orta Asya konut tipolojisinin uzantılarıdır. Bu yapıların dışarıya pencereleri*

yoktur. İç mekânların aydınlanması orta kubbenin opaion'u ve üzerindeki fenerle olur. Orta Asya evlerinde de kubbe ortası açık olan örnekler vardır." şeklinde yorumlamaktadır. Bu gruplamalar izlendiğinde Uluborlu Gargılı Lala / Taş Medresesi avluyu örten kubbenin doğuda serbest desteklere/ dört sütuna, kuzey, güney ve batı yönlerden duvarlara oturan iki eyvanlı bir örnek olarak tanımlanabilir.

Anadolu'da örneğimizin de içinde bulunduğu kapalı avlulu on sekiz medreseden on biri Selçuklu, yedisi Beylikler dönemine tarihlenmektedir³. Uluborlu Gargılı Lala Medresesi dıştan düzgün olmayan dikdörtgen planlıdır. Anadolu'daki benzer örneklerin bazıları dıştan dikdörtgen, bazıları ise kare plan yansıtır. Konya'daki Karatay (1251-52) ve İnce Minareli (1258-1264) medreseleri dikdörtgen, Tokat Yağbasan (1151-1152), Niksar Yağbasan (1157-1158) ve Gümüş Hacı Halil Paşa (1413-1415) medreseleri dıştan yaklaşık kare planlı örneklerdir (Kuran 1969a:15-17, 51-55, Ayverdi 1972: 171-178).

Gargılı Lala Medresesi'nde görülen doğu -batı yönünde boyuna dikdörtgen planlı avlu tasarımı serbest desteklerle bölüntüye uğratılan, bir başka deyişle avlu kubbesinin sütun ve payelere oturduğu medreselerde görülmektedir. Örnek olarak Afyon Boyalıköy (1210), Divriği Şifahane (1228-1229) ve Erzurum Yakutiye (1310-1311) medreseleri verilebilir. (Kuran 1969a: 44, 61, 124). Kapalı avlulu yapıların çoğunda avlu kubbe örtüsüne uygun biçimde kare planlı tasarlanmıştır. Örneğimizde avlunun doğusunda dört sütuna atılan kuzey-güney yönündeki kemerlerle oluşturulmuş revak düzenlemesi ünik bir uygulamadır. Avlu kuzey ve güneyden duvarlarla sınırlandırılmış olmakla birlikte, sütunlar aracılığı ile doğuya ve batıda avlu genişliğindeki eyvana açılarak sınırlı da olsa merkezî bir mekân yaratır. Avludaki tek yönden sütunlu revak düzenlemesinin farklı bir uygulaması Anadolu dışındaki kapalı avlulu en erken tarihli örnek olan Borsa Gümüştekin Medresesi'nde (1136) görülür (Kuran 1969a: 11; Ettinghausen-Grabar 1987: 304-305). Yalnızca Bosra'daki medresede desteklerin çift yönlü dizilimi örneğimizden farklıdır.

Gargılı Lala Medresesi'nde avlunun örtüsü yıkılmıştır. Güney duvardaki iki köşe üçgenin varlığı dikdörtgen planlı avlunun oval bir kubbeye

³ Selçuklu dönemi kapalı avlulu medreseleri Tokat Yağbasan (1151-1152), Niksar Yağbasan (1157-1158), Afyon Boyalıköy (1210), Atabey Ertokuş (1224), Konya Ali Gav (13.yy başı), Konya Karatay (1251-1252), Konya İnce Minareli (1258-1264), Kırşehir Caca Bey (1272), Çay Taş (1278), Erzurum Yakutiye (1310-1311) ve Erzurum Ahmediye (1314) medreseleridir. Ayrıca Divriği Turan Melek Darüşşifası' da (1228-1229) benzer plan yansıtır. Örnekler için bk. Kuran 1969a: 15-17, 44-63, 124-128; Beylikler dönemi örnekleri Kütahya Vacidiye (1314-1315), Bursa Lala Şahin Paşa (1339), Karaman Emir Musa (14 yy ort.), Gümüş Hacı Halil Paşa (1413-1415), Karaman İbrahim Bey (1432-33) ve Bitlis İhlasiye (1589) medreseleridir. Yapılar için bk. Sözen 1972: 30-41, 58-62, 80-83; Ayverdi 1966:92; Ayverdi 1972: 171-178.

örtüldüğünü göstermektedir. Benzer şekilde Atabey Ertokuş Medresesi'nde de avluyu örten daha küçük çaplı, orta bölümü açık oval bir kubbe yer alır (Sözen 1972: 42-47). Yapı köşe üçgenleri ile geçilen kubbesi ile Konya'daki Ali Gav (13.yy başı), Karatay, İnce Minareli, Çay Taş (1278) ve Karaman İbrahim Bey medreseleriyle benzerlik taşır (Sözen 1972: 35, 49, 66, 72, 76). Ancak, medreselerdeki avlu kubbeleri küresel özelliği ile Uluborlu örneğinden farklıdır.

Uluborlu Gargılı Lala Medresesi'nde avlunun doğu ve batısında / dikey ekseninde dikdörtgen planlı ve sivri tonoz örtülü birer eyvan bulunur. Doğudaki eyvanın duvarları yıkıldığından yalnızca güneydekinin bir bölümü ayakta. Benzer şekilde dikey eksenindeki eyvan kurgusu Çay Taş, Erzurum Ahmediye (1314), Kütahya Vacidiye (1314), Karaman Emir Musa (14.yy ort.) ve Gümüş Hacı Halil Paşa medreselerinde de karşımıza çıkar (Kuran 1969b: 211-212; Sözen 1972: 55, 76, 81; Ayverdi 1972: 171-178). Diğer kapalı avlulu medreselerde eyvanlar yatay ve dikey eksenlerde asimetrik konumlanmıştır. Örneğimizde ana eyvanın güney ve batı duvarlarında yer alan kapılar bitişiğindeki kare planlı, kubbe ile örtülü birimlere açılır. Eyvanın bitişiğindeki birimlere açılımı sınırlı örnekte dikkati çeker. Atabey Ertokuş Medresesi'nde eyvanın batısına, Erzurum Yakutiye Medresesi'nde eyvanın doğusuna bitişik türbeler ile Bursa Lala Şahin Paşa Medresesi'nde eyvanın batısına bitişik bir mekân örnek verilebilir (Ayverdi 1966: 92; Sözen 1972: 2, 43). Medreselerde eyvanın bitişiğindeki kare planlı ve kubbe ile örtülü mekânlar çoğunlukla mescit, türbe, dersane veya kütüphane gibi farklı / özel işlevli birimlere ayrılmıştır (Kuran 1969a: 132-139). Uluborlu örneğinde aynı planı yansıtmakla birlikte, bu birimlerde mihrap veya sanduka gibi verilerin mevcut olmaması işleve yönelik belirlemeyi zorlaştırır.

Gargılı Lala Medresesi'nde avlunun güneyinde kare planlı ve pandantif geçişli beş öğrenci hücreleri yer alır. Yapı, kubbeli öğrenci odaları uygulaması ile kapalı avlulu medreselerin tek örneğidir. Örneğimizden farklı olarak kapalı / açık avlulu medreselerde çoğunlukla avlunun çevresinde dikdörtgen planlı ve sivri tonoz örtülü öğrenci hücreleri konumlanır (Kuran 1969: 140). Yalnızca açık avlulu örneklerden Karaman Hatuniye / Melek Hatun Medresesi (1381-1382)'nde dikdörtgen planlı avlunun doğusunda dört, batısında üç kare planlı ve pandantif geçişli kubbe ile örtülü öğrenci hücrelerinin varlığı örneğimize paralellik gösterir (Kuran 1969b: 216-217, şek.6). Osmanlı medreselerinde avluyu kuşatan öğrenci hücrelerinin kare planlı ve kubbe ile örtülmesi yaygın bir özelliktir⁴. Örnek olarak İznik Süleyman Paşa (1359-1360), İnegöl İshak Paşa (1468-1482) medreseleri verilebilir (Ötüken-Durukan ve diğerleri: 121-

⁴ Osmanlı Medreseleri için bk. Ötüken 1978: 337-371; Demiralp 1999. Bu yapıların en gelişmiş örneği İstanbul Süleymaniye (1557) ve Edirne Selimiye (1569-1574) külliyesi medreselerinde karşımıza çıkar. Kuran 1986: 72, 163-164; Kuban 2007: 279, 297.

123, 169, 247-250, 353) Bu bağlamda Uluborlu'daki yapı Osmanlı medreselerinde görülen uygulamanın ön örneklerinden biridir.

İncelediğimiz medresede öğrenci odalarının duvarlarında çok sayıda dikdörtgen dolap ve ocak nişi vardır. Eyvanın bitişiğinde ve ortadaki öğrenci hüccresinin batı duvarında da ocak nişleri görülür. Medreselerde ocak nişleri çoğunlukla ısınma işlevine, diğer nişler ise eşya koymaya yönelik kullanılmıştır (Kuran 1969a: 140). Niksar Yağlıbasan Medresesi'nde de kuzey eyvanın bitişiğindeki birimlerde, açık avlulu örneklerden Sinop Süleyman Pervane Medresesi'nde (1262) ise öğrenci hüccrelerinde iyi durumda günümüze gelmiş ocak nişleri vardır (Kuran 1969a: 16, 140). Ayrıca Gümüş Hacı Halil Paşa Medresesi öğrenci odalarının duvarlarında çok sayıda yarım yuvarlak niş dikkati çeker (Ayverdi 1972: 171-178).

Kapalı avlulu medreselerin çoğunda örneğimizin güney cephesinde olduğu gibi üst seviyede dikdörtgen pencereler bulunur. Örnek olarak Tokat Yağlıbasan Medresesi'nin doğu ve güney, Konya'daki Ali Gav Medresesi'nin güney, Karatay Medresesi'nin ise batı cephesindeki pencereler verilebilir (Kuran 1968: 41-42; Kuran 1969a: 48-53, 63-68).

Uluborlu Gargılı Lala Medresesi moloz taş, kesme taş, tuğla ve devşirme malzeme kullanımı açısından da Anadolu'daki kapalı avlulu medreselerle örtüşür. Medreselerde örgü malzemesi olarak moloz taşın kullanımı yaygındır. Tokat ve Niksar'daki Yağlıbasan ile Konya'daki Ali Gav ve Karatay medreselerinin tüm cephelerinde, Konya İnce Minareli Medrese'nin batı, kuzey ve güney, Çay Taş ve Kütahya Vacidiye medreselerinin kuzey, Erzurum Yakutiye Medresesi'nin doğu, kuzey ve güney cepheleri moloz taşla örülmüştür (Sözen 1972: Res. 4a-5c, 9a-b, 12a, 13d, 14a, 15a).

Uluborlu'daki medresede kesme taşın kullanımı sınırlıdır. Yalnızca güney ve batı cephelerde alt / zemin seviyesinde ve köşelerde karşımıza çıkar. Tokat Yağlıbasan, Konya'daki Ali Gav ve Karatay medreselerinde de yer yer kesme taşlar kullanılmıştır (Sözen 1972: Res. 4, 9a, 12a)

Gargılı Lala Medresesi'nde tuğla, avlunun güney duvarı ile kemerler ve örtü sisteminde görülür. Anadolu'daki Ortaçağ (Selçuklu-Beylikler) yapılarında tuğlanın kemerler ve örtü sisteminde kullanımı çok yaygındır. Örneklerden Afyon Boyalıköy, Konya'daki Ali Gav, Karatay, İnce Minareli ve Çay Taş medreselerinde de tuğla benzer şekilde uygulanmıştır (Bakırer 1981: Res. 28, 109-110, 134).

Devşirme malzeme Gargılı Lala Medresesi'nde güney ve batı cepheler ile avludaki sütunlarda kullanılmıştır. Anadolu'da devşirme malzemenin kullanımı Isparta ve ilçelerindeki yapılarda oldukça yoğundur (Şaman Doğan 1997: 347-354). Bugün de çevre halkı tarafından Roma ve Bizans dönemi yapılarından toplanmış devşirme malzemelerin kullanımı devam etmektedir.

Özellikle Atabey Ertokuş Medresesi Roma ve Bizans dönemi taş eserlerinin en yoğun kullanıldığı yapıdır (Öney 1968: 17-26; Demiriz 1970/71: 87-100). Medresenin cepheleri ile içte avlu, revak sütunları, havuz, eyvan, öğrenci odaları ile bitişiğindeki türbede yüzeyi bezemeli devşirme malzemeler kullanılmıştır. Atabey Ertokuş Medresesi'nin yanı sıra örneğimizde olduğu gibi Afyon Boyalıköy, Konya Ali Gav, Bursa Lala Şahin Paşa medreselerinin avlularında da devşirme sütunlar karşımıza çıkar (Ayverdi 1972: Res. 11; Kuran 1969a: Res.74-77, 93). Örneklerde olduğu gibi kubbenin sütunlara oturduğu kapalı avlulu medreselerde devşirme sütunlar tercih edilmiştir.

Görüldüğü gibi Uluborlu Gargılı Lala / Taş Medresesi plan şeması ve mimari özellikleri açısından kapalı avlulu bazı örneklerle kesişmekle birlikte, plan tasarımı açısından tek kalmaktadır. Yukarıda vurguladığımız gibi kapalı avlulu medreselerin ilk örnekleri Tokat çevresinde 12. yüzyılın ortalarında karşımıza çıkmaktadır. Bu örnekler Anadolu'daki avluyu örten kubbe çapının en büyük boyutlu olduğu medreselerdir⁵. Daha sonra 13. yüzyılın ilk yarısında Orta Anadolu bölgesinde (Atabey, Boyalıköy, Konya, Çay, Kırşehir) çeşitli örnekler inşa edilmiştir. Kapalı avlulu medreselerin iki anıtsal örneği Selçuklu başkenti Konya'da bulunmaktadır. Konya Karatay ve İnce Minareli Medreseleri özellikle kare planlı avluyu örten köşe üçgenleri ile geçilen kubbeleri ile merkezi mekan anlayışı yansıtır. Bu örnekler iç kalenin çevresindeki özel konumu, banileri, plan tasarımı, malzeme-teknik ve özellikle süsleme programı ile başkente damgasını vurur. Beylikler döneminde kapalı avlulu medreselerin sayısı azalır. Bu dönem (14 -15. yüzyıl) çeşitli kültürel etkilerle tüm yapı türleri ve tiplerinde yeni arayışlara sahne olur. Anadolu'da farklı coğrafyalarda ortaya çıkan çoğu kısa süren birçok beylik siyasi, sosyal, ticari ve kültürel ilişkilerle beslenerek mimaride yeni oluşumlar yaratma çabasına girer. Dönemin açık ya da kapalı avlulu medreselerinde de yeni/ farklı denemeler uygulanır. Uluborlu Gargılı Lala Medresesi'ndeki kubbe ile örtülen dikdörtgen planlı avlu ve kubbeli öğrenci odaları bu anlamda yeni ortaya çıkan özelliklerdir.

Kanımızca yapı 14. yüzyılın sonu ile 15. yüzyılın ortalarına kadar olan süreçte inşa edilmiştir. Yukarıda belirttiğimiz 1528 Tarihli Tapu Tahrir Defteri'nde yapının adının geçmesi bu tarihten önceki bir zaman dilimini işaret etmektedir. Ayrıca bu dönemde (14 -15. yüzyıllar) Peçin Ahmet Gazi (1375), Manisa Ulu Camii/Fethiye (1378) ve Kastamonu İsmail Bey (1457) medreselerinde olduğu gibi bazı açık avlulu medreseler "*asimetrik kurgulu, revaksız avlulu ve ana eyvanı dışa taşkın*" tasarlanmıştır (Sözen 1970: 180; Acun 1985: 135-137; Karabiberöglü 1997: 49-57, Lev. 28). Dikdörtgen planlı revaklı avlu şemasıyla Selçuklu medreselerine benzeyen Karaman Melek

⁵ Araştırmacılara göre kare planlı ve duvarlara oturan kubbeli-eyvanlı medreseler Orta Asya'daki IX -X. Yüzyıllarda inşa edilmiş avlusu kubbeli, dört eyvanlı ev tiplerinden gelişmiştir (Kuran 1969a: 9; Cezar 1977: 379; Akın: 237; Kuban 2002: 164).

Hatun/Hatuniye Medresesi, ana eyvanı dışa taşkın ve öğrenci hücrelerinin pandantif geçişli kubbeler ile örtülmesi açısından yeni bir uygulamadır. Beylikler dönemi ve sonrasında kapalı/kubbeli avlulu medrese tipinin giderek yok olmasının bir nedeni de Osmanlı döneminde kare ya da dikdörtgen planlı bir avluyu kuşatan örneklerin yanı sıra sekizgen, U ve L biçimi yansıtan medreselerin de öne çıkmasıdır. Diğer neden de Selçuklu ve Beylikler dönemi medreselerinin bazılarında avlu ile mescit, türbe, kışlık dersane, kütüphane gibi özel işlevli birimler kubbe ile örtülürken, Erken ve Klasik Osmanlı döneminin tüm yapılarında ve birimlerde kubbenin birincil olarak tercih edilmesidir.

Sonuç olarak incelediğimiz Uluborlu Gargılı Lala/Taş Medresesi dikdörtgen planlı -tek yönden revaklı- kubbeli avlusu ve iki eyvanlı plan şemasıyla Anadolu'daki kapalı avlulu medreselerin özgün bir/son örneğini oluşturmaktadır. Medresenin bulunduğu Eski Uluborlu bugün terkedilmiş durumdadır. Bu nedenle kullanılmayan medrese ve çevresindeki yapılar yıkılmaya yüz tutmuştur. Dileğimiz bir Ortaçağ kenti, Hamidoğulları Beyliği'nin başkenti Uluborlu ve eserlerinin ivedilikle kurtarılmasıdır. Yerleşimde ileride yapılacak kazı ve yüzey araştırmaları ile çok sayıda eserin ortaya çıkacağına inanmaktayız.

Kaynakça

- ACUN, Hakkı, (1985). “Manisa İshak Çelebi Külliyesi”, *Vakıflar Dergisi*, XIX: 127-146.
- AKIN, Günkut, (1990). *Asya Merkezi Mekan Geleneği*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ARIKAN, Zeki, (1988). *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ASLANAPA, Oktay, (1984a). *Türk Sanatı I-II*, İstanbul: Kervan Yayınları.
- ASLANAPA, Oktay, (1984b). *Türk Sanatı*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı, (1966). *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri Ertuğrul, Osman, Orhan Gaziler Hüdavendigâr ve Yıldırım Bâyezid 630-805 (1230-1402) I*, İstanbul: Baha Matbaası.
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı, (1972). *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad devri 806 -855 (1403-1451) II*, İstanbul: Baha Matbaası.
- BAKIRER, Ömür, (1981). *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı, I-II*, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- BAYKARA, Tuncer, (1988). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- CANTAY, Gönül, (2006). “Medreseler”, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 2*, (Ed. Ali Uzay Peker-Kenan Bilici), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 337-350.
- CEZAR, Mustafa, (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- DEMİRALP, Yekta, (1999). *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- DEMİRDAL, Said, (1968). *Bütünüyle Uluborlu*, İstanbul: Acar Matbaası.
- DEMİRİZ, Yıldız, (1970-71). “Atabey'deki Ertokuş Medresesi'nde Bizans Devrine Ait Devşirme Malzeme”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, 4: 87-100.
- ETTİNGHAUSEN, R.-OLEG Grabar, (1987). *The Art and Architecture of Islam. 650-1250*, New York. Penguin Books.
- HALİL, Edhem, (1926). *Garbi Anadolu'da Selçukilerin Varisleri Tavâif-i Mülük*, İstanbul: Matbaai-i Amire.
- İBN Bibi. (1996). *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Name) I*, (Haz: Mürsel Öztürk), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KARABİBEROĞLU, Ümran, (1997). *Kastamonu İsmail Bey Külliyesi*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- KUBAN, Doğan, (2002). “Danışmend Bölgesinde İlk Kapalı Medreseler”, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 164-175.
- KUBAN, Doğan, (2007). *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul: Yem Yayın.
- KURAN, Abdullah, (1968). “Tokat ve Niksar'da Yağı-Basan Medreseleri”, *Vakıflar Dergisi*, 7: 39-43.

- KURAN, Abdullah, (1969a). *Anadolu Medreseleri I*, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- KURAN, Abdullah, (1969b). “Karamanlı Medreseleri”, *Vakıflar Dergisi*, 9: 209-223, Şek.1-9, Res. 1-35.
- KURAN, Abdullah, (1986). *Mimar Sinan*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- MEHMED Arif, (1912). “Anadolu Tarihinden: Hamidoğulları”, *Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası*, 15: 939-947.
- ÖNEY, Gönül, (1968). “Anadolu Selçuk Mimarisinde Antik Devir Malzemesi”, *Anadolu (Anatolia)*, 12: 17-26.
- ÖTÜKEN, Yıldız, (1978). “Orhan Gazi (1326-1359) Devrinden Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) Devrinin Sonuna kadar Osmanlı Medreseleri”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Prof. Albert Louis Gabriel Özel Sayısı*, 9: 337-371.
- ÖTÜKEN, Yıldız-DURUKAN Aynur ve diğerleri, (1986). *Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler IV*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- SEVİM, Ali-YÜCEL, Yaşar (1989). *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- SÖZEN, Metin, (1970). *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri I*, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- SÖZEN, Metin, (1972). *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri II*, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- ŞAMAN, Doğan, Nermin, (1993). *Isparta ve Çevresindeki Selçuklu-Beylikler Dönemi Yapıları, I-II*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü: Doktora Tezi.
- ŞAMAN Doğan, Nermin, (1997). “Isparta ve çevresindeki Selçuklu-Beylikler Dönemi Yapılarında Devşirme Malzeme Kullanımı”, *Vakıflar Dergisi*, 26: 347-354.
- ŞAMAN Doğan, Nermin, (2008). *Isparta’da Selçuklu ve Beylikler Dönemi Mimarisi*, Isparta: Isparta Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- TURAN, O. (1984). *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul: Nakışlar Yayınevi.
- ÜÇOK Bahriye, (1955). “Hamitoğulları Beyliği”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I-II, 73-80.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, (1988). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ALIŞVERİŞ MERKEZLERİNİN ‘KAMUSAL MEKÂN’ NİTELİKLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: ANKARA PANORA ALIŞVERİŞ MERKEZİ ÖRNEĞİ

Ayşe TEKEL

Özet

Küreselleşme ile ortaya çıkan süreçler, toplumsal yapıda meydana gelen değişimler, iletişim ve bilgi teknolojilerindeki gelişmeler kentsel kamusal mekân kavramının anlam ve işlevini değiştirmiştir. Günümüzde tek bir yapı veya yapı grubu içerisine sıkıőtırarak kamusallaőma çabası içine giren alışveriş merkezleri küreselleşme ile birlikte imaj değiştiren kentlerin tanımlayıcı ve simgeleyici ‘kamu mekân’ları haline dönüşmüştür. Çalışmanın amacı; alışveriş merkezlerinin ‘kamusal mekân’ niteliklerini, somut verilerle Ankara Panora Alışveriş Merkezi örneğinde sorgulamak olarak belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Kamusal mekân, alışveriş merkezleri, Panora Alışveriş Merkezi

An Assessment of Public Space Characteristics of Shopping Centers: The Case of Ankara Panora Shopping Center

Abstract

The processes emerging with globalization, changes in the social structure and developments in communication and information technologies have led to changes in the meaning and function of the concept of urban public spaces. Today shopping centers attempting to combine several functions of urban life in a single building or group of buildings have emerged as the new public areas of today’s cities that have changed their image together with globalization. The aim of the study has been identified as questioning the ‘public characteristics’ of shopping centers through concrete data in the case of Ankara Panora Shopping Center.

Key words: Public space, shopping centers, Panora Shopping Center.

Giriş

Sosyo-ekonomik yapıda meydana gelen değişimler, iletişim ve bilgi teknolojilerindeki gelişmeler kentsel kamusal mekân kavramının anlam ve işlevini değiştirmiştir. Ancak bu değişim pek çok araştırmacı tarafından “özelleştirme”, “ticarileşme”, “sosyal kutuplaşma” gibi negatif kavramlar ile ifade edilmeye başlanmıştır. Günümüzde alışveriş merkezleri küreselleşme ile birlikte imaj değiştiren kentlerin tanımlayıcı ve simgeleyici ‘kamu mekân’ları haline dönüşmüştür. Kamusal alanlara yetersiz ödenek ayrılması, özelleştirme, rant, büyük kentsel yenileme projelerinde özel sektörün kazancı ile kamu yararı arasındaki çekişmeler, tüketim ve eğlence motiflerinin aşırı vurgulanması, açık kamusal alanlarda yaşanan güvenlik sorunları bu süreci hızlandıran etmenler olmuştur. Kamusal mekânın içermesi gerekli ‘kamuya açık olma’, ‘eşitlik’, ‘tarihsel-kültürel bellek’, ‘erişilebilirlik’ gibi temel unsurlar alışveriş merkezlerinde yok olmuştur.

Çalışmanın amacı; alışveriş merkezlerinin ‘kamusal mekân’ niteliklerini, kamusal mekânın içermesi gerekli temel unsurlar bağlamında, Ankara Panorama Alışveriş Merkezi örneğinde sorgulamak olarak belirlenmiştir. Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde kamusal mekân ve kamusal mekânın içermesi gerekli temel unsurlar tanımlanmış, kamusal mekânının değişimine etki eden faktörler irdelenmiştir. İkinci bölümde alışveriş merkezlerinin ‘kamusal mekân’ nitelikleri sorgulanmıştır. Üçüncü bölümde alışveriş merkezlerinin ‘kamusal mekân’ nitelikleri, somut verilerle Ankara Panorama Alışveriş Merkezi örneğinde, anket ve gözleme dayalı bir yöntem ile irdelenmiştir. Sonuç bölümünde elde edilen verilerden hareketle çıkarımlar yapılmıştır.

1. Kamusal Mekân Kavramı ve Kamusal Mekânın Değişimine Etki Eden Faktörler

1.1 Kamusal Mekân Kavramı

Kamusal alan, özel olanın dışında kalanı, özel olanın dışında kalan alan da herkesin temsilini, aleniyeti simgeleyen toplumsal varlık alanıdır (Ünüvar 1998: 206). Kamusal alan tanımı ilk kez 1962 yılında Habermas tarafından kullanılmıştır.¹ Habermas’a göre kamusal alan, toplumun ortak yararını belirlemeye ve gerçekleştirmeye yönelik düşünce, söylem ve eylemlerin üretildiği ve geliştirildiği ortak toplumsal etkinlik alanıdır (Güney 2007).

¹ Habermas kamusal alanı, "özel şahısların, kendilerini ilgilendiren ortak bir mesele etrafında akıl yürüttükleri, rasyonel bir tartışma içine girdikleri ve bu tartışmanın neticesinde o mesele hakkında ortak kanaati, kamuoyunu oluşturdukları araç, süreç ve mekânların tanımladığı hayat alanı" olarak tanımlamıştır.

Kentsel kamusal mekânlar yerel kültürü ve yaşanan zamanı yansıtmakta, kentte yaşayanlarının sosyal, kültürel ve ekonomik durumları hakkında da ipuçları vermektedirler. Yerel kimliğin ve toplumsal gururun önemli bir bileşeni olan kamusal mekânlar eğitici bir rol ve ekolojik bir anlam da yüklenmektedirler (Oktay 2001: 45-49).

Kullanıcıların bireysel ya da grup aktiviteleri için mekâna gitmeleri, günlük gereksinimlerini sağlamaları, toplumsal amaçları gerçekleştirmeleri, kamuya açık olmaları, özel alanların arasında konumlanmış birey ya da grup kontrolünün dışındaki yerler olmaları, birbirinin içine geçmiş işlevsel ve sembolik amaçlar için kullanılmaları kamusal mekânların ortak özellikleridir (Madanipour 2007: 159). Kamusal mekânlar insanların diğerleriyle iletişim kurmalarını da sağlamaktadır. Bu iletişim aktif olabileceği gibi pasif de olabilmektedir (Carr Francis ve diğerleri, 2007: 230).

Kamu mekânının kamusal niteliklerini oluşturan diğer temel özellikleri aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür:

- Ulaşılabilirlik
- Kullanım ve anlam olarak ortak paylaşılması
- Bireysel denetimin ötesinde bulunması
- İçinde olunan çevreyi tanımlamada önemli rol oynaması
- Kullanım tipolojisi bakımından çok çeşitlilik göstermesi
- Kolektif olarak oluşturulmuş olması ve kolektif hatıraları yaşatması

(Önür 1992: 455-456).

1.2 Kamusal Mekânın Değişimine Etki Eden Faktörler

Kamusal mekânların değişimine etki eden önemli faktörlerden biri toplumsal yaşamda meydana gelen değişimlerdir. Günümüzde ekonomik yeniden yapılanma aynı zamanda toplumsal yapıdaki değişimi hızlandırmış, bu değişimle birlikte yaşam tarzları da farklılaşmıştır. Toplumda yer alan farklı gruplar farklı yaşam ve kamusal alan birimlerini tercih etmeye başlamış ve bu tercihler kentsel kamusal mekânların dönüşüm altyapısını hazırlamıştır.²

Modern toplumlarda toplumsal yapının sürekliliği ve ritmi ağırlıklı olarak ekonomik olgular tarafından belirlenmektedir. Miller (1987) "Maddî Kültür ve Kitle Tüketimi" isimli kitabında günümüz toplumunun nesneye dayalı maddî kültür toplumuna dönüştüğünü söylemektedir. Maddî dünyanın

² Geleneksel toplumdaki modern topluma geçişte bireysellik ön plana çıkmış, izole bir yaşam tercih edilmeye başlanmıştır. Günümüzde insanların kendi içlerine dönük bir yaşam tercih etmelerinde yaşanan ekonomik, sosyal ve politik değişimlerinde etkisi olmuştur. Bu durum kamusal mekânların değişimini de beraberinde getirmiştir.

üretimindeki muazzam artış, toplumsal yaşamın gündelik görünümünü derinden etkilemektedir (Yırtıcı ve Uluğöğlü 2004: 44).

Kamusal mekânın değişimine etki eden önemli faktörlerden bir diğeri de teknolojik gelişmelerdir. Modernizm ile birlikte yaşanan teknolojik ilerleme, “mekân” kavramı da dâhil olmak üzere birçok alanda değişime yol açmıştır. Özellikle bilgi teknolojileri ve iletişim ağlarının gelişmesiyle birlikte, kentsel fonksiyonlar da değişime uğramıştır. Mekân bağımlılığını ortadan kaldıran bu değişimler kullanıcılar ve mekânlar arasındaki ilişkileri de minimuma indirmiştir (Banerjee 2007: 157). Ulaşım ve iletişim teknolojilerinin, fiziksel hareketliliği artırması ve buna bağlı olarak mekânın artık sadece yere bağlı olmaktan çıkıp, uzakta gerçekleşen çeşitli toplumsal etkiler ile kuruluyor olması gibi bir dizi yeni gelişme, “soyut mekân” anlayışını modern toplumun temel mekân anlayışı olarak merkeze yerleştirmiştir. Bu soyut mekân anlayışı, “yok-mekân” (*non-place; non-liux*) olarak tanımlanan ‘alışveriş merkezleri’, vb. yeni kamu mekânları ile şekillenmeye başlamıştır. (Aurigi & Graham 1997:19-25).

Kapitalizm öncesindeki dönemlerde kamusal ilişki gündelik hayattaki iş, eğlence ve dinlence aktivitelerinin iç içe geçtiği, kendiliğinden gelişen aktiviteler bütünü olarak görülmüştür. Kapitalist sistemin kendine özgü mantığı içinde ise gündelik hayatı oluşturan bu alanlar birbirlerinden ayrı bir şekilde tariflenmişlerdir. Bu bağlamda içinde yaşadığımız çağda kamusal ilişki kendiliğindenliğini kaybetmiş ve çağın dinamikleri doğrultusunda eğlence kavramı ile özdeşleşmiştir. Kamusal ilişki kavramında görülen bu değişim, kamusal mekân anlayışını da etkilemiştir (Yücel ve Vural 2008).³

Kapitalizm mekânsal olarak yayıldıkça, rasyonel olarak örgütlenebilmek ve kurduğu sistemi yönlendirebilmek ve kontrol edebilmek için farklılıkları yok etmek, örgütlenmesini soyut bir sistem üstüne oturtmak zorundadır. Kapitalizm kendi mekân ve zaman anlayışını her coğrafyada tekrarlamakta, o coğrafyayı kendi istekleri doğrultusunda, soyut bir mekân ve zaman anlayışı çerçevesinde tekrar kurmaktadır. Bu sayede birbirinden çok farklı coğrafyalar aynı soyut mekân ve zaman anlayışı çerçevesinde birbirlerine bağlamakta; tek bir ekonomik sistemin parçası haline gelmektedirler⁴ (Yırtıcı ve Uluğöğlü 2004: 45)

³ Modern kentlerde kamu ve özel sektörün sorumluluğuna ait unsurlar ve çevrenin birlik ve beraberliği kaybedilmiştir. Çeşitli gelişim ve kentsel yenileme projelerinde, her şeyden önemli olan kamu alanları planlaması, bütünsellik göz ardı edilerek ayrı ayrı hazırlanmaya başlanmıştır.

⁴ Modernliğin mekân-zaman anlayışı ile gelenek-sel toplumların mekân-zaman anlayışı arasında temel bir fark bulunmaktadır. Geleneksel toplumlarda mekân ve zaman toplumsal yaşama içkindir. Arada herhangi bir dolayım yoktur. Toplumsal ve gündelik yaşamın kriterleri, doğrudan bulunduğu “yer”in coğrafi ve kültürel

2. Alışveriş Merkezleri ve Alışveriş Merkezlerinin 'Kamusal Mekân Nitelikleri' Üzerine

Alışveriş merkezleri, çok sayıda mağazayı, süpermarket/ hipermarket ve sosyal etkinlik alanları ile bütünleştiren yapı tipidir.⁵ Alışveriş merkezleri genellikle kent merkezlerinin tüm olanaklarını içlerinde barındırarak kent merkezlerin dışında, ulaşım düğüm noktaları üzerinde yer seçmektedirler.

Kentten görsel, fiziksel ve sosyal olarak uzaklaşan alışveriş merkezlerinde, kent merkezine benzeyen bir görüntü yeniden kurulmaktadır. Diğer bir deyişle, kent mekânı alışveriş merkezi içerisinde yapılaşmakta; alışveriş merkezi, kente yaptığı göndermeler aracılığıyla kendisini kent merkezine bir alternatif olarak tanımlamakta ve sunmaktadır (Jewel 2001: 317-378). Ancak bu göndermeler, mekânsal olmaktan ziyade biçimsel, yüzeysel ve yاپay olmaktadır.

Alışveriş merkezi içinde yeniden kurgulanan kent mekânı, kendi kendini yenileyebilme niteliğini yitirmekte ve “kapalı kutu” içerisinde “bir defada yaratılan bir boşluk” haline gelmektedir. Bu boşlukta kent mekânı taklit edilmekte; ticari başarıya odaklanan tasarlanmış kontrol edilebilen ve kolay yönlendirilebilen bir kent mekânına dönüşmektedir (Biol 2005:423).

Alışveriş merkezleri sundukları temiz, güvenli, hava koşullarından arındırılmış iklimlendirilmiş çevresiyle insanlara serbest zaman ve eğlence aktiviteleri de sunmaktadırlar. Kentlerin kamusal kullanımında alışık olduğumuz sinema, konser, çocuk oyun alanları gibi aktivite alanlarını da bünyelerine eklemektedirler. Alışveriş merkezlerine yalnızca ticari aktivite için değil, sinema, tiyatro, konser ve benzeri diğer aktiviteler için gidilmesi, alışveriş merkezlerinin bu bağlamda sosyalleşme aracı olarak kullanılmalrı, bu mekânların kamusal mekân olarak yorumlanmasına zemin hazırlamaktadır.

Alışveriş merkezlerinde her ne kadar kamusal yaşamın geçtiği iddia edilse de, bu alanlarda kamusal alanda olması gereken eylem özgürlüğüne hiçbir biçimde izin verilmemektedir. Gerçekte, bu mekânlarda ancak

özelliklerine, iklim koşullarına, gece-gündüz ya da mevsimlerin döngüsellığı gibi zamanın doğal ritmine bağlıdır (Yırtıcı ve Uluğöglu 2004: 45).

⁵ Alışveriş merkezleri ilk olarak ortaya çıktıklarında “minimum zamanda maksimum alışverişin yapılmasını sağlamak gibi” çok basit, ancak çok güçlü bir parametreyi sağlayacak şekilde tasarlanmışlardır. Kentle ve çevrede yer alan kullanımlarla ilişkileri, ulaşım yapısı ve iç mekân organizasyonları uzunca bir süre hep bu parametreye uygun olarak şekillenmiştir. Günümüzde ise, alışveriş merkezlerinin mekân organizasyonu, özünde “kent mekânı bileşenlerinin belirli bir amaç doğrultusunda yapı içerisinde yeniden kurulması” ilkesine dayanmaktadır (Biol 2005:423).

kısıtlanmış, ticaret, eğlence ve boş zaman geçirme aktivitelerinden ibaret bir kamusal yaşam simülasyonundan söz edilebilmektedir (Bilsel 2008). Alışveriş merkezlerinde kurgulanan iç mekân, konumlanması ve yönetimi ile birlikte kullanıcılara birtakım sınırlamalar getirebilmektedir. Bu mekânlar her ne kadar kamusal kullanıma açık da olsalar sosyal davranışlar ve aktiviteler bu alanlarda zorlanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında kamusal yaşam kentteki anlamından farklılaşmaktadır. Gerçek kamu alanından sonra *kendi içine dönen* alışveriş merkezleri, kamusal alanının yeni bir yorumunu sunmaktadır.

Alışveriş merkezlerinde kentin caddelerindeki sosyallik yapı içerisine alınmaktadır.⁶ Bu merkezlerde insanlar sürekli olarak denetlenmekte ve uygun olmayanlar ise içeriye alınmamaktadır (sarhoşlar, dilenciler vs) (Voyce 2006: 273). Alışveriş merkezlerinde kamusal mekân sınıf ve ırklara göre yeniden biçimlendirilmekte, bu merkezlerde yapay bir kentsellik sağlanmaktadır (Southworth 2005: 159-160). Alışveriş merkezlerinde kontrol edilebilir çevreler yaratılarak, açık kamusal alanda yaşanan güvensiz ortamlar bertaraf edilmekte, ancak bu mekânlarda bireyler tüketime yönlendirilmektedir (Christopherson 1994: 416-419).

Bu tür mekânlar yerelliği içlerinde barındırmamaktadır. Aksine kapalı alışveriş merkezlerinde bireye küresel kültürün kimlikleri telkin edilmektedir. Tüketici bu mekânların içinde iken, ‘yer’in anlamı ortadan kalkmaktadır. Alışveriş merkezlerinin içerisi mevsimsel dönüşümlerden, gece gündüz farkından, zamanın döngüsellikinden koparılmıştır. Burada hedeflenen zamansızlık ve mekânsızlık daha doğrusu ‘yer’ duygusunun yok edilmesidir (Yırtıcı ve Uluğöglü 2004: 48). “Yer” kent mekânında kullanıcıları tarafından deneyimlenen her türlü etkinliği barındırmaktadır. Kamusal belleğin oluşumuna katkısı bulunan “yer hissi”, alışveriş merkezinde ortadan kalkmaktadır (Biol 2005: 423). Alışveriş merkezlerinin içerisine girdiğiniz anda kendinizi dünyanın herhangi bir yerinde hissetmeniz mümkündür. Çünkü bu mekânlar benzerdir ve dünyanın her yerinde bu tip mekânlara rastlamak mümkündür (Ritzer 2004: 212). Bu mekânlarda tüketici de kendisini yerelin sınırları dışında, dünyanın herhangi bir yerindeki tüketici gibi hissetmektedir. Kapalı alışveriş merkezlerinde tüketiciler ile yerel fiziksel mekândan çözülmüş pazar arasında ilişki kurulmaktadır. Sonuçta bu süreçte yerellik teklifini kaybetmekte, bu alanların kamusal nitelikleri de azalmaktadır.

Alışveriş birimlerinin tek bir yapı içerisinde toplanmasıyla birlikte, bu mekânlar ilk zamanlarda görmüş oldukları yerele özgün sosyal entegrasyon işlevlerini de yitirmeye başlamışlardır. Mitchell yalancı kamusal mekânlar olarak tanımladığı kapalı alışveriş merkezi sahiplerinin ‘kontrol edilebilir

⁶ Bu nedenle alışveriş merkezleri çoğu zaman, minyatür kent merkezleri olarak tanımlanmaktadır.

çeşitlilik daha kârlıdır’ varsayımı ile hareket ettiklerini dile getirmektedir.⁷ Fiziksel mekânda homojenleşme ve yüz yüze ilişkilerin ölmesi ile birlikte kamusal alanlardaki sosyal farklılıklar alışveriş merkezlerinde yok olmaktadır (Mitchell 1995: 118).

3. Alışveriş Merkezlerinin ‘Kamusal Mekân’ Niteliklerinin Ankara Panora Alışveriş Merkezi Örneğinde Sorgulanması

Alışveriş merkezlerinin ‘kamusal mekân’ niteliklerini, kamusal mekânın içermesi gerekli temel unsurlar bağlamında, Ankara Panora Alışveriş Merkezi örneğinde sorgulamak amacıyla gözlem ve anket yöntemine dayalı bir araştırma yapılmıştır.

Kamusal mekânların içermesi gerekli unsurlardan kamusal mekânın;

- İçinde olunan çevreyi tanımlamada önemli rol oynamaları,
 - Kullanım tipolojisi bakımından çeşitlilik göstermeleri,
 - Kamuya açık olmaları,
 - Birey ya da grup kontrolünün dışındaki yerler olmaları ve kamusal belleğin oluşumunda ‘yer hissi’nin oluşması (Tarihsel-kültürel bellek)
- Panora Alışveriş Merkezinde, gözleme dayalı olarak sorgulanmıştır.

Panora Alışveriş Merkezi, içinde yer aldığı çevreyi tanımlamada önemli bir rol üstlenmemekte, kullanım tipolojisi bakımından diğer alışveriş merkezlerinden farklılaşmamaktadır.⁸ Yapının formu, boyutları ve konumlanması içinde yer aldığı dokuya referans vermemekte, alışveriş merkezi kendisini bir anlamda mekândan soyutlamaktadır (bk. Resim 1).

⁷ Alışveriş merkezleri bankalar, sigorta acenteleri vb. işlevleri de içlerinde barındırmaktadırlar. Dolayısıyla alışveriş merkezi sahipleri herkesin erişimine açık olması gerekli bu alanlara erişimi de kontrol etmektedirler. Tüm bireyler bu alanlara erişimi kaybetmektedir.

⁸ Toplam 3 kat ve 180 mağazadan oluşan yapıda 10.000m² lik hipermarket, buz pateni sahası ve bowling salonlarının bulunduğu 6.500m² lik eğlence merkezi, 5.500m² lik spor merkezi ve 12 salonlu sinema kompleksi bulunmaktadır (<http://www.panora.com.tr/>, 2008).

Resim 1. Panora Alışveriş Merkezi ve Panora Park Alanı,
<http://www.panora.com.tr/>, 2008

Panora Alışveriş Merkezi kamusal mekânın içermesi gerekli ‘kamuya açık’ olma unsurunu kısmî olarak yerine getirmekte, birey ya da grup kontrolü dışında olma unsurunu içermemektedir. Alışveriş merkezine giriş çıkışlar denetimli olarak gerçekleştirilmekte ve uygun olmayanlar içeriye alınmamaktadır. Alışveriş merkezi içerisinde kullanıcıların tüm hareketleri yönetim tarafından izlenmekte ve kontrol altında tutulmaktadır. Kamusal alanda olması gereken eylem özgürlüğüne alışveriş merkezi içerisinde izin verilmemekte, bir anlamda sosyal davranışlar ve aktiviteler zorlanmaktadır.⁹

Panora Alışveriş Merkezinde yaratılan ‘zamansızlık’ ve ‘mekânsızlık’ ile kamusal belleğin oluşumuna katkısı bulunan ‘yer hissi’ yok edilmiştir. Alışveriş Merkezi içerisinde ışık ve sıcaklık sabittir. Dolayısı ile içeride zamanın geçtiğine ait ve mevsime yönelik herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Alışveriş merkezinin içerisi mevsimsel dönüşümlerden, gece gündüz farkından, zamanın döngüsellikinden koparılmıştır.

Kamusal mekânların içermesi gerekli unsurlardan;

- Kullanıcıların bireysel ya da grup aktiviteleri için mekâna gitmeleri,
- Toplumsal amaçları gerçekleştirmeleri,

⁹ Panora Alışveriş Merkezi yaklaşık 40.000 m²’lik bir alanda yürüyüş parkurları, amfi tiyatro ve havuzun yer aldığı geniş bir peyzaj alanına sahip bulunmaktadır. Ancak bu alanlar da alışveriş merkezi yönetiminin kontrolünde kullanılmaktadır. Yaz aylarında kullanımı mümkün olan bu alanlarda zaman zaman ticari amaçlı etkinlikler düzenlenmekte, bu etkinliklerin izlenmesinde alışveriş merkezinden alışveriş yapma koşulu aranmaktadır.

- Ulaşılabilirlik
- Alışveriş Merkezlerinde taklit edilen kamusal mekân öğelerinin gerçek işlevlerine hizmet edip etmedikleri Panora Alışveriş Merkezinde gerçekleştirilen anket çalışması ile sorgulanmıştır.

Anket çalışmasında geleneksel alışveriş sokakları ile kapalı alışveriş merkezlerinin tercih edilme gerekçeleri de ayrıca değerlendirilmiştir. Toplam 100 kullanıcı ile basit tesadüfî örnekleme yöntemi ile anket görüşmesi gerçekleştirilmiştir.¹⁰

Panora Alışveriş Merkezine ağırlıkla bireysel aktiviteler için gidilmekte, alışveriş merkezi bireylerin bir araya gelerek toplumsal amaçları gerçekleştirmelerine sınırlı oranda imkân sunmaktadır. Anket sonuçları da bunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Katılımcıların %28'i alışveriş, %26'sı dolaşmak ve vakit geçirmek, %32'si sosyal-kültürel aktivitelere katılım ve %14'ü ise tanıdıklarla buluşmak için alışveriş merkezine gitmektedir.

Alışveriş merkezinde alışveriş birimleri dışında yer alan kullanımlar, eğlence merkezi, spor merkezi ve sinemadır. Her ne kadar bu eylemler alışveriş merkezinde ticarileşmiş de olsalar toplumsal etkinlikler ancak bu mekânlarda gerçekleşmektedir. Ancak anket sonuçları alışveriş merkezine gidiş nedenleri arasında, bu mekânların öncelikli olmadığını göstermektedir. Anket çalışmasında katılımcılardan alışveriş merkezine geliş nedenleri arasında bir sıralama yapmaları istenmiş, değerlendirme sonucunda katılımcıların öncelik sırası ile alışveriş merkezine;

- Alışveriş yapmak
- Dinlenmek ve vakit geçirmek
- Sosyo -kültürel etkinliklere katılmak¹¹
- Tanıdıklarla buluşmak ve
- Dinlenmek amaçları ile gittikleri tespit edilmiştir¹²

¹⁰ Tüketim alışkanlıkları haftanın farklı günlerinde ve günün farklı saatlerinde değişiklikler göstermektedir. Bu nedenle anket uygulaması hafta içi çarşamba ve hafta sonu cumartesi günlerinde tüm gün olarak gerçekleştirilmiştir. Burada amaç farklı müşteri bilgilerine ve alışveriş alışkanlıklarına sahip kullanıcılara erişim olmuştur.

Anket çalışması sonucunda katılımcıların %25'inin öğrenci, %20'sinin mimar-mühendisler, %19'unun doktor, avukat ve eğitimci, %14'ünün bankacı-sigortacı ve muhasebeci, %10'unun emekli, % 8'inin üst düzey yönetici, %4 'ünün ev hanımı olduğu tespit edilmiştir.

¹¹ Katılımcılar Panora Alışveriş Merkezi içerisinde tek farklı aktivite alanı olan sinema, spor salonu ve çocuk oyun alanında gerçekleştirilen eylemleri sosyo-kültürel aktivite olarak değerlendirmişlerdir.

¹² Alışveriş merkezine gidiş-geliş sıklığı da alışveriş merkezinin ne amaçla kullanıldığının tespit edilmesinde bir göstergedir. Anket değerlendirilmesi sonucunda

“Alışveriş zamanı” olgusunun değişmesi ile birlikte insanlar kentlerde gezinmektense alışveriş merkezlerinde dolaşmayı tercih etmeye başlamışlardır. Bunun en belirgin göstergesi alışveriş merkezlerinde harcanan sürenin artmasıdır. Anketlerin değerlendirilmesi sonucunda katılımcıların %57’sinin Panora Alışveriş Merkezi’nde ortalama 2-4 saat harcadıkları tespit edilmiştir.

Kamusal mekânların içermesi gerekli temel özelliklerden bir diğeri *ulaşılabilirliktir*. Ancak Panoro Alışveriş Merkezi’nin konumdan dolayı bu mekâna erişim ağırlıkla özel araçlarla yapılabilmektedir. Ankete katılan katılımcıların %74’ü özel araba, %6’sı yürüyerek Panora Alışveriş Merkezi’ne gelmektedir. Toplu taşıma kullananlar %15 oranında iken, Panora Alışveriş Merkezi servislerini tercih edenler % 3 oranındadır. Erişilebilirliğin önemli göstergelerinden bir diğeri alışveriş merkezine hangi semtlerden geldiğinin tespit edilmesidir. Bu amaçla yapılan sorgulamada katılımcıların %70’inin Panora Alışveriş Merkezi’ne yakın çevreden (yaklaşık 5–10 km arası) geldiği tespit edilmiştir.

Panora Alışveriş Merkezinde ‘sokak’, ‘meydan’ gibi kentsel kamusal mekânlar sembolik olarak taklit edilmiştir. Koridorlara yerleştirilen oturma birimleri, yapay ve doğal bitkilendirme ile koridorlara “kentsel alışveriş sokağı” görünümü verilmeye çalışılmıştır. Her bir koridora çocuk sokağı, akvaryum ve restoranlar sokağı gibi isimler verilmiş, bu sayede kullanıcıların mekân içerisinde yönlendirilmesi kolaylaştırılmıştır (bk. Resim 2).

Resim 2. Panora Alışveriş Merkezi Koridorlarından Görünüm (Kunduz 2008).

katılımcıların %48’i Panora Alışveriş Merkezine haftada iki kere, % 32’si haftada bir kaç kez, % 20’si ise 2-3 ayda bir geldiklerini ifade etmişlerdir.

Kamusal mekân olarak kapalı alışveriş merkezlerinin gündeme gelmesi ile birlikte kentsel açık mekânlarda gerçekleştirilen konser, gösteri, sergi gibi etkinlikler de bu mekânlarda düzenlenmeye başlamıştır. Panora Alışveriş Merkezi'nde alışveriş sokaklarının kesişim noktasında yer alan orta mekânda sık sık farklı aktiviteler düzenlenerek kent meydanlarının yüklendiği işlevler alışveriş merkezi içinde sembolik olarak taklit edilmekte, kullanıcılar bu tür etkinlikler ile alışveriş merkezine çekilmeye çalışılmaktadır (bk. Resim 3, 4.).

Resim 3, 4. Panora Alışveriş Merkezi Orta Mekândan Görünüm (Kunduz 2008)

Sokak, meydan gibi açık kamusal alanlar üzerine yapılan birçok araştırma sonucunda kamusal mekânların insanların beş temel ihtiyaçlarına cevap vermesi gerektiği saptanmıştır. Bunlar;

- Konfor
- Rahatlama
- Çevreyle pasif ilişki
- Çevreyle aktif etkileşim ve
- Keşif ‘dir (Carr Francis ve diğerleri, 2007: 230-231).

Panora Alışveriş Merkezi’nde ‘sokak’ olarak tanımlanan koridorlar ağırlıklı dinlenme amaçlı, koridorların kesiştiği ‘meydan’ olarak tanımlanan orta mekân ise düzenlenen gösterileri izleme ve buluşma amaçlı olarak kullanılmaktadır. Panora Alışveriş Merkezinde taklit edilen ‘sokak’, ‘meydan’ gibi kentsel kamusal mekânlar, bu mekânların içermesi gerekli beş temel ihtiyaca cevap verememektedir. Katılımcılara bu koridorları ve koridorlarda yer alan oturma birimlerini hangi amaç için kullandıkları sorulduğunda % 80’inin bu alanları “dinlenme”, %5’inin insanları ve gösterileri izleme amaçlı kullandıkları tespit edilmiştir. Anket değerlendirmesinde meydan gibi tasarlanan orta mekânın kullanılma amacının %52 oranında bekleme ve buluşma olduğu tespit edilmiştir.

Anket çalışması kapsamında katılımcılardan, geleneksel alışveriş sokakları ile kapalı alışveriş merkezlerinin nitelikleri konusunda karşılaştırma yapmaları istenmiştir. Katılımcıların çoğunluğu geleneksel alışveriş sokaklarında, çevre ve manzarayı izleme olanağının daha çok olduğunu, sosyalleşme imkânlarının daha fazla olduğunu, bu alanlara erişimin kolay olduğunu belirtmişlerdir. Buna karşın kapalı alışveriş merkezlerinin daha konforlu, insanlara dinlenme olanağı sunan, güvenli, temiz, iklim koşullarına uygun tasarlanmış, modern ve kaliteli yapılar olduğu gerekçeleri tercih sebebi oldukları dile getirilmiştir. Katılımcıların %78’nin kapalı alışveriş merkezlerini tercih ettikleri saptanmıştır. Sonuçta her ne kadar kamusal mekânın içermesi gerekli unsurların geleneksel alışveriş sokaklarında bulunduğu ifade edilse de kapalı alışveriş merkezlerinin tercih sebebi oldukları görülmüştür.

4. Sonuç

Alışveriş merkezleri kamusal mekânın “kamuya açık olma”, “eşitlik”, “tarihsel-kültürel bellek”, ‘erişilebilirlik’ özelliklerinden yoksundur. Alışveriş merkezleri sermayenin mekân ve zaman üzerindeki etkilerinin somut olarak görülmesinin kolaylaştığı, tüketimin yeni tüketim ilişkileri temelinde örgütlendiği bir mekânsal düzenlemedir. Bu mekânsal düzenleme temelde buraya gelen tüketicilerin, tüketime teşvik amacına hizmet etmektedir.

Alışveriş merkezleri ağırlıkla belli gelir gruplarına hitap etmekte ve alışveriş merkezlerinde eylem özgürlükleri kısıtlanmaktadır. Alışveriş merkezlerinde her ne kadar kentsel kamusal mekân nitelikleri taklit edilse de bu mekânlar gerçek işlevlerine hizmet etmemektedir. Alışveriş merkezleri kontrollü mekânlardır. Güvenlik ve fiziksel kontrolün yanı sıra ciddi seviyede sosyal kontrolü de içlerinde barındırmaktadırlar. Alışveriş merkezleri bu bağlamlarda kamusal nitelikleri oldukça zayıf özel mekânlar olarak tanımlanabilir.

Kentsel kamusal mekânlar yaşanan zamanı yansıtan önemli unsurlardır. Alışveriş merkezleri açık kamusal mekânlara göre daha kontrollü, konforlu, temiz ve güvenli oldukları, iklimsel etkileri minimuma indirdikleri için günümüz 'kamusal mekân'ları haline gelmişlerdir. Panora Alışveriş Merkezinde gerçekleştirilen çalışma sonuçları da bunu destekler niteliktedir. Geçmişte yoğun olarak açık kamusal mekânlarda süregelen kentsel yaşam, artık alışveriş merkezinde gerçekleşmeye başlamıştır.

Panora Alışveriş Merkezinde yapılan araştırma sonuçları; alışveriş merkezlerinin, kamusal mekânın içermesi gerekli unsurları ağırlıkla sembolik olarak içerdiklerini, 'kamuya açık olma', "eşitlik", "erişilebilirlik" gibi birçok unsuru da içermediklerini göstermektedir.

Kaynakça

- AURIGI, Alessandro & GRAHAM Stephen (1997). "Virtual Cities, Social Polarisation and the Crisis in Urban Public Space", *Journal of Urban Technology*, Volume 4, No: 1: 19-52.
- BANERJEE, Tribid (2007). "The Future of Public Space: Beyond Invented Streets and Reinvented Places", *Urban Design Reader*, Ed: Matthew Carmona & Steve Tiesdell, Architectural Press: 153-162.
- BİLSEL, Cana (2008). "Yeni Dünya Düzeninde Çözülen Kentler ve Kamusal Alan: İstanbul'da Merkezkaç Kentsel Dinamikler ve Kamusal Mekân Üzerine Gözlemler", <http://www.metropolistanbul.com/public/temamakale.aspx?tmid=7&mid=8> (Erişim: 8.12.2008, saat.15.30).
- BİROL, Gaye (2005). "Çağdaş Alışveriş Merkezlerinde Kent Dokusunun Yeniden Yorumlanması", *Gazi Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt.20, No.4: 421-427.
- CARR, Stephen, FRANCIS, Mark & RİVLİN, Leanne (1995). *Public Space*, New York: Cambridge University Press.
- CHRISTOPHERSON, Susan (1994). "The Fortress City: Privatised Spaces, Consumer Citizenship", in: A. Amin (Ed.) *Post Fordism: A Reader*, Oxford: Blackwell: 409-427.

- GÜNEY, Zeynep (2007). “Kamusal Alan Nedir? Kamusal Mekân Nedir?”, http://www.arkitera.com/haber_21487_kamusal-alan-nedir-kamusal-mekân-nedir.html, (Erişim: 12.11.2008, saat.14.30).
- <http://www.panora.com.tr> (Erişim: 09.12.2008, saat.10.00).
- <http://arkiv.arkitera.com/p8346-panora-alisveris-ve-yasam-merkezi.html>, (Erişim: 20.12.2008, saat. 12.30).
- KUNDUZ, Yasemin (2008). Ankara Panora Alışveriş Merkezinden Çekilen Fotoğraflar, Ankara (21.12.2008)
- JEWEL, Nick (2001). “The Fall and Rise of the British Mall”, *The Journal of Architecture*, Volume 6, Number 4: 317-378.
- MADANIPOUR, Ali (2007). “Social Exclusion and Space”, *The City Reader*. London: Routledge: 158-165.
- MILLER, Daniel (1987). *Material Culture and Mass Consumption*, Blackwell, Oxford.
- MITCHELL, Don (1995). “The End of Public Space?”, *Annals of the Association of American Geographers*, Volume 85, Number 1: 108-33.
- OKTAY, Derya (2001). “Kentsel Tasarımın Kuramsal Çerçevesine Güncel Bir Bakış: Kentlerimiz, Yaşam Kalitesi ve Sürdürülebilirlik”, *Mimarlık Dergisi*, 302: 45-49.
- ÖNÜR: (1992). *Architectural Experiences and in Public Space*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, ODTÜ-Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, (Yayınlanmamış).
- RITZER, George (2004). *The Globalization of Nothing*, Sage Publications.
- SOUTHWORTH, Micheal (2005). “Reinventing Main Street: From Mall to Townscape Mall”, *Journal of Urban Design*, Volume.10, No:2: 151-170.
- ÜNÜVAR, Kerem (1998). “Osmanlı’da Bir Kamusal Mekân: Kahvehaneler”, *Doğu-Batı Dergisi*, 5, 3.Baskı, Ankara: 205-217.
- VOYCE, Malcolm (2006). “Shopping Malls in Australia: The End of Public Space and the Rise of ‘Comsumerist Citizenship’”, *Journal of Sociology*, Volume 42, No. 3: 269-286.
- YIRTICI, Hakkı ve Uluoğlu Belkis (2004). “Mekânın Altyapısal Dönüşümü”, İTÜ Dergisi/a Mimarlık, Planlama, Tasarım, Cilt.3, Sayı.1: 43-52.
- YÜCEL, Atilla ve VURAL, Tülin (2008). “Alışveriş Merkezleri”, <http://sinkingabout.blogspot.com/2008/03/alveri-merkezleri.html>, (Erişim:25.12.2008, saat.17.00)

MASAL BİLMECE İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA TÜRK MASALLARINDA BİLMECE UNSURLARI

Dilek TÜRKYILMAZ

Özet

Bu makalede Türk sözlü kültür geleneğinin en sevilen ve en yaygın iki türü olan masal ve bilmece ilişkisi sorgulanacaktır. Geleneğin kendi dinamizminden kaynaklanan değişim ve gelişim sebebiyle, sadece bu iki tür arasında değil, sözlü gelenekte yaşayan diğer kültür unsurları arasında da bir geçişlilik söz konusudur. Bu bağlamda masal ve bilmece arasındaki geçişliliğin hangi noktalarda, ne şekilde meydana geldiği örneklendirilerek izah edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Masal, bilmece, bilmececi masallar, sözlü kültür geleneği, geçişlilik.

Tale Riddle Components in Context of Turkish Tale Riddle

Abstract

In this article, tales and riddles, that are the most popular and most common two genres of Turkish oral culture tradition, will be questioned. Because of change and development that stems from traditions' own dynamisms, there is not only penetration (interaction) between these two genres but also there is penetration among other cultural elements that are present in the oral tradition. Within this context, the points and manners of penetration among tales and riddles will be explained by analyzing samples.

Key words: Tale, riddle, enigmatic tales, oral culture tradition, interaction.

Bu çalışmanın konusunu Türk sözlü kültür geleneğinin en sevilen ve en yaygın iki türü olan masal ve bilmece ilişkilerinin sorgulanması oluşturmaktadır. Geleneğin kendi dinamizminden kaynaklanan değişim ve gelişim sebebiyle, sadece bu iki tür arasında değil, sözlü gelenekte yaşayan diğer pek çok kültür unsuru arasında da bir geçişlilik söz konusu olduğu bilinmekle birlikte, bilmece-masal ilişkilerine, Türk halk bilimi çalışmaları içinde müstakil bir konu olarak yer verilmemiştir. Bu bağlamda masal ve bilmece arasındaki geçişliliğin ve farklı türlerin birlikteliğinin hangi noktalarda, ne şekilde meydana geldiğini örnekleyerek ortaya koymak incelememizin amacıdır.

Nesir anlatılarının en yaygın türlerinden biri olan masallar, araştırmacılar tarafından değişik şekillerde tanımlanmıştır. (Elçin 1993: 368-369) masalları *bilinmeyen bir yerde bilinmeyen şahıslara ve varlıklara ait hadiselerin macerası, hikâyesi*, şeklinde tarif ettikten sonra, zaman içerisinde sözlü kültür geleneğine bağlı olarak kolektif karakter taşıyan “hayalî-gerçek”, “soyut-somut”, “maddi-manevi” birtakım konu, macera, olay, problem motif ve unsurları nesir diliyle vakit geçirmek, insanları eğlendirmek, eğlendirirken terbiye etmek düşüncesinden hareketle özel bir üslupla, genellikle de kadınlar tarafından anlatılır, diyerek tanımını genişletmektedir.

Sözlü kültür toplumlarının düşünce dünyasını açıklayan ve bu toplumlara soru üretmeyi ve cevap bulmayı öğreten yapılar olarak karşımıza çıkan bilmece ise, yine Şükrü Elçin tarafından *tabiat unsurlarıyla bu unsurlara bağlı hadiseleri; insan, hayvan ve bitki gibi canlıları; eşyayı; akıl, zekâ veya güzellik nevinden mücerret dinî konu ve motifleri vb. kapalı bir şekilde, yakın-uzak münasebetler ve çağrışımlarla düşünce, muhakeme ve dikkatimize aksettirerek bulmayı hedef tutan kalıplaşmış sözlerdir* (Elçin 1989: 1) biçiminde tanımlanır. Kültürel belleğin oluşmasında ve bu suretle geleceğin kurgulanmasında ve yönetilmesinde temel oluşturacak olan bilmece son derece önemli işlevlere sahiptir. Ayrıca çocuk dünyasının şifreleri de yine bilmece yapısı içinde saklıdır. Çocuklar düşünmeyi ve bir soruyu çözmeyi bilmece yoluyla kavrarlar. Meseleye bu açıdan bakıldığında, sözlü kültürün bu iki kadim türünün, hem masallar hem de bilmece türlerinin davranış kurallarını öğretme ve çocukların olduğu kadar yetişkinlerin de çevrelerini kavramsallaştırmasına yardımcı olma gibi işlevleri vardır. Eğitsel, kültürel ve mizahî yönleriyle de son derece etkilidir.

En eski ve kültürel yönden en yaygın olan sözlü kültür ürünlerinden biri olan bilmece ilk başta bir oyun türü sanılır. Bu çok da yanlış bir bakış açısı değildir. Çünkü bilmeceli oyun türleri de vardır, daha doğrusu bilmece oyunları çok sık başvurulan söz oyunlarından. Burdur’da

oynanan “Asal Sorma Oyunu”, Kayseri’de oynanan “Bilmeli Matal” oyunu gibi oyunlar bu tür söz oyunlarından (And 2002: 133) Anadolu’da oyuncuların “Nesi var?” diye sorarak tarif edilen maddeyi tanımaya çalıştıkları, tahmin etmeye dayalı oyunlar da (Özdemir 2006: 252) bir tür bilmeceli oyundur aslında. Bu tür oyunlara yalnızca Anadolu sahasında rastlanmaz. Azerbaycan’da oynanan bir oyun da kuş bilmecesine dayalı bir oyun türüdür (Ahundov 1968: 238). Ancak geleneksel halk bilmecesini bu oyunlardan ayırt eden, soru bölümünün bir söz kalıbıyla ifade edilmesi, cevabının da toplum tarafından önceden kabul görmüş belli bir şey olmasıdır. Bilmeceli oyunlarda ise gerek soru sorarken gerekse cevaplandırırken daha serbest bir üslubun etkili olduğu söylenebilir. (Boratav 1992: 109) *herhangi bir sanat yaratması için duyulan bir tür saygı, bilmeceleri rastgele yozlaştırılmaktan korur, biçimindeki ifadesi de, bilmecelyi bir oyun olmaktan çok bir halk edebiyatı türü olmaya yaklaştırır.*

Bilmecesi şekil olarak hem manzum hem de mensur örnekleri olan bir tür olduğu için diğer sözlü edebiyat ve temaşa türlerinin arasında kendine kolaylıkla yer bulabilen bir türdür (Türkyılmaz 2007:109-151). Bilmecesi söyleyiciler diğer sözlü edebiyat türlerini, yeni bilmecesi yaratmada sık sık kullanmışlardır. Bu durum bilmecelerde yeni biçimsel yapıların ortaya çıkmasına neden olmuştur (Başgöz-Tietze 1999: 20).

Masalla bilmecesi arasındaki ilk ilişki bilmecenin bazı yerlerde *mesel* şeklinde isimlendirilmesiyle kurulabilir. Bazı Türk lehçelerinde ve Anadolu’nun çeşitli yerlerinde bilmecelye *mesel*, *mesel satma*, *küçük mesel* dendiği bilinmektedir¹. Bunun ötesinde masallar ile bilmeceler arasında organik bir ilişkiden söz etmek mümkün değildir. Masal metinleri içinde doğrudan bir bilmecesi metniyle karşılaşmayız. Ancak bazı masallarda bilmecelye benzeyen ifadelere rastlarız. Bu tür masallar, masal kahramanının bilmecelyi (soruyu) çözdüğü takdirde vaat edilen ödülü almasıyla sonuçlanan masallardır. Vaat edilen bu ödülleri şu şekilde sıralamak mümkündür.

- a. Ölümden kurtulur.
- b. Sevgisine kavuşur.
- c. Büyük mevkiiler elde eder (padişahlık, beylik vb.).
- ç. Padişahın kızıyla evlenme hakkı kazanır.
- d. Zengin olur (Şimşek 2003: 240).

Masal kahramanının, sorulan bilmecenin cevabını bularak ölümden kurtulmasına benzer bir durum Kuzey Avrupa ve bazı Afrika geleneklerinde anlatılan masallarda mevcuttur. Ancak burada kahraman, canını (boynunu) cellada cevabını bilemeyeceği bir bilmecesi sorarak, aklıyla kurtarır. Normal

¹ Bilmecesi teriminin Türk dünyası ve Anadolu’daki çeşitli karşılıkları için bk., Türkyılmaz, 2007: 24-25

bilmecedan farklı olan, cevaplayanın yanıtı bilememesi durumunda soranın boynunun kesilmekten kurtulduğu bu bilmecelere “boyun bilmecesi” (neck riddle) denmektedir. Soru yapısı kullanmasına ve cevaplayanlara rivayet edilmesine rağmen, iki özellik bu tip soruları hakiki bilmecedan ayırmaktadır. Cevap vermek için gerekli olan bilgi, bilmece soranın kendi bilgisidir, bilmece soranın yaşadığı ya da karşılaştığı bazı tecrübelere dayalı olmak zorundadır. Dahası cellatların çözemeyeceği asıl bilmecelerin diyalog özelliklerini bozan bir bilmece yaratma amacıyla, bilmececinin ölümden kaçışını anlatan bir bölüm olarak masalın içine yerleştirilmiştir. Çoğu durumda bunların bilmece olarak söylenmesi düşünülmemiş, hikâyelerdeki tali unsurlar olarak tasarlanmıştır ve ayrı olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Bütün boyun bilmeceleri bilmece soranları kurtarmayla sonuçlanmaz. Örneğin Güney Avrupa geleneğinde “boyun türü” konusu yaygın olarak imkânsız denemelerdeki gibi dramatik durumlarda kullanılır (Gren 1992: 136; Abrahams-Dundes, 1972: 133).

Bilmeceye benzer ifadelerin yer aldığı masalların ilk örneklerine, Beydeba tarafından MÖ I. yüzyılda kaleme alındığı tahmin edilen ve fabl türünün ilk ve en önemli örneği sayılan Kelile ve Dimne’de rastlanmaktadır. 1960 yılında Bakü’de yayımlanan bir Kelile ve Dimne tercümesinde “Tacir Ehvalatı” adıyla, 1944 yılında ülkemizde çevrilen tercümesinde “Kudurmuş Fil ve Adam Hikâyesi” adıyla geçen hikâyeyi içinde sembolik ifadelerin, mitolojik unsurların yer aldığı ilk örnek olması bakımından burada vermeyi uygun buluyoruz.

....”Kudurmuş bir fil ile karşılaşan bir adam kurtulmak için kendini bir kuyuya sarkıtmuş ve kuyunun başına gerilen iki dala tutunmuştu. Bir de bakmış iki kuyunun içine sarkan ayaklarına bir şeyler dokunmakta. Dikkat etmiş ve dört yılanın deliklerinden başlarını uzattıklarını görmüş. Biraz daha bakmış, kuyunun dibinde bir ejderhanın ağzını açıp düşmesini beklediğini görmüş. Bu sefer gözlerini yukarıya kaldırmış, tutunduğu iki dalı, biri beyaz, diğeri siyah iki farenin mütemediyen kemirdiğini görmüş. Bütün bunları gördükten sonra, yakınında bal dolu bir petek görmüş. Balı tadarak onun tatlılığıyla her şeyi unutmuş ve kurtuluş çaresini düşünmekten geri kalmış. Artık ayaklarının ucunda dört yılan bulunduğunu, bunların kendini sokmak için fırsat beklediklerini, iki farenin dalları mütemediyen kemirdiklerini ve dallar kırılır kırılmaz ejderhanın ağzına düşeceğini aklından çıkarmış ve yalnız o balın tadıyla meşgul olmuş. Bunun neticesi olarak nihayet ejderhanın ağzına düşerek helake uğramış.

Bu kuyu türlü türlü afetlerle şerlerle korkular ve hastalıklarla dolu olan dünyadır. Dört yılan insanın bedenindeki ahlât-ı erbaadır. Birisi azdı mı insanı yılan gibi sokar ve öldürücü zehirden farksız olur. Beyaz siyah fareler, insanın ömrünü imha için uğraşan gece ve gündüzdür. Kuyunun dibindeki ejderha, her insanın mukadder olan akıbetidir. Bal, insanın bu dünyada görmekle, tatmakla, işitmekle, koklamakla, dokunmakla karşılaştığı o halavettir ki ona kapılarak akıbetini unuttur ve ahretini düşünmez olur” (Beydeba 1944: 63).

Ülkemizde bilmecemsi masallara ilk dikkat çeken Nasıh Güngör ve İhsan Ozanoğlu olmuştur. “Kastamonu Bilmeceleri” adlı kitapta bilmeceleri sınıflandırırken bilmeceli masalları ayrı bir başlık altında toplamış ve bir manzum örnek vermişlerdir. Padişahın evlenme çağına gelmiş olan güzel kıızı hiçbir görücüye beğenmez ve yazlıklarının ilerisindeki subaşında bulunan serviyi kim üç vuruşla yıkabilirse onunla evleneceğini söyler. Deneyip yıkamayanların boynu vurulur, yıkabilen Kel Ağa (Keloğlan) sınavı geçer ve kızla birbirlerine manzum bilmeceler sorarlar (Güngör-Ozanoğlu 1939: 151-157).

Wolfram Eberhard ve Pertev Naili Boratav’ın beraber hazırladıkları Typen Türkischer Volksmärchen’de bilmeceli masallar, *Değiştirilmiş Başlar; Marangoz, Terzi, İmam; İyi Olan Kız* adlarıyla ve numaralandırılarak verilmiştir (Alptekin 2006: 338). Motif Index of Folk Literature’da ise çeşitli şiirler ve mitlerde yer alan bilmeceler, bilmeceye benzer ifadeler, sayı bilmeceleri, değer bilmeceleri vb. ele alınmıştır (Thompson 1966: 423-449). Bu katalogta bilmecemsi masallar ise H.620’de *Çözülmemiş Problemler: Masalların Bilmecemsi Sonları* olarak yer almaktadır.

Türk dünyasında karşımıza çıkan ve bilmecesi-soru özelliği gösteren bazı masal tipleri şu şekilde sıralanabilir. Birinci sırada Eberhard- Boratav Katalogu 290 numarada, Motif İndeks’te H.621’de kayıtlı olan *Marangoz, Terzi, İmam* adlı masal karşımıza çıkmaktadır ve Adriyatik’ten Çin Seddi’ne kadar olan bütün Türk coğrafyasındaki yaygınlığı dikkat çekmektedir (Alptekin 2006: 338-341). Bu tip masalarda üç arkadaş (kardeş), bir kadın heykeli yaparlar. Heykelde herkesin emeği olduğu için kızın kime ait olduğuna karar verilemez ve sonunda kızın kime ait olduğu tartışılır ve sonuca bağlanır. Thompson Katalogunda; H.620 *Çözülmemiş Problemler: Masalların Bilmecemsi S”onları* başlığı altında sınıflandırılan H.621 *Becerikli arkadaşlar kadın heykeli yapar; o kime aittir*, tipine girmektedir. Bu alt başlık şu şekilde izah edilmektedir: *Ağaç oyan bir bebek yapar, terzi onu giydirir, bahçıvan ona konuşma yeteneği verir (ya da bunun gibi bir yetenek), babası, annesi, kocası kimdir sorularına cevap verilir* (Thompson 1966:436).

Türk masallarında karşılaşılan bilmececi masal örneklerinden ikincisi Thompson kataloğunda H.621.2 *Kız yetenekli arkadaşları tarafından kurtarılır o kime aittir* (Thompson 1966:436) sınıfına girmektedir. Ölmek üzere olan kızın halı (kilim), ayna ve elmanın yardımıyla kurtarılması ve bu kızın kime ait olduğuyula ilgili bilmececi masallar Doğu Türkistan'dan Balkanlara kadar olan sahada yaygın örneklerdendir (Alptekin 2006:343; Şimşek 2003:242).

Bilmececi masalların diğer bir örneği (Sakaoğlu 2002: 499-501) "Padişahın Konuşmayan Kızı" adlı masaldır. Burada çözümlenmesi gereken, biraz daha zordur. Gövdelerle başlar farklı olduğu için kızın kime ait olduğu bilinemez. Kız bu esnada "Gövde kimde ise kız onundur. Kalp nerede ise vücut oradadır, başka da hiçbir şey yoktur" diyerek çözümler anlatır (Alptekin 2006:346). Bu masal Eberhard-Boratav Kataloğunda 289 numaralı *Değiştirilmiş Başlar* masal tipine girmektedir.

Dördüncü tip bilmececi masal ise *biri iki yapmaya, çirkini güzel yapmaya gitme* ile ilgilidir. Türk dünyasında son derece yaygın olan bu tip "Kim Güçlüdür" adlı bir Azeri masalında şu şekilde geçmektedir:

Gızım atan hardadı bes?

Gız dedi:

Dostu düşmen elemeye gedib

Bes anan hanı?

Biri iki elemeye gedib

Sen özün neynirsen gızım?

İkini bir eylirem...

.... *Dedin: "Atan hardadı?" dedim "Dostu düşmen elemeye gedip". Ye'ni geçen hırmanda bir dostuna borc vermişdi. İndi gerydi, isteyecek düşmen olacag. Soruşdun: "Anan hardadı?" Dedim: "Biri iki elemeye gedib". Bil ve agah ol! Anam benim mamçadı. Gonşuda hamile kadın var. Gedib uşağı tutacag, bir iki olacag. Soruşurdun: "Bes özün neynirsen?" Gördüyün kimi çorab yamayıram. İki çorabı kesip birini düzeldirem. Vesselam.* (Caferzade 1990: 118-119).

Beşinci sırada ise Anadolu masalları arasında çok bilinen *deve, yükü ve gözü* ile ilgili masal bulunmaktadır (Alptekin 2006: 349-350). Bu tip masallarda da bilmeceye benzer ifadeler yer almaktadır. Bize göre masallardaki bilmeceye benzer ifadelerle ilgili söylenmesi gereken şudur: Masallarda kahramanı, bildiği takdirde vaat edilen ödüle, sonuca kavuşturan sorular kelama ait şeyler değildir. Kahramanın çıkış yolu bulması için sorulmuş olan bu sorular, masalların içinde tali unsurlar olarak göze çarpmaktadır.

Masal kahramanının bilmecesi (soruyu) çözdüğü takdirde vaat edilen ödülü almasıyla sonuçlanan masallardaki bilmecesi veya soru ifadelerini bir kenara bırakacak olursak, masalla bilmecesi arasındaki ilişkiyi üç yönlü düşünmek gerekmektedir:

- (1) Bazen bir masal formeli bilmecesi hâline gelebilir. Cevabı rüya olan bu bilmecesi aslında bir masal tekerlemesidir:

Az gitti uz gitti

Dere tepe düz gitti

Altı ay bir güz gitti

Uyanınca hep bitti (Başgöz-Tietze 1999: 192)

(2) Masallarla bilmeceleri birbirine yaklaştıran diğer bir durum ise masallarda geçen manzum ya da mensur soruların, bilmecesi metni olarak da tespit edilebilmesidir. Nasih Güngör ve İhsan Ozanoğlu'nun Kastamonu Masallarında (Güngör-Ozanoğlu 1939: 155-157) yer verdiği Kel Ağa (Keloğlan) ile padişahın kızı arasında geçen şu manzum soru neredeyse bütün Türk dünyasında yaygın olan Kuyu/ Kuyunun içinde suyu/ Suyunun içinde yılan/ Yılanın ağzında mercan (Başgöz-Tietze 1999: 568.26) şeklindeki lamba bilmecesidir²:

Kız:

Evimizin önü kuyu

Sen onu bil kel ketez

Kuyunun içinde yılan

Sene onu bil kel ketez

Yılanın ağzında mercan

Sen onu bil kel ketez

Aman aman kel ketez

Varmam seni keserim

Kel Ağa:

Evimizin önü kuyu

Lamba değil mi hanım?

Kuyunun içinde yılan

Fitul değil mi hanım?

Yılan ağzında mercan

Işık değil mi hanım?

Aman aman a hanım

Aldım seni sararım

(3) Bazen de masal içinde geçen mensur bir sorunun, bilmecesi metni olarak karşımıza çıktığı olur. Yılan Kız adlı bir Dobruca masalında (Ekrem-Hilmiye 1985:224-228) padişahın “*Eğer bilmezsen kellen gidecek.*” diyerek sorduğu “*Bir ana uşakları doğurur, sonra onları dağıtır, sonra da yutar.*” sorusu cevabı masalda da deniz olan, *Bir ana vardır yavrusunu yutar* bilmecesidir (Başgöz 1999: 167) Yine aynı masalda padişahın “*Bir ağaç biter yerden, bunun yapraklarının bir yanı beyaz ve bir yanı da karadır.*” diye sorduğu ve cevabı yıl ve günleri olan, *Benim bir ağacım var/ Ağacımın*

² Bu bilmecenin Türk lehçelerindeki karşılıkları için bk., Türkyılmaz, 2007: 648-650.

on iki dalı var/ Her dalında otuz yaprak var/ Bir tarafı siyah öbür tarafı beyaz (Başgöz1999:604) bilmeceyiyle aynıdır³.

Kanaatimizce masalla bilmece arasında en yakın ilgi bu üç durumda aranmalıdır. Masal kahramanına sorulan ve bilmediği takdirde kahramanın öldürülmesiyle sonuçlanan ve bu şekliyle bilmecelelerin erken dönemlerdeki ilk ciddi işlevlerinin izlerini barındıran, örneğin doğu ile batı arasındaki mesafe ne kadardır; gök ile yer arasındaki uzaklık ne kadardır; yalan ile doğrunun ortası nedir; iki hayvandan (deve, manda vb.) hangisi anne, hangisi yavrudur; üç adamdan hangisi zengin, hangisi orta hâlli, hangisi fakirdir gibi ve bazı kavramların (dert, kaygı, tasa vb.) açıklanmasını isteyen birtakım soruları bu üç durumdan ayrı değerlendirmek gerekir. Çünkü her soru bilmece değildir, bilmece geleneksel bir sorudur. Bu özelliği onu, hepsi soru ve karşılığının bilinmesi beklenen pek çok türden (muamma, lûgâz, bağlama, kralların, padişahların birbirlerine gönderdikleri zor sorular, hatta bir matematik sorusu vb.) farklı kılmaktadır. Bu durum yani geleneksel olması, bilmeceyi biçim, bağlam, işlev, zaman bakımlarından da geleneksel bir yapı içine sokar. Sözlü kültürün doğasından kaynaklanan devamlı bir değişim ve gelişim, hem bu kültür unsurlarını yapı, biçim, muhteva ve işlev bakımından çeşitli derecelerde değiştirir (Yıldırım 1998: 37-38) hem de bu türün verimleri arasında bir etkileşime sebep olur. İşte bu nedenle masalla bilmecele arasında karşımıza çıkan bu ilişki bilmece ile fıkra veya bilmece ile atasözü vb. arasında da karşımıza çıkabilmektedir.

Sonuç olarak bugüne kadar Türk halk bilimi alanında, özellikle de “tür merkezli” olarak ortaya çıkıp gelişen sözlü edebiyat veya halk edebiyatı alanında, yaygın temel özelliklere dayalı “ideal tür” tanımlarının yoğunluğu nedeniyle olsa gerek, birleşik türlerin araştırmacıların dikkatini çok fazla çekmediğini söyleyebiliriz. Oysa, yukarıda ele alınan bilmece-masal örneğinden hareketle, türler arasında birleşmeye ve hatta yer yer yardımlaşmaya dayalı olarak ve bir bakıma karışık veya “melez tür”ler olarak adlandırılabilir, hiç de küçümsenmeyecek miktarda “birleşik türler”in ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Halk edebiyatı çalışmalarında ideal türler kadar bu tür birleşik türlerin de dikkate alınmasının “tür-şekil” konusunda bizi daha sağlıklı sonuçlara ulaştıracağını düşünürüz.

³ Bu bilmece nin Türk lehçelerindeki karşılıkları için bk., Türkyılmaz, 2007: 297-300.

Kaynakça

- ABRAHAM, Roger & Alan Dundes, (1972). "Riddles", in *Folklor and Folklife: An Introduction*, ed. Richard M. Dorson, Chicago and London, The University of Chicago Press.
- AHUNDOV, Ehliman, (1968). *Azerbaycan Folkloru Antolojisi*, Bakü, Azerbaycan CCP İlimler Akademisi Neşriyatı.
- ALPTEKİN, Ali Berat, (2006). "Türk Masallarında Karşılaştığımız Bilmecemsi Unsurlar", *Prof.Dr. Saim Sakaoğlu'na Armağan*, (Yay.Haz.: Ali Berat Alptekin), Konya, Kömen Yayınları.
- AND, Metin, (2002). *Oyun ve Bügü Türk Kültüründe Oyun Kavramı*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- BAŞGÖZ, İlhan ve Andreas Tietze, (1999). *Türk Halkının Bilmeceleri*, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları / 2269.
- BEYDEBA, (1944). *Kelile ve Dimne* (Çev. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul, Ahmet Halit Kitabevi.
- BORATAV, Pertev Naili, (1992). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- CAFERZADE, Azize, (1990). *Anamın Masalları* (Hz.:Halil Açıkgöz, Yaşar Akdoğan, vd.) İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- EKREM, Mehmet Ali ve Mehmet Ali Hilmiye, (1985). *Tepegöz Dobruca Masalları*, Bükreş, Kriterion Kitabevi.
- ELÇİN, Şükrü, (1989). *Türk Bilmeceleri*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları: 1031.
- ELÇİN, Şükrü, (1993). *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara, Akçağ Yayınları.
- GREEN, Thomas, (1992). "Riddle" in *Folklore, Cultural Performances and Popular Entertainments-A Communications-Centered Handbook*, (Edited by: Richard Bauman) New York-Oxford, Oxford University Press.
- GÜNGÖR, Nasih ve İhsan Ozanoğlu, (1939). *Kastamonu Bilmeceleri*, İzmir, Kastamonu Halkevi Yayınından Sayı: 6.
- ÖZDEMİR, Nebi, (2006). *Türk Çocuk Oyunları*, I-II. Cilt, Ankara, Akçağ Yayınları.
- SAKAOĞLU, Saim, (2002). *Gümüşhane ve Bayburt Masalları*, Ankara, Akçağ Yayınları.
- ŞİMŞEK, Esmâ, (2003). "Bilmeceler", *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı. Türk Dünyası Edebiyatı Tarihi* III. Cilt, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- THOMPSON, Stith, (1966). *Motif Index of Folk-Literature*, Volume 3 (F-H), Bloomington and London, Indiana University Press.
- TÜRKYILMAZ, Dilek, (2007). *Türk Dünyasında Bilmecesi*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi (yayımlanmamış).
- YILDIRIM, Dursun, (1998). *Türk Bitiği*, Ankara, Akçağ Yayınları.

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Amaç ve Kapsam

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi 2004 Güz döneminde HÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünün yayın organı olarak yayın hayatına başlamıştır. Dergi, Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Dergi, Türk kültürü alanında, disiplinler arası anlayış çerçevesinde, sosyal, kültürel, ekonomik, politik, uluslararası ilişkiler, teori, uygulama ve metodolojileri konularında eleştirel bir bakış açısını özümsemiş, çağdaş ve tarihî konularda özgün, yorumlamalı, çözümlemeli araştırma ve incelemelere yer verir.

Yazarların Dikkat Etmesi Gereken Hususlar

1. Yazarlar, her tür haberleşmeyi aşağıdaki adresle yapmalıdır.

Hacettepe Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Beytepe Yerleşkesi 06532, Ankara.
Tel: + 90.312.2976771-2
Belgeç: + 90.312.2976771
E-posta: turkiyat@hacettepe.edu.tr

2. Yazarlar, yazılarını üç kopya hâlinde göndermelidir.

3. Yazıların 10.000 kelimeyi geçmemesine özen gösterilmelidir.

4. Yazılar, Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış 200 kelimeyi aşmayan bir özet ve beş anahtar kelimeyle beraber gönderilmelidir.

5. Yayın Kurulu, yayımlanması kabul edilmiş yazıların, son hâliyle bilgisayar disketine kaydedilmiş bir nüshasını da talep eder.

6. Yazar, Dergi'de yayımlanmış yazısının telif hakkını HÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsüne devretmiş olduğunu kabul eder.

7. Yayımcı, her makalenin 20 adet ayrı basımını ücretsiz olarak yazarına verir.

Yazı Düzeni

1. Yazı nüshaları Times New Roman yazı tipinde, genişlik 16.5, yükseklik 23.5 boyutunda kâğıtların tek yüzüne 1.5 satır aralıkla ve 11 punto yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında en az 2.5 cm. boşluk bırakılmalıdır.

2. Açıklamalar için yapılan dipnotlar, metin içerisinde üst yazı (superscript) şekillerle gösterilmeli ve sayfa altına verilmelidir.

3. Tablo ve şekiller, yazının sonuna ayrı sayfalar hâlinde eklenmeli ve yerleri metin içinde belirtilmelidir.

4. Alıntılar ve atıflar için kaynak verme, dipnot şeklinde değil, metin içinde kısa atıf sistemi kullanılarak, yani “Özönder 2000: 68; Sağlam 1999a, 1999b, Yılmaz 2001” şeklinde gösterilmeli ve kaynaklar, yazı sonunda, aşağıdaki gibi alfabetik düzende tam künye hâlinde sıralanmalıdır.

Kaynaklar dizininde aşağıdaki düzene uyulmalıdır.

Kitaplar için :

Yazar SOYADI, Adı/Adları, (yıl). *Kitap adı*, Basıldığı yer, Yayınevi.

Derleme Kitaplar için :

Derleyen SOYADI, Adı/Adları, (yıl). *Derleme kitabın adı*, Basıldığı yer, Yayınevi.

Makaleler için :

Yazar SOYADI, Adı/Adları, (yıl). “Makalenin başlığı”, *Sürelî yayının tam adı*, Cilt numarası, (Sayı numarası), sayfa numarası

Derleme kitaplardaki makaleler için :

Yazar SOYADI, Adı/Adları, (yıl). “Makalenin başlığı”, *Derleme kitabın adı*, Derleyen / derleyenlerin adı/ adları, Basıldığı yer, Yayınevi, sayfa numarası.

Bildiriler için:

Yazar SOYADI, Adı/Adları, (yıl). “Bildirinin başlığı”, *Sempozyum veya kongrenin adı*, Düzenlenen yerin adı, tarihi, Derleyen/derleyenlerin adı/adları, Basıldığı yer, Yayınevi, sayfa numarası.

Tezler için:

Yazar SOYADI, Adı, (yıl). *Tezin adı*, Üniversitenin adı, Enstitünün adı, Arşiv numarası (var ise), Doktora/Master/Lisans Tezi, (yayımlanıp yayımlanmadığı).

Web siteleri için:

<http://www.site adı> (uzantıları ile verilmeli ve sitenin yazar tarafından ulaşıldığı tarih; gün, ay, yıl ve saat olarak belirtilmelidir.)

Dil ve Yazım

HÜ Türkiyat Araştırmaları dergisinin dili Türkiye Türkçesi'dir, fakat Yayın Kurulu uygun gördüğü takdirde derginin üçte biri oranında İngilizce, Fransızca, Almanca ve Rusça yazılara da yer verebilir. Türkiye Türkçesi'yle yazılan makalelerin, yazım kuralları bakımından T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumunun yürürlükteki Yazım Kılavuzu'na uygun olması gerekir.

Değerlendirme

Dergiye gönderilen yazılardan Yayın Kurulu'na incelenerek hakemlere gönderilmesi uygun bulunanlar, iki alan uzmanının "yayımlanabilir" onayından sonra, Yayın Kurulu'nun son kararı ile yayımlanır. Yazarlar, hakem ve Yayın Kurulu'nun eleştirisi, değerlendirme ve düzeltmelerini dikkate almak zorundadırlar. Katılmadığı hususlar olması durumunda, yazar bunları gerekçeleri ile ayrı bir sayfada bildirme hakkına sahiptir. Dergiye gönderilen yazılar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

Telif Hakkı

HÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2004. Her türlü hakkı saklıdır; bu yayımın hiçbir kısmı elektronik, mekanik, fotokopi, kayıt vb. yolla hiçbir şekilde yayıncıların izni olmaksızın bastırılmaz, çoğaltılamaz. Dergide yer alan yazılar, resim ve şekiller, üçüncü şahıslar tarafından ancak, kaynak gösterilmek suretiyle alıntılanabilir.

